НИКОЛА КОСТОМАРОВ

КУДЕЯР

ІСТОРИЧНА ХРОНІКА

в трох частях

ЦІНА $1.25

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА
„УКРАЇНСЬКОГО ГОЛОСУ"
ВІННІПЕҐ, КАНАДА.
1921

КНИЖКИ, ЯКІ КОЖДИЙ УКРАЇНЕЦЬ ПОВИНЕН МАТИ В СВОЇЙ ХАТІ.

Борці За Правду. — Історичне оповідане. — .50ц.
Збірка Оповідань. — для української молодіжи. .40
„**Кайдашева Сімя.** — Гарна повість з сільського життя. **Ціна** — — — — — .60ц.
„**Сорок тисяч миль під водою**". — Оповідане про субмарину. **Ціна** — — — — $1.00
Тайни Царської Родини. — Опис проклятя, яке тяжіло над цісарським домом Габсбурґів. — 50ц.
Для Домашного Огнища. Оповідане. — 85 ц.
„**Грішники**". Інтересна й поучаюча повість 80ц.
„**Шкільні Образки**". — кілька коротких, незвичайних оповідань. **Ціна** — — — — 10ц.
„**Ілюстроване Українське Письменство**". — Ся книжка з попередною творить ціліст. — 35ц.
„**Наша Ріка Мова — Ґеографія України — Характер Українця, Поляка і Москаля**". — 10ц.
„**Звідки Взялась і Що Значить Назва „Русь" і „Україна" Ціна** — — — — — 30ц.

Історія Московщини. — або як творила ся російська держава, які були давні російські царі, що робили, як жили, як підбивали чужі народи і якими насильствами тримали підбитий свій народ в послуху. **Ціна** — — — 40ц.

„**Українська Читальня**". або Що Кождий українець Повинен Знати. **Ціна** — — — 25ц.
„**Молодий Вік**". — Книжка зладжена спеціяльно для дітий і молодіжи. **Ціна** — — 40ц.
„**Місяць Свідок**", або як молодий богослов їхав до дому і візник убиває його, щоби забрати йому годинник. **Ціна** — — — — — 20ц.
Початки Релігії. — — — — — — 25ц.

Сї книжки замовляйте в Книгарни „Українського Голосу", висилаючи замовленя на адресу:

UKRAINIAN VOICE
WINNIPEG, — BOX 3026. — MAN. CANADA.

КУДЕЯР

Історична Хроніка

В ТРЬОХ ЧАСТЯХ

Николи Костомарова

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ
„УКРАЇНСЬКОГО ГОЛОСУ"

ВІННІПЕҐ, МАН., КАНАДА.

1921.

Часть Перша

Digitized by the Internet Archive
in 2018 with funding from
University of Toronto

https://archive.org/details/kudeiaristorychn00kost

I.

Гості.

Був падолист. Свитало. В домі священника Никольської церкви, в Китай-городї, горіли світла. В просторій світлицї з малими чотирогранними віконцями робили ся приготованя до виїзду знатного вельможі. Двоє слуг витащили великий куфер з кута, з поза кафлевої печі, де на двох полицях складано всякі річи, та добували з куфра всїлякі убори. Вельможа обув ся в сафіянові чоботи з срібними узорами, виложені бобрами, надяг зелені суконні штани, що входили в чоботи, білий жупан з турецької габи, а на верх оксамітний темночервоний козацький кобиняк з викладаним бобровим ковнїром і горностаєвим обшитєм. Сей убір був коротший від тодїшного московського кафтана, з одним тільки грушковатим ґудзиком, і підперізував ся поясом, так густо вишитим золотими бляшками, що не можна було розпізнати матерії, з якої був зроблений. За поясом застромлений був кинджал з круглою ручкою, прикрашеною одним великим смарагдом; з лївого боку у вельможа висїла крива турецька шабля, в срібній похві і з туркусами на рукояти; а на груди висїв золотий ланцюх з медалїоном, на котрім було представлене сходяче сонце. Одягнувши ся, вельможа відправив службу, добув з шкатулки, виложений перламутрою, перґаміновy книжку і став читати молитви, звернувши ся до образу, перед котрим горіли три воскові свічки. Підчас того р свитало.

У світлицю війшов священник з хрестом і свяченою водою.

— Наробили ми клопоту тобі, отче — сказав вельможа. — Не ремствуй на нас: не наша примха, а царська воля. Але я за твою гостину не остану тобі довжним.

— Найчеснійший господине князю — сказав священник, благословлячи хрестом вельможу та окроплюючи його свяченою водою, — коли би государ-цар був ласкав насилати нам таких гостий, то нам за се государю бити чолом з хвалою, а не жалувати ся на тїсноту. Таких, як ти, на світї небогато, бо-ж ти кров свою нераз проливав за цїле христіянство і страшний став Агарянам, яко Гедеон і Самсон. Боже тебе благослови! А я, грішний богомолець твій, буду молити Бога і Пречисту Його Матїр, щоби цар-государ послухав твоєї доброї ради, „яже на брань с нечистивими измаильтями".

— Всьо в руках Бога! — сказав вельможа. — Чоловік хоче так і сяк, а як Бог скаже: стій, не руш ся! — то всї людські пляни з димом підуть. Мовчи і дихай!

Увійшов царський пристав, поклонив ся князеви в пояс і промовив:

— Князю Димитріє Івановичу! Государ-цар і великий князь Іван Василевич всеї Руси запросив тебе, велїв явитись у себе та прислав по тебе свого царського коня.

Князь всунув приставу кілька червінцїв.

Увійшли слуги, доповіли, що всьо готове і накинули на вельможу соболеву шубу, покриту зеленою китайкою. Вельможа надів високу чорну смушкову шапку з золотим пером і вийшов проводжений благословенями і желанями священника.

Сей вельможа то славний богатир XVI-го віку — князь Димитрій Іванович Вишневецький староста черкаський і канївський, гетьман днїпрових козаків і перший сподвижник їх слави. Медалїон на грудех носив герб його княжого роду. Князь мав лїт сорок пять, був середного росту, з великим випуклим чолом, що свідчило про розум і благородність, та розкішною русявою бородою. В його голубих очах виднїла ся простодушність і доброта, разом з чимсь могучим і грізним; мимо лїт його лице світилось здоровлєм і свіжостию; у всїх чертах і рухах пробивала ся внутрішна бодрість, сильна воля і довголїтний досвід.

Вийшовши на ґанок він побачив гурт своїх козаків; атамани були в червоних а прості козаки в чорних киреях і широких шараварах, запущених у високі чорні

чоботи. Одні вже сиділи на конях та оден по другім виїздили за ворота; другі держали за узди коней, готовлячись на них вскочити.

Коло ґанку стояв сивий з чорними яблоками кінь, на нім було червоне сафіянове сідло з позолочених каблучок, підстелене чорним в червоні вишивки чапраком, з-під котрого виднїли ся кінцї жовтого покривала з тороками. Під мордою у коня висїла цїла купка ремінців, що розходили ся в долинї і були засїяні золотими бляшками, а повисше колїн були звіночки, що видавали звук при порушеню коня. Вишневецький вскочив на коня і виїхав за ворота, пристав їхав поруч него; впереду і позаду їхали козаки. Дорога їх вела попри ряд склепів, по Червоній Площі, де під той час розложило ся множество склепів, шатер, лавок з ріжними припасами поживи. Нарід, що радо глядів на проїзших з цікавости, біг за Вишневецьким, а в товпі роздавались голоси: „Ади юнака, як такому бісурмана не побити! Ба й бо нарід у него який рослий, крепкий, богатирський!"

Вишневецький в'їхав в фроловські ворота Кремля, на котрих в ту пору роздались два удари боєвого годинника, що означало другу годину після тодїшного численя годин нічних і денних. В тій хвили повторили ся два удари на других кремлївських башнях, на котрих були уміщені годинники: на Никольській, Водяній (над Москвою-рікою) і Ризоположенській (що виходила на Неглинну). Трийцять пищальників, що стояли на вартї, розступили ся і підняли свої пищалї (рід стрільби) до гори. Вишневецький переїхав поміж боярськими домами, побіч Вознесенського монастиря і побіч церкви Николи Гостинського, прямо до собору, та станув перед золотими ґратами царського двору. Пристав зіскочив з коня: по нім зліз князь і всї козаки. Після приказу пристава, князь відперезав свою шаблю, віддав її козакови, взяв з собою чотирох атаманів і одного козака, що ніс ящик, та пішов вслїд за приставом по благовіщенських сходах. На ґанку, ради почести, була перша стріча, в сїнях друга. Вишневецький війшов до передної комнати.

Цар Іван Василевич сидів в куті під образом, одягнений в голубий, вишитий срібними і золотими меріжками кафтан, в соболевій шапочці з перловою опаскою, в руках тримав палицю. Се був сухорлявий чоловік, з клиноватою бородою, з вузким чолом і незвичайно живими бігаючими очима, в котрих годі було що-небудь иншого добачити, крім безперестанного неспокою і нерішучости. Побіч него стояв думний дяк Іван Висковатий, високий, тонкий, з довгою шиєю і задумчивим виразом очей.

Вишневецький зробив від дверий три кроки вперед і поклонив ся царю доторкнувши ся пальцями землї. Пристав сказав:

— Князь Димитрій Іванович Вишневецький приїхав просити твоєї царської милости, щоби ти, великий государю, був ласкав та зволив його приняти в холопство на вірну свою государську службу.

Дяк Висковатий в імени царя дав відповідь, що цар похваляє князя Димитрія Івановича, велить поспитати ся про здоровлє і допускає його до своєї царської руки.

Вишневецький підійшовши близче, зігнув колїно і поцїлував лежачу на колїнах царя царську руку, а відтак відійшов, вдивляючи ся в государя.

Пристав заявив, що князь Димитрій просить зробити йому ласку — хоче піднести в дарі цареви турецьку шаблю рідкої роботи. Козак поставив скринку на столї та її отворив. Там лежала шабля з рукоятю обсипаною рубінами, туркусами і смарагдами.

— Най Господь тобі помагає Димитріє Івановичу! — сказав цар Іван: — коли ти з власної волї забажав служити нам по щирости, то ми тебе будемо любити і служби твоєї не забудемо. Ну, а чи віддав ти Черкаси і Канів брату нашому, королеви Жигмонтови-Августови так, як ми велїли, задля того, бо ми тепер з братом нашим королем не в борбі?

— Всьо учинив так, як від тебе, государя, приказано було, — сказав Вишневецький: — а нинї зроби ласку хлопам твоїм: вели слово висказати.

— Говори, — сказав цар: — послухаю, коли що

гарного скажеш.

Вишневецький сказав:

— Козаки міст Черкас і Канева та всї тамошні мешканцї, з роду рускі люди правдивої всхідної віри, тобі, великому государеви, суть прихильні і бажають поступити під твою високу державну руку на віки невідступно. Цїла земля київська з Україною і з землями волинською та галицькою твоя государева споконвічна батьківщина рівноапостолського князя Володимира; але половиною її вже давно заволодїли Поляки, а другою тепер думають заволодїти від Литви. І нам би не бути під латинським государем; а краще нам бути під своїми рідними правовірними государями.

В часї сеї промови Іван Василевич безперестанно крутив ся, вертїв своєю палицею, як чоловік, що не в силї скрити свого зворушеня, та показував, що слухає щось приємного і неприємного. По скінченій промові він сказав щось Висковатому, а Висковатий проголосив грімко:

— Князю Димитріє Івановичу, ти поговориш з царськими боярами, що тобі їх государ пришле на розмову.

— Чули ми, — сказав цар, — що ти, князю Димитріє, бив ся з невірними за благочестиву віру, і ми тебе за се похваляємо, надїючи ся, що й дальше після наших приказів будеш бити ся против наших неприятелїв; а за твою прихильність, що прийшов до нас, даємо тобі на власність город Білев з нашими селами і доходами, а твоїх атаманів і козаків, що прийшли з тобою, велимо надїлити селами.

Всї поклонили ся.

Пристав дав знак і Вишневецький вийшов зі своїми атаманами.

Князя провели через сїни і ґанок до т. зв. Малої В Ізбі посередині стояв стіл, за ктрим сидїли три довступі Вишневецький побачив давного свого дяка Ржевського, з татарами. Поцїлували ся як давні приятелї. В Ізбі по середині стояв стіл, за котрими сидїли три достойники. При входї князя вони встали зза стола і підійшли до него. Се були: князь Андрій Михайлович Курбський, Алексій Адашев і брат його Данило.

Алексій Адашев числив з трийцять пять літ, мав овальне довге лице, коротко обстрижене волосє і невелику клиновату борідку. Незвичайна доброта ясніла в його розумних голубих очах. Він постійно мав рісниці опущені в долину, а коли споглядав на того, з ким розмавляв, то здавало ся, що видів наскрізь, що у другого на гадці. В Москві говорили, що Адашев сам ніколи не скаже неправди, ба й другому перед Адашевим трудно було збрехати: слова не скаже, іно погляне і засоромить. Він був одягнений в чорний суконний кафтан без всяких прикрас, а на ковніри його сорочки не видно було ні золота, ні перел, як се було тогді в звичаю у знатних людий, іно узори вишиті червоним шовком його жінкою. Брат його, Данило, був одітий вже більше стройно. В його круглім румянім лици пробивало ся стільки добродушности, скільки живости і відваги. Вигляд Андрія Михайловича Курбського вказував иншого чоловіка, а ніж оба Адашеві: його високий ріст, велике отверте чоло, гордий а заразом привітливий погляд, величава стать — зраджували в нім чоловіка, що богато кладе на свій рід і своїх предків, чоловіка, для котрого не було нічого тяжшого, як згинати шию перед ким би се й не було.

— Най Бог благословить твій прихід! — сказав Алексій Адашев Вишневецькому.

— Радуємо ся і радість наша не отніметь ся от нас, — сказав Курбський: — бо узріхом поміж собою не яко гостя і чужоземця, а яко єдиноземця і товариша славного роду, знатного войовника, котрого слава залунала не іно по наших россійських землях, але досягла найдальших сторін, ґерманських, римських, іспанських і на котрого возлагають упованіє сини христіянські.

— Наш, наш князь Димитрій Іванович, — говорив Данило Адашев — прийшов ти до нас, не пожалуєш. Тут найдеш вірних приятелів. Ось, як то я приїздив до тебе від царя-государя, тогді ми в розмові й говорили: От як би то ти був наш! Тепер сталось так. Тепер празник у нас на всю Русь!

Всї обнимали і цїлували Вишневецького. Вишневецький представив своїх чотирох атаманів, назвавши їх імена, відтак сїв з боярами за стіл; атамани сїли по-

дальше на лавках. Курбський зачав:

— Государ-цар вислав нас на розмову. А нам би тебе найперше послухати, та й з уст твоїх почути про славні твої подвиги.

— Які подвиги! — сказав Вишневецький. — Коли-б і справді що зробило ся, то годить ся приписати се Богови. А мені про себе нема нічого гарного сказати. Хиба-ж хвилити ся своєю неудачею?

— Так що-ж, — сказав Данило: — апостол Павло хвалив ся немощами, а твої немощі і неудачі славнійші як побіди других.

— Хто не чував, — сказав Курбський, — як ти відбивав ся від многочисленних кримських орд на Хортиці!

— А все таки покинув Хортицю — перебив Вишневецький, — длятого, що великий государ не прислав помочи на час, а тут король пише: забери козаків з островів. Ось, Дніпро знов в руках поганців. Але справа поправить ся, наколи воля царська буде. В Криму вже два роки не родило ся збіже; в орді випалило траву; коні вигибли; на худобу зараза і на людий морова пошесть. Тепер би і вдарити на поганих. Дістав би ся його царському величеству цілий Крим зі всіми степами, увільнились би християнські люди в Криму, а їх там немало; зачнемо відволікати, — іно поганці дітий їх побісурманять тай душі християнські пропадуть. Государ-цар надсподівано для мене ласкав: подарував мені Білев з селами; але я не за наживою приїхав; у мене власних сіл доволі: всі готов віддати за визволенє братів своїх християн від поганців. Тож я приїхав ізза того, щоби з своїми козаками, разом з вами, против невірних бити ся і царському величеству кримський юрт покорити, а йому, великому государеви, вся наша Україна готова чолом вдарити на вічне підданьство.

— Князю Димитріє Івановичу, — відрік Адашев, — задля того, щоби нам Бог поміг завоювати кримський юрт, не можна задирати ся з королем, а треба бути з ним в мирі і союзі проти бісурман.

— Досить дурниць — сказав Курбський, — наробили наші діди, били ся між собою та бісурман нанимали одні проти других: Москва на Литву, Литва на Мос-

кву. Тепер годить ся Москві з Литвою і Польщею жити в приязни та разом йти на поганців.

— Воно би так, бояре, — сказав Вишневецький, — тільки у нас король Жигмонт-Август іно з імени король, тілом і розумом немічний. Всім у него правлять Ляхи, а Ляхи нашій рускій землї добра не бажають і в союзї бути з ними, то ціла біда. До війни не надають ся: їм би тілько обжирати ся і запивати ся та на мягких постелях вилежувати ся. Ось се їх діло! До того вони люди не спотійні і слова не дотримують: ввійдуть з вами в союз, а відтак і самі на війну не підуть і козаків не пустять.

— На турецького царя треба зважати, — сказав Адашев. — Кримський цар голдовник турецького, і турецький вступить ся за ним. А така справа не легка. Треба запоручити ся кріпким союзом з сусїдними державами.

— Турецька сила, — сказав Вишневецький, — страшна угорському королеви і польському, а московській державі вона не може нанести великого зла. Ми Крим завоюємо і нас Турки не випруть з Криму, будуть бояти ся війська свої висилати в степи; а коли-б відважили ся на таке, то не дістануть в степу поживи нї для коний нї для себе, та й вигинуть до ноги. Турецький цар хвалить ся, що він непобідимий; а длячого? Християни нїяк не змовлять ся разом стати против невірних. Одно царство воює і не дасть ради Туркам, а всї другі думають: сильний Турок, і кождий боїть ся помагати сему, на кого бісурмани пійдуть.

— Про се, щоб змовити ся всім на Турка, справа веде ся довгі лїта; ще й перед нашими батьками і дїдами про се говорили по всїх царствах, а до сеї пори Бог не поблагословив — сказав Алексій Адашев.

— І доти се не стане ся, — відізвав ся Вишневецький, — доки якесь одно царство без помочи других не побє Турка. Ось, як ми Крим заберемо, тогдї всї скажуть: бісурман не такий могучий, як ми думали. Тодї венеціянська република пішле свої ґалєри на Біломоре, і Мультани і Волохи повстануть, і перський цар пійде на Турка для того, бо він йому давний ворог; а ви знаєте, скоро неприятелеви в чім не поведе ся, то всї, що

перше його бояли ся, кинуть ся на него. Ось тілько з ливонськими Німцями треба вам помиритись, бо через се творить ся спір в христіянстві, а бісурмани тішать ся.

— Ливонські Німці обидили нашого государя,, — сказав Адашев, — і наш государ післав за се на них військо, та многі міста вже покорили ся. Най бють чолом нашому государеви, а то вони мира з нами не хотять, майстер йде на наші городи.

— Говорять, — сказав Вишневецький: — бути може, вороги видумують, немов би то московські люди в Литовських землях поступали не по христіянськи, людий мирних убивали, жінок безчестили, діти убивали; а в німецькій мові книжки такі випечатані, де описує ся, як московські люди німецьких людий мучать, та додані до того рисунки, а се московській державі не в честь.

— Мало чого не пишуть, — відрік Алексій Адашев.

— І мало чого на війні не буває, — додав Данило Адашев: — коли діяло ся таке, то се від татар а не від наших.

— Минувшого року, — сказав Курбський, — я сам побив їх кілька разів і поломив їх начальників, та не тільки не велів нікого мучити, а противно приказав кормити, одягати і начальників за стіл саджав. А тамошні прості люди, чухна і лотигола, самі Німців не люблять і хотять бути в підданстві нашого государя, та ми, воєводи, радимо нашому государю, тамошних людий гладити і давати їм пільги, а не відпихати їх жорстокостю від себе. Нині же, ради загальної справи христіянської, війни з невірними, ми будемо подавати цареви раду помирити ся з ливонськими Німцями, коби вони лиш побили чолом за-про мир. А ти, князю Димитре Івановичу, як думаєш, коли йти на Крим і в яку пору?.

— Передовсім, — сказав Вишневецький — треба поставити городок на Пслї і поробити судна та чайки, а з весни вислати військо на суднах по Дніпру на море, до Козлова, а друге військо на суднах пішло би по Дону, на другий кримський беріг, до Кафи. А рівночасно післати на Крим черкаських князів, що послушні царському величеству. Опісля треба доконче, щоби цар-государ

звелів сам виступити з головним військом, як се він ходив під Казань, а то длятого, що коли сам цар виступить, то за ним всї сміло пійдуть; і наші козаки, почувши про царський похід, всї підуть своїми головами.

— А скілько у вас козаків буде і яка їх сила? — поспитав Алексїй Адашев.

— А чи дорідні вони? — спитав Курбський.

— У нас — відповів Вишневецький, — така пословиця: де крак там козак, а де байрак, там сотня козак. А яка у них буває сила, я вам сейчас покажу.

Він обернув ся до чотирох атаманів і сказав одному з них щось шепотом.

Виступив атаман, широкоплечий, високий, смаглявий, з чорною бородою, з густими навислими бровами з вистаючими скулами і мрачним, неприємно сумним виразом очей. Він вхопив одною рукою тяжке крісло, на котрім сидів Алексїй Адашев, разом з ним, високо підняв до гори і обережно поставив на своє місце.

— Се — сказав Вишневецький, — він з почести підніс боярина; але коли кримського хана з його трону так підойме, то вже не поставить на землю, а кине, щоб розбив ся в дрібні кусочки. А хочете бачити їх воєнну дородність, то виведіть їх в поле і велїть стріляти до цїли: коли оден промахне ся, то велїть мене самого застрілити... А коли піде государ з військом на Крим, то велїть чурам возити за государем запаси і ставити городки, а в тих городках лишати воєних людий з припасами, щоби від городу до городу була чиста дорога; а государеви йти на Перекоп. Ось ми з трох сторін ударимо на кримський юрт, а християне, що в Криму живуть повстануть на бісурман.

— Гарно, справедливо, гарно говориш, князю Димитріє Івановичу, — сказав Данило Адашев: — від радости дух замирає; слухаючи тебе, так і хоче ся в поле на бісурман.

— Твоїми губами нам би іно мід пити, — сказав Курбський. — Ось коби тілько всї так думали, як ми, а то при боцї государя є противники наших плянів.

— Ми передамо твоє слово великому государеви, — сказав Алексїй Адашев, — а як йому Господь Бог на душу положить, так і буде.

— А що се за такий Самсон, — поспитав Курбський, покінчивши розмову про справу: — звідки ти його роздобув?

— Хто він такий, — відповів Вишневецький, — про се ні він, ні я не знаємо. Догадуємось тілько, що по вітці, по матері, він московський чоловік, ваш земляк.

— Як се, не знаєте? — поспитали бояре.

Вишневецький сказав:

— Більше як двайцять літ тому назад, ходили наші козаки на татарів і збурили татарський авл, взяли одного раненого татарина в полон, а на його дворі був сей молодець, ще тоді малий, от-так з десять або одинайцять літ! Татарин показав на него і говорив: сей хлопець був вашої віри, ми взяли його дитиною в московській земли і обрізали, а він був ваш, ми зняли з него хрест. Більше нічого ми не могли допитати ся від татарина, він зачав конати і умер, ми від його татарки взяли золотий хрест.

— А парубок вміє по русски? — поспитав Данило Адашев.

— Вивчив ся між нами, — сказав Вишневецький — а як взяли, то нічого не знав.

— Атамане, — сказав Курбський, — покажи нам свій хрест.

Атаман зняв з шиї золотий хрест і подав.

— О, тут є і напись, — сказав Курбський та зачав розбирати:(благос... род...) мабудь родичів... слово... а другої букви не розберу, не то люди, не то мислїте...: (сину первенцу...) глаголь... рци... ба ще щось... Поглянь ти Алексію Івановичу.

— Не розберу, —сказав Алексій Адашев, поглянувши на напись.

— Якісь черти, — сказав Данило Адашев, — а ти дяче,чи не прочитаєш? — продовжав він, звертаючись до Ржевського.

Ржевський почав пильно придивляти ся хресту, поглядаючи заразом на атамана, котрий стояв з очевидною рівнодушностю, вняливши очи перед себе.

— Над глаголем щось ніби є, — сказав Ржевський, — але що такого — Бог його знає... Край стер ся, а за

глаголем ще якесь слово було, та з него остала ся іно одна черта.

— Так, — сказав Вишневецький, — а у нас не прочитали. Козаки не знали, яке імя йому дати, не то Григорій, не то Георгій, не то Гаврило; не знали, чи хрестити його другий раз, чи ні і відослали його до київського митрополита. І митрополит розбирав напись на хресті, та не розібрав, а хрестити його в друге не велів, длятого що хоч він був обрізаний, так поневоли. Митрополит прочитав над ним молитву й дав йому імя Георгій. Тоді взяв його до себе козак Тишенко, і він став звати ся рівнож Тишенко, а друге прозвище дали йому Кудеяр після того авлу, де його козаки найшли; і став він перший між козаками, сильний, бачите самі, який, а на невірних вельми лютий і для церкви божої ревний.

— А ти, — поспитав Курбський Кудеяра, — живучи у татарів, знав, що ти зроду русский чоловік?

— Не знав — відповів Кудеяр. — Вони зі мною много не говорили, тримали чорно як невільника.

Вишневецький сказав:

— Козак Тишенко оженив його з своєю донькою; і пожили вони, дуже люблячись, та не довго, бо іно чотири роки; найшли татари, а Кудеяр був в поході; татари у него молоду жінку взяли. Всї козаки збирали ся викупити його жінку з полону, але довідали ся, що хтось купив її в Кафі на базарі і тепер не знати, де вона.

— Ось нещастє! ось горе! — говорили бояри.

Вишневецький продовжав:

— Довго він банував і присяг відомстити ся бісурманам. Вже не раз давав їм себе пізнати. На війнї зовсїм себе не щадив і лише Бог його спасає; нїколи не бере в полон татарина, а кого пійме, сейчас убиває безпощадно. Деколи вже і я його сварю за велику лютість; коби іно убивав, а то ще мучить, кого пійме.

— Як-же менї не вбивати їх, собачих синів, — сказав Кудеяр, — коли вони, бути може, у мене вітця і матїр убили, мене самого побісурманили і з жінкою розлучили.

— Бідний! бідний! — сказав Курбський; — ну але й силонькою надїлив тебе Бог. Бути може, що як

скажемо государю, то він схоче прикликати тебе перед свої очи.

— Воля государська стане ся, — відповів Кудеяр.

— А давно у тебе жінку полонили? — спитав Данило Адашев.

— Шестий рік, бояре, — сказав Кудеяр.

— Божі судьби нерозслїдимі, — може і найдеш, — сказав Данило.

— Де шукати її, відповів Кудеяр: — білий світ великий і широкий. Про се я й не думаю, одна гадка у мене: бісурманів бити.

— І христіянству служити, — додав Алексій Адашев — всякими дорогами які Господь скаже.

Бояре розійшлись. Курбський запросив Вишневецького на пир і забажав, щоби з ним приїхав Кудеяр.

В гостях у Курбського були учасники козацької облоги, всї як господар, бажаючи війни з Кримом. Кудеяр показував перед гостями свою незвичайну силу, але відповідав на допити гостей короткими словами і дивував всїх своєю мовчаливостю і сумовитостю.

— Але се молодець! молодець! — говорили розвеселені у Курбського бояре, — но, чого-ж він так в землю дивить ся?

— Горе у него велике — говорили инші.

Курбський, підпивши, зі звичайною своєю красномовністю, малював перед слухачами будуче торжество покореня Криму. Данило Адашев з живостю представляв перед гостями, як то він буде вязати татарських мурз, як государ в'їде на білім кони до Бакчисараю, так само як в'їздив у Казань; як зачнуть перемінювати мечети в церкві... Алексія Адашева не було. Він нїколи не являв ся на пири, а приятелї його, знаючи се не сердились на него. Всї привикли говорити з Адашевим іно про справи. Обовязаний принимати кождого дня просьби, подавані на імя царя, він говорив, що кожда мінута, проведена ним без роботи, є гріхом, бо через се можуть терпіти невинно обиджені і нещасні. Нїхто не бачив сего чоловіка, щоб він сміяв ся, але за те нїхто, що мав причину плакати, не відходив від него без потїхи; йому було не до пирів.

II.

Божевільний.

Війна тоді з Кримом була найживійшою справою московської політики. По щасливім покореню Казані, по легкім опісля покореню Астрахані, на черзї стояв Крим; Москва збурила вже два розбишацькі гнїзда, що остали з обломків Батиєвої держави; лишило ся збурити трете, найнебезпечнїйше. Справа була трудна, але за те від успіху можна було надіяти ся більше хісна як від давних побід. Много перепон громадило ся для виконаня великого підприємства, але головна причина була та, що в радї прибочній царя нестало вже давної однодушности, давної рішучости, давного одушевленя.

Десять лїт не минуло від тої пори, коли цїла Москва з своїм царем ішла на Казань; тодї всїх мужів дорадних і воєнних сполучив священник Силвестр. Тепер богато зачало зміняти ся.

Хоч отець Сильвестр все ще не перестав впливати на царя Івана Василевича спасительним страхом. Хоч все ще видавав ся він цареви чоловіком з висшою силою, але чувство зависимости вже давно непокоїло царське серце. З молоком мамки виссав Іван Василевич мисль, що він роджений поступати так, як йому захоче ся, а не так, як другі порадять; а на дїлї виходило, що він робив все так, як другі йому підшептували, а головно, як хоче піп Сильвестр. Не притьмом, а мало-помало, немов капля жолобить камінь, свідомість своєї самодержавности звільняла Івана Василевича від гнету, який давив його неначе змора сплячого чоловіка. В пору коли се описує ся, цар Іван бояв ся Сильвестра, але не терпів його. Сильвестр не годив ся з многим таким, що було зразу одно і те саме. Цариця Анастазія, горячо і ніжно любляча свого мужа, не полюбила Сильвестра: вона бачила і розуміла, як Сильвестр тримав царя в своїх руках страхом посиланим йому свише обявлень; при тім Сильвестер роздразнив нервову і недужу царицю тим, що в характері сповідника государя хотів підчинити його супруже житє правилам

свого „Домостроя". Братя царицї, Захаріни, зненавиділи Сильвестра після того, коли то в часї небезпечної недуги, що постигла царя Івана, Сильвестр разом з деякими боярами придумав на случай царської смерти такий порядок управи, аби охоронити Росію від власти Захаріних в часї малолїтности наслїдника престола. З двох братів царицї, Никита, хоч і не любив Сильвестра, але будучи чесним чоловіком, встримував ся від всяких інтриґ против него; за те другий, Григорій, злий і підступний, не залишав ніяких средств, готов був на всяку чорну клевету, на всякі інтриґи. Він наговорив цареви, що Сильвестр, прихильно відносить ся до честилюбних забагів царського тїточного брата Володимира Андрієвича, немов то стараючого ся о престол зі шкодою прав Іванових дїтий. Користуючись набожностю сестри Григорій Захарін безперестанно намовляв її тягати з собою царя по монастирях, чого не хотів Сильвестр, взагалї не люблячий тодїшних монахів дармоїдів; Григорій звів царя Івана з монахом Григорієм Топорковим, бувшим ростовським епископом, котрий в тайній розмові з царем завстидав його і дав йому приємну для него раду: нікого неслухати а робити так, як захоче ся.

Інтриґи Григорія і намови любої жінки хоч настроїли царя Івана ворожо для Сильвестра, то все ще не могли спонукати царя до рішучого розриву з своїм сповідником. Іван любив жінку, на скілько бувають спосібні до любови такі еґоїстичні натури. Іван хитав ся то сюди то туди. Ось, під впливом жінки і її братів, він розгорюєсь злобою против Сильвестра, а Сильвестр пригадає цареви, що муж голова жінцї і навіть ще докине, немов загально не звиртаючи своєї замітки до царя, що зле поступає муж, котрий у всім слухає примх жінки; тодї Іван перейме ся своєю гідностю мужа, зачне сердити ся на жінку; але жінка розплаче ся гіркими сльозами і цар погодить ся з нею, а відтак для догодженя їй виявить злість до Сильвестра; зараз опісля, після привички, вірить в чудодійну силу Сильвестра і настрашить ся своєї смілости і старає ся погодити ся з Сильвестром. Сильвестр вкаже на що небудь такого, що можна уважати знаком Божої волї; Сильвестр що не-

будь як раз передскаже і воно так стане ся; Сильвестр забє голову цареви яким небудь текстом, яким небудь приміром з біблїйної і византійської історії, так, що цар не може против него нічого відповісти і хилить ся перед мудростю сповідника.

Можна сказати, що всї інтриґи против Сильвестра довго не могли би були підорвати його могучости, коли би Сильвестр, як перед тим, находив собі опору в боярах. Але вже деякі бояри, передтим у всім послушні Сильвестрови, зачали, так само як цар, непокоїти ся моральною зависимостю від попа, самолюбство їх скріпляло ся, і ось, замість сего, щоби як давнїйше принимати безвзлядно його ради, замічали вони Сильвестрови, що люди світські більше від попа надають ся до державних і воєнних справ. Рішаючою подією для Сильвестра була заходяча тодї конечність вибору між Кримом а Ливонією. Отець Сильвестр радив цареви не рушати ливонських Німців, жити взагалї в мирі з християнськими краями, а противно старати ся порушити їх разом з Москвою на бісурман, а тимчасом самому йти на Крим та власноручно заткнути хрест на тім місци, де св. Володимир приняв хрещенє. В царській радї не всї подїляли такий погляд: одні були за війною з Кримом, другі захоплялись, легким, як їм здавало ся, завойованєм Ливонії і придбанєм моря. Сам Алексій Адашев було захитав ся і не став відмовляти царя від війни з Німцями; цар любував ся надією заволодїти кріпкими ґерманськими городами, про котрі мав неясне виображенє, мішаючи Коливань (Ревель) з Норинберґією, Риґу з Реґенсбурґом. Духовні достойности радо благословили царя на бій з єретиками, латинянами і лютрами головно задля того, що знали, як се неприємно Сильвестру, а вони не любили Сильвестра за се, що він, не будучи більше як піп, був сильнїйший від архиєрея, не тілько в світських але а в духовних справах. Цариця Анастазія не стримувала царя від війни з Ливонією задля того, що нїхто не жадав, аби сам цар йшов в похід на Німців, а кримської війни цариця дуже бояла ся; вона знала, що царя Івана потягнуть до Криму, як потягнули під Казань. Ливонська війна зачала ся. Священник-любимець від самої хвилї свого зближеня до царя ще не

привик щоби ділало ся щонебудь противне його бажаню; він сильно дорікав, він не вмів заволодіти над собою, особливо коли злочини, доконувані татарами Шиг-Алея в Ливонії, давали йому добродушну причину нарікати против насиланя бісурман на християнських мешканців; він називав Ливонію бідною вдовицею, грозив Росії за ню божим гнівом, предсказував невдачі... Але що-ж? Немов би йому в упокоренє, замість неудач наступав успіх за успіхом! Сильвестр подавав ся на дальший плян. Кримська справа, котру він так підпирав, обмеживши ся маловажним що-до своїх наслідків походом дяка Ржевського і Данила Адашева, була майже цілком залишена. Тепер приїзд князя Вишневецького піднимав її на ново. Смілий і краснорічивий князь Димитрій Іванович посідав великий дар зєднувати собі любов і потягати других за собою, на пирі який дав Курбський богато бояр одушевило ся вже гадкою про війну.

В слід за сим у царя Івана Василевича зібрала ся боярська рада. Люди, що визначили ся при добутю Казані, князї: Сербський, Горбатий, Воротинський, Микулинський, Шенятев, Темкин, по приміру Алексія Адашева і Курбського, кріпко піддержували тоді війну з Кримом. Але супротив них станув князь Петро Шуйський гордий на свої успіхи в Ливонії. Він став доказувати, що не розсудно залишити начате завойованє країни і вдавати ся в нову війну, котра мусить втягнути московську державу в війну з Туреччиною. Шуйський говорив так холоднокровно, так розважно, що декотрих запитав а инших приневолив призадуматись. Однак більшість все таки була не по його стороні; але цар пристав до него: у Івана вбила ся в голову гадка, що він самодержавець, і задля того многі повинні робити так, як він хоче, а не так, як многим хоче ся; видячи, що в раді більшість за війною з Кримом, Іван рад був, що найшов ся противник сеї гадки і пристав до него. Крім того Іванови Василевичу не хотіло ся, задля трусливости, йти самому на війну: таж і на Казань ходив мимо волї. Порішили обдумати і пождати. Тимчасом надійшла вість з Криму, що хан Девлет-Ґірей висилає у Москву посольство просити царя о мир і

дружбу та пускає на волю захоплених в часї нападів московських полонників. І ті, що побажали війни з Кримом, і ті, що не бажали, виводили з сего вельми користні заключеня. Ті що бажали, говорили, що се посольство хана означає його безсильність, обаву перед московським оружєм, і для-того треба чим скорше зачати з ним війну. Не бажаючі війни говорили: „Ось і гарно, значить можна і без війни погодитись з ханом, заключити гарний мир, користний для московської держави". Таким чином справа що-до війни оставала нерішена. Сторонники війни з Кримом були дуже огірчені, але не тратили надії та придумували средства, як би обернути справу на свій лад. Ніхто з бояр не бажав так війни з Кримом, як князь Курбський; по невдачі на раді зачав тайно нараджувати ся з Сильвестром і вигадав способи, як би то склонити царя до війни з Татарами.

Цар Іван любив забавляти ся чим небудь чудним, надприродним, таємничим. Блаженні, божевільні, віщуни, ворожбити цікавили його і находили до него приступ. В Москві не переводили ся того рода люди; одні щезали, другі появлялись. Під той час в Москві звертав загальну увагу недавно появивший ся блаженний, худощавий старець, високого росту, з довгим, білим волосєм, з великою подовгастою бородою, в чорнім довгім одязї з грубої вовни, крою сорочки, в острокінчатій шапці, з палицею заввишки голови, і завсїгди босий. Ніхто не бачив у него торбини на плечах; не мав він сталого притулку в Москві; деколи ночував де-небудь в теплій хатї якого милосердного чоловіка, а деколи на вулици коло церкви. Ніхто не знав, звідки він і хто він; а ріжні здогади і вісти розносились о нїм по Москві. Дехто замічав в його вимові немов щось не московського: одні говорили — він з Риму, другі — Єфезу, треті — з Етіопії, четверті — з царства індійського; инші впевняли, що він московський чоловік з околиць над морем, двацять лїт сидів на болотах, живив ся корінцями, а деякі здогадували ся, що він знатного роду та лише ради Христа вирік ся богацтва. Він, говорили про него, видить, що робить ся на сто миль, відгадує думки людські, передсказує будучність; але коли пробували розмовити

ся з ним, то він відповідав звичайно так, що трудно було зрозуміти властивий зміст його мови. Сей блаженний міг заходити до Сильвестра, помимо того, що Сильвестр не любив подібних людий. Блаженний, приходячи до Сильвестра не плів божевільних річий, лише говорив завсїгди щось розумного; а коли Сильвестр поспитав його: що він за оден? — блаженний замість відповісти на питанє, просив Сильвестра нїколи більше про се не допитувати ся. Блаженний чудував Сильвестра короткими натяками на ріжні справи, що підносили ся до тодїшної полїтики горожанського і церковного устрою; нїщо, здавало ся, не було йому чуже, все його цікавило. Коли прибув Вишневецький і представляв ся цареви, блаженний прийшов до Сильвестра і з великим співчутєм говорив о війнї з невірними. Сильвестр розповів йому, що чув від других про Вишневецького, про його козаків, та натякнув про атамана-силача з таємничим хрестом.

Блаженний слухав з напруженою увагою, а на його лици в одну мить показав ся і щез немов вираз наполоханя, так що Сильвестр поспитав його:

— Чи може ти не догадуєш ся, звідки родом сей незнаний московський чоловік?

— Нї, — задумчиво відповів блаженний; — чи неодно може бути похоже, ба коли-б... Мир христіянству! Мир христіянству!

Однак Сильвестр бачив, що блаженний якось змінив ся, та хотів було його допитуватись, але блаженний сказав:

— Годить ся православному війську йти на визволенє многих тисяч хрещених братів — і сей з золотим хрестом най іде, і той що з мідяним. Духове роджене, паче тїлесного!

Коли похід на Крим не був ухвалений на радї, блаженний прийшов до Сильвестра, а той розповівши йому про подію, додав:

— Тобі говорити всїм православним христіянам, щоби однодушно сполучили ся за святий хрест, ба й самого благочестивого царя тобі би намовляти на війну.

Після сего блаженний зачав являти ся коло Ар-

хангельського собора і кричати зі всїх сил: „Ніч проминає, зачинає зоріти, роса паде, молоко з неба поллє ся” Цар побачив його і велїв прикликати до себе у двір.

Прийшовши до царя, блаженний упав на землю, простягнув руки в перед, а відтак скочив і закричав на цїле горло:

— Царю, іди бісурман бити!

—Сїдай, божий чоловіче, — сказав цар, перенятий страхом задля такої несподїваної приключки.

Блаженний сїв на поміст. Цар велїв дати йому вина і солодощів. Блаженний скочив, взяв кубок, підніс до губи і зачав лити попри губи по бородї; відтак, немов то захлиснувшись вином, поставив кубок і, кланяючись до землї, сказав:

— Прости, царю-государю, не вели карати, помилуй, вибач! Не вмію вина пити! Дурак я неотесаний, хлописко сїльський.

Опісля блаженний взяв з тареля кілька сушених овочів, скоренько сховав їх за пазуху, усміхнув ся і сказав:

— Дїточкам дам.

— Яким дїточкам? — поспитав цар.

— Тим, що будуть проводити військом в Криму, як виростуть.

— Як то! в Криму?

— А так, в Криму, коли Крим завоюють.

— Хто його завоює?

— Русь.

— Коли?

— Коли Бог дасть.

— А як нї?

— Як пійдеш на війну, то ти завоюєш, а як не пійдеш, то не ти, а другі після тебе завоюють, а тобі буде сором і велика досада зі сторони невірних.

— Яка досада?

— Побють тебе і Москву спалять, як вже палили за твоїх батьків.

— А чиж віднесу побіду, коли тепер пійду на війну?

— Побідиш.

— Звідки се знаєш?

— В Лукомири сказали.

— В якім Лукомири?

— Всьо розповім, коли хочеш, а тільки тобі самому.

— Говори.

— Говорити?

— Говори.

— А ти не вибєш? Дай царське слово, що не вибєш.

— Чогож менї божого чоловіка бити?

— Памятай, не бий, а то буде болїти і я перед Богом пожалуюсь.

— Говори, не бій ся.

— Ну, так слухай. Далеко, далеко за Пермою великою є гори камінні, високі; а за тими камінними горами є югорська сторона, і живуть там люди малого росту, називають ся югра; околиця зимна, а в нїй звірів много і риби; а за югорською стороною тече ріка Об, а за тою річкою, за Обою, розтягнув ся верств, уважай, на тисячу степ сибірський; на тім степу нїчого не родить ся, і земля розмерзає лїтом, не більше як на два пальцї; за тим степом буде море ледове; нїколи се море не тає, а буде сего моря верств з тисяч, або й більше; нїхто до сего моря не доходить, а не то щоби його перейти. А колиб який чоловік по божій воли перейшов се море ледове, то сей чоловік побачив би чуда невидані, немислимі, чого й в снї нїкому не приснить ся а в гадку чоловікови не може прийти. Прийшов би сей чоловік до берега високого, а вийти на сей беріг нїяким чином не можна: вельми круто, хиба сили божі чоловіка туди виведуть. А як би сила божа підняла сего чоловіка на гору, то він побачив би за горою околицю ясну, теплу, зелену; а як би зійшов, на примір кажу, сей чоловік з гори, то була би перед ним ріка: вода в нїй чиста і прозрачна. Станув би сей чоловік і подумав: куди Ти, Господи, то й заніс мене? А тут з другої сторони ріки дерево хилить ся, і поклало ся поперек ріки. Сей чоловік перехрестив би ся і пійшов би з галузи на галузь по тім дереві, та перейшов би ріку і зачав би ступати ногами по траві, мягкій наче шовк; сонце світить і не

палить, а на деревах висять овочі, яких нема на земли, і пташки між гілєм співають вельми солодкими голосами, і у воздусї невисказані запахи.

— І ось напротив сего чоловіка іде назустріч якийсь старець біловолосий, вельми привітливий, і усміхає ся і говорить: витай, чоловіче божий, прийшовший тут не по своїй воли, а по божому приказу; ходім до нашого мешканя. Чоловік сей і пішов за старцем і бачить: церков стоїть, верхи у неї золоті, а довкола церкви дерева, а під тими деревами сидить одинайцять старців в білих одежах, як сніг; а сей, що подорожного чоловіка привів, дванайцятий, та говорить той старець сему подорожному чоловікови: се мешканє наше, келій у нас нема, длятого, бо не треба: в сїй околиці не буває нї дощу нї снїгу, нї горяча, нї зимна, нї бурі; нема тут нї дикого звіря, нї гади їдовитої, нї комарів, нї мух, нї птиць; не буває у нас нї гризоти, нї недуги, а й смерти нїхто з нас ще не зазнав. Церков отся, де приносить ся безкровна жертва, побудована не нами, а ангелами невидимими. Тодї ті старцї встали і сказали подорожному чоловікови: ходи разом з нами в храм божий помолити ся. І ввійшов подорожний в церков і бачить: цїлий іконостас сяє від золота, а престол з каменя самоцвітного; оден старець одягнув ся в ризи білі, блискучі мов срібло, прочі стали крилошанами; і як зачали вони службу Господню, так і здавало ся подорожному, що він немов в небі, припав чоловік до землї, сам плаче, а на души йому легко і радісно. А по службі всї вийшли і сїли за стіл під деревами та подорожного разом з собою посадили; і їли хлїб білий, мягкий, та овочі і вино пили, а вино таке, що і капля в уста впаде, а вже по цїлім тїлї розходить ся невисказана веселість. І кажуть старцї: ми хлїба анї не сїємо анї не печемо, дерево у нас таке, що хлїб родить, та й вина ми не робимо, бо само тече з ягід виноградних. А скінчивши їдженє, всї встали і заспівали. Тодї сей старець, що священодійствував, так говорив подорожному чоловікови:

„Бисть нїкогда царство греческоє, царство над царствами, а в нем царствующий град Константин. Царград нареченє ся, занеже над всїми градами земними цар бі. Тако пребисть, донеложе наущенієм богомерзкаго

папи Формоза, отпаде ветхій Рим от благочестія і с ним вкупі страни западния во тьму еретичества уклониша ся, точію в гречестій страні благочестіє не изсяданіе: но дійством діявольським мнози от православних христіян совратиша ся с пути істинна, впадоша в блуд, в чревонеістовство, враждованіе, чародіяніе і во во вся тяжкая, і Господь во гніві своєм посла на них агарян нечестивих і предаде гради і веси іх на расхищеніе, і мнози христіяне мечем посічени биша, і мнози храми святие і обители честния, обращени биша в ропати (капища) скверния, і по всей землї начаша нечестивіе агаряне мучити іноки чесние, нудяще їх отрещи ся равноангельского іноческаго житія, повелївающе ім мяса їсти і блуд творити. В оное время жиша во едином же містї дванадесять старец, отци пустиннії, пребивающе вину в молитві, і тії волею божією внезапу восхищени биша і во мгновеніе ока принесени в страну сію, ідіже нинї ни зриши. Принесенним нам бившим яви ся нам ангель божій, рече: „здї перебудете вину моляще ся і живуще непорочно, дондеже свершит ся исполненіє времен і помулует Господь люди своя і освободит рукою кріпкою і мишцею високою от неволи бусурманскія. Відомо буди вам, яко по мнозї лїтїх воздвигнеть ся держава греческая і паки возсіяет віра благочестивая в Царградї і во иних градїх страни тия і тогда паки принесени будете в первое місто і тамо скончаєте земное житіе своє і отидете в покой вічний, тїлеса же ваша пребудут во свидїтельство родом грядущим. Донележе сіє сбудет ся, живуще здї не узрите никого же от міра, от него же взяти бисте, и не услишите гласа єго; егда же приблизится время исполненія завіта Господня, тогда волею божією придет к вам сімо муж нікій, восхищен от міра, і тому повідайте сія, яко приближися час торжества всего христіянства і паденія невірія агарянскаго".

— Опісля, по хвили мовчаня, старець сказав подорожному: „возврати ся в страну російскую і повідай сія імущим любов і ревность божію, найпаче же благочестивому царю, единому под солнцем сущему. Блажен иже имат віру словесам твоим, а иже не имат віри і явит ся пред ним тощ глагол твой, того постигнет нічто от язв, уготованих не вірним в день воздаянія по дїлом

ихъ. Аще хто не убоїтся и идет на брань с невірними, ми, тому отпустят ся гріхи, і не точію ему, но і роду его даже до четвертаго коліна, а иже убоит ся і не идет на брань, той посрамлен будет пред ангели в день судний". По тих словах оден старець повів подорожного до ріки; дерево нахилило ся і подорожний перейшов по нім на сей бік ріки, і знов був піднесений у воздухи та перенесений в рідні сторони.

Цар жадібно слухав блаженного, але нараз прийшло йому на гадку: чи не хитрить сей блаженний та чи не підмовлений він сторонниками війни з Кримом, хоч рівночасно кара, обіцяна в оповіданю блаженного за зневіру, жахала його. Трохи помовчавши, цар сказав:

— Що-ж сей подорожний чоловік, чи він був родом русский, чи як? а коли русский, то як він говорив зі старцями? вони чейже Греки і по русски не знають.

— Абож то русский не може навчити ся по грецьки? — відповів старець: — і колиб не навчив ся, то чи Бог не може отворити йому розуму так, що не вчивши ся мови, всьо порозуміє? Апостоли не вчили ся мов, а коли зійшов на них Дух Святий, то і заговорили всїми мовами.

— Правда — сказав цар. Відтак трохи помовчавши, поспитав:

— Сей чоловік, що його понесло до старців — се ти?

— Я, або не я, — відповів блаженний, — чи тобі не все те рівно? Письмо каже: иміющіе уши слишати да слишат.

Цар знов замовк, а лице його чим раз більше принимало суворий вид. В кінци, вдивляючи ся в лице свого співбесїдника, цар поспитав:

—Хто ти такий? — Як тебе звуть? Звідки ти?

Блаженний скочив, замахав руками і закричав:

— Ай, ай! — я говорив, що вибєш, а ти й справдї вибєш!

— Я тебе не буду бити, — сказав цар, — а іно питаю, хто ти такий.

— Мужик — відповів блаженний.

— Як тебе звуть? — Звідки ти?

— Мене зовуть: грішний чоловік, а родом я по тїлу від Адама, а по души від Бога.

— Ти не крути, а відповідай на розум, — сказав цар. — Що-ж бо такого? — Чи не знаєш, куди ти зайшов і хто тебе питає?

— Знаю, знаю, — сказав блаженний: — ти государ і можеш зі мною зробити, що захочеш. Прикажи положити мене на землю та поливати горячим вином, як се ти робив з Псковичами. Тямиш... Коли упав великий дзвін на знак надходячої на тебе кари — а скоро опісля пожар і бунт... І ти сам мало що не погиб від народного бунту.

Згадка про страшні події вивела з рівноваги царя. Він задрожав, почервонів, волосє на голові йому наїжилось; стиснув кулаки, немов то забираючись знищити смілого загадочного чоловіка, а сей глядів на грізного володаря з таким виразом лиця, неначе хотів би сказати йому: не біси ся царю, ти мені не можеш нічого зробити".

— Забирай ся проч з перед моїх очий — крикнув відтак цар.

Блаженний віддав поклін і проголосив:

— А ще кто не любить Господа Ісуса Христа, да будеть проклять! марань — афта!

Се сказавши, обернув ся і докинув:

— А епископство його перейме инший.

— Стій — закричав цар.

Блаженний приступив і спокійно дивить ся в очи розлюченому цареви.

Цар сказав:

— Кому ти вирік проклятє? — Чиє ти епископство предкладаєш комусь иншому?

— Се тому, хто не любить Господа нашого Ісуса Христа, — відповів блаженний.

— Ти думаєш про мене, що то я Його не люблю — сказав цар.

— Царю-государю, сказав блаженний: — ти впевняв мене царським словом, що не вибєш мене. Дурний мужик плів тобі нісенітниці. А ти чейже розумнійший від всїх людий, длятого, бо ти цар. Не слухай дурня, бувай здоров.

І блаженний скоро побіг на долину по сходах, проголошуючи:

— Що розумному слухати дурня! — Дурень дурне говорить; а ось як розумному прийдесь стратити голову, то згадає і на дурні річи

Послідні слова блаженного звучали в ухах царя немов торжественна ворожба чогось страшного. Противоріч ні думки ворушились в царській голові. То здавалось Іванови, що сей блаженний підмовлений Сильвестром, то знов цар бояв ся придержувати ся того підозріня. Вкінци блиснула гадка цареви, прикликати до себе Сильвестра і допитати ся: чи не підослав протопіп до него сего блаженного?

Перед царем станув сухорлявий чоловік, років з пятьдесять, великого росту, з довгою сивавою бородою, в чорній суконній рясі, в маленькій шапочці. В його очах пробивало ся щось доброго враз з суворим, щось допитливого враз з іронією; всі черти лиця неначе би говорили: я вас бачу наскрізь; куди вам до мене?

— Отче, — сказав цар — у нас в раді ведуть ся справи якось незгідно. Одні говорять — треба війну вести з кримськими татарами, другі кажуть — не треба, щоби не застановляти війни з Німцями. Як же-ж отче, даєш мені благословенство на війну з Кримом?

— Се діло твоє і боярське, — відповів Сильвестер. — Що значить наш голос, аще від себе а не свише глаголем? Могучі міра сего не слухають нас, і се добре; піп знай свій вівтар і свій требник; боярин же знай раду і воєнне діло; міський чоловік — свій товар і склеп, і сільський — своє поле і соху. Кождий роби до чого покликаний. Ти ж покликаний свише панувати над державою, творити правду і хоронити від ворогів християнських людий. Маєш дорадників і слуг і з ними розважай; у них се звичайне діло.

— Я вірю в твою мудрість, отче, — сказав цар. — Ти много разів давав мені мудру раду і тепер хочу поспитати тебе.

— Мудрість людська се гординя перед Богом, — сказав Сильвестер. — Ще раз кажу: коли від себе говоримо, не вір, коли не від себе, а від Бога — повинуй ся нашим словам, бо се повинуєш ся Богови, а не нам. Розваж, царю, своїм царським розумом: чи від Бо-

га, чи від себе говоримо. Ти, царю-государю, розсердив ся на мене за се, що я тобі говорив: не зачинати війни з Німцями, а йти в похід на бісурман. І добре було би стало ся негідному попикови, колиб я був говорив зі свого розуму але се не було говорене від себе, а свише. Так, государю.

— Війна з ливонськими Німцями іде щасливо, — сказав цар. — Наші війська побивають ворогів. Вся ливонська земля небавом буде наша; Бог очевидно благословить нас.

— Конець діло хвалить, царю-государю, — сказав Сильвестер. — Буває, що Бог допускає довершувати ся неправному ділу, а відтак за него карає, ще раз кажу тобі не від себе, а від Бога. Праведна війна буває тоді, коли боронить ся святу церкву і населенє християнське від навали ворогів: а Німці на московську державу не нападали, а ти государю, зачав вимагати від них неприналежну дань, а що не можна було їм заплатити сеї дани, то ти післав руйнувати їх, а ще кого ти післав! — татар невірних... Колиб я сказав, що се добре, то зілгав би Духови Святому. Ти на мене розгнівав ся; у всім твоя воля.

— Приїхав з Литви князь Вишневецький, кличе на кримських татар, — сказав цар. — Чи іти нам на татар?

— Всяке діло в добрий час закінчить ся добре, — відповів Сильвестер. — Колиж зачинає ся в недобрий час, трудно і прикро переводить ся. Не маю приказів свише, а своїм кепським розумом що можу сказати? Радь ся з боярами, людьми дорадними і воєнними.

— До мене, — сказав Іван, вдивляючись пильно в очи Сильвестрови, — приходив якийсь блаженний і дивні речі править про якусь чудну околицю, де живе дванайцять старців, а ті старці немов то предсказують конець бісурманства і велять іти війною на бісурмана.

— Бувають, государю, — сказав Сильвестер, — віщованя правдиві, бувають і ложні, як се і Никон Чорної Гори пише в своїй книзї; а я тобі государю давав сю книгу читати. Годить ся слухати сего з розвагою.

Іван Василевич розпрощав ся з Сильвестром ласкаво, нічого від него не довідавши ся, та лишив ся ще в

більшій непевности, як перед тим. Тимчасом Сильвестер мав соперника, а був ним чудовскій архимандрит Левкій. Він немав і десятої части того очарованя, яким володів Сильвестер, але зате відзначав ся прикметами, котрими притягав до себе царя. Слухаючи Сильвестра, цар був свідомий, що Сильвестер скаже так розумно, як йому самому й не видумати; цар відчував, що Сильвестер розумнійший від него. Натомість Левкого уважав дурнійшим від себе та завсїгди находив у него одобренє і оправданє сего, що йому хотїло ся; за се цар й любив його. І з внїшного виду Левкій був противпоставленєм Сильвестрови; маленького росту, присадкуватий, з очами вказуючими покірливість, він завсїгди тримав ся перед царем з тою напруженою увагою, з якою чоловік боїть ся втратити слово з промови свого співбесїдника. Коли цар звертав ся до Левкого нїби то за порадою, Левкій не задумував ся, виступав зі своєю радою смілo, рішучо, немов то против царя; але в дїйсности говорив се, що було цареви приємне. Цар Іван Василевич любив глумити з архимандрита, архимандрит годив ся на се і сам веселив царя.

Цар прикликав Левкого.

— Пяний, архимандрит, — сказав Іван Василевич. — Чи не виспав ся? Ей, бо то рило! Преподобне рило! Напухло з перепою!

— Випиваю, государю, — сказав Левкій, — писано бо єсть: в беззаконіях зачать єсьм.

— А для чого писано: не упивайте ся вином, в нїм бо... знаєш, що в нїм?

— Якась заковика, государю; а в другім місци каже ся: води не пий іно вина...

— Вина? пристанув? га? боїш ся договорити? Написано: „вина мало”... а ти дуєш якими чарками?

— По чину, государю, і по тїлесній потребі ради жолудка і частих недуг. А що написано: вина мало пий — іно коневи ведро води не много випити, а коли би чоловік випив ведро нараз? А ось, в письмі говорить ся: митарі і любодїйцї воряют (ідуть передом) ви в царстві небеснім, а воно значить: митарі були давнїйше — а тепер нема митарів: вони то прямо до раю пійдуть.

А длячого? вони невинні, як діти. Коли-ж і дещо согрішать, то Бог не візьме їм сего за гріх, самі бо не відають, что творять. Говорять знов; не можна прожити без гріха, а коли грішити, то ліпше пяному, як тверезому. І ще писано, государю: се коль добро і коль красно, еще жити братії вкупі! А коли братія зійде ся разом, то як же обійти ся без вина!

— Хорошо, — сказав цар, — випий же, коли так.

— Левко завсїгди готов пити, — сказав архимандрит, — а коли государ велить, то як же Левці не виповнити царського приказу?

Принесли чашу вина. Левкій погладив бороду, поглянув на чашу примиляючись, проголосив: „ах, ти чашо, чашо моря соловецького", і душком випив вино.

— Хочеш ще — поспитав цар.

— Скілько велить цар, стілько й буду пити; іно коли на ногах не устою і повалю ся, не гнївай ся. Пяний собі не пан.

— А коли — сказав цар — государ велить тобі пити в такий день, що в святцях не розрішає ся нї вина, нї єлея, тодї що?

— Нема розрішеня понад царський приказ. Царський приказ те саме, що божий. Виповняти його велить сам Бог, — тодї відповідаю перед Богом вже не я; коли-ж не послухаю царського приказу, то завсїгди провиню ся, як перед Богом, так і перед царем.

— Мудро сказано, — сказав цар, — а коли цар скаже: Левко, не пий нїколи, а навіть в мясницю, тогдї що?

— Тодї Левко упаде цареви в ноги...

При тих словах Левкій упав до ніг царя та продовжав:

— І скаже: царю-государю, вели ліпше Левці голову стяти, тому, бо Левці ліпше живим не бути, як не пити.

— Не бій ся, Левко, цар пити не заборонить, а скорше прикаже. Ну, Левцю, скажи менї ліпше ось що: появив ся тут блаженний, ходить та кричить, віщує; я його звав до себе.... Хто він такий?

— Не знаю, государю, про се вели поспитати отця протопопа Сильвестра.

— Чомуж Сильвестра, а не тебе? — сказав цар, нахмурившись.

— Я не звав його і він не приходив до мене, а тільки видів, як він з Сильвестрового дому виходив.

Зловіща гадка знов блиснула в голові царя; Сильвестер нічого не сказав про блаженного, коли цар його питав ся, а блаженний буває у Сильвестра.

— Чудні річи він розказує — сказав цар і розповів в скороченю Левкому се, що чув від блаженного.

— Се значить, — сказав Левкій, щоби цар на війну ішов.... Та , мабудь є такі, що бажають, аби ти особисто на війну ішов... Ні, царю-государю, не ходи! ти маєш воєвод, слуг своїх; їх, своїх хлопів, посилай, а тобі треба своє здоровлє берегти. Скоро князь Курбський, князь Серебрянний не вернуть ся з війни, то страта не велика: богато їх, князів на Руси, а ти, государю, у нас одинокий, цілому государству голова і оборона. А ось сих блаженних взяти би на допити, та підтягнути їх зо два рази на тортурах, то вони би зараз виспівали правду, а так тільки народ бунтують! Ади, що задумав! Старців якихсь вигадав! Дав би я йому старців! Пригадай собі, царю-государю, як по Москві ходив божевільний та віщував: Москва згорить, а Москва й справді загорілась, а опісля між народом бунт повстав... всьо то вороги твої вчинили інтриґами своїми! Ні, царю-государю, не слухай ворожих дорад, не іди на війну. Хто знає, що у них на гадці.

Левкова мова припала до серця цареви, котрий мучив ся підозрінями, що його, неначе дурня, хотять підійти та приневолити чинити се, чого він не хоче. Цар прикликав до себе Атанасія Вяземського, молодого любимця, котрого він вже тоді приблизив до себе.

— Танасю, — сказав цар — якийсь блаженний появив ся між народом, про війну віщує; розвідай ся, що він там такого говорить, а коли почуєш що небудь про нас, зараз вели схопити його... Не зважати на се, що він блаженний.

Вяземський шукав блаженного, розпитував ся,

їздив кілька днів по Москві — і слід застиг по блаженнім; неначе у воду скочив: а тілько дізнав ся Вяземський, що вечером того самого дня, коли він був у царя, виділи його у Подкопая; він кланяв ся народови на всї сторони і говорив: „Бувайте здорові, люди добрі! Побачите мене хиба в недобрий час, коли ворог бісурман під Москву підступить!" І опісля вже нїхто його більше не бачив.

III.

Цариця.

В кімнатах цариці, довкола великого стола, застеленого зеленою в червоні цвіти скатертю, стояли дві робітниці і стара бояриня, що наглядала над жіночими роботами. Подальше від них, коло дверий, стояв мущина, літ понад трийцять, з задумчивим лицем і безнастанно опускав очи в землю, як сего вимагала ввічливість й поважанє до сего місця, в котрім він находив ся. Одїж на нїм була на пів монаша, чорна, довга: лиш голова була відкрита. На столї лежав рисунок, представляючий зложенє Христа до гробу. Женщини, що стояли довкола стола, находили ся очевидно в тревожнім дожиданю і безперестанно споглядали на маленькі двері, ведучі до дальших кімнат цариці Анастасії. Нїхто не смів завести розмови. Вкінци двері відчинили ся, увійшла цариця, женщина блїда, сухорлява; її черти, колись гарні, були глубоко поорані передвчасними зморщками, в її очах відбивав ся смуток і огірченє. Вона була одягнена в голубу атласову лїтну сукню з срібними вишиванями; на голові у неї була боброва шапочка з денцем усїяним перлами. За нею поступали дві панни в червоних лїтних одягах, з розпущеним волосєм. Їх боязкий погляд вказував, що їх тримають в острій дисциплїнї. Наближивши ся до стола, цариця мовчки оглядала рисунок.

— Ось тут, матушко государице-царице — сказала стара бояриня — іконописець з Новгорода розмалював взорець плащеницї: може твоїй царици подобає ся".

Іконописець поклонив ся до землї; цариця погля-

пула на него відтак подивила ся на рисунок і сказала тихо до бояринї:

— Видати йому три рублї, най іде.

Бояриня дала знак іконописцеви, а сей зрозумівши, вклонив ся і вийшов.

— Перший артист, — сказала бояриня, — матушко государине-царице і вельми учений, у отця Сильвестра на вихованю перебував; а дав йому Бог талант іконописний. Він живе, государине, в Новгородї.

— То він новгородський? — сказала цариця, — а й у Сильвестра виховав ся? Не хочу! Не робити плащеницї після його взірця. І найперше не приводити менї з Новгорода нїяких майстрів, а передовсїм вихованцїв попа Сильвестра. Чуєш? Щоби сего більше не було! Чи-ж в инших городах не можна вишукати? Хибаж в Москві нема гідних? Що се такого, всьо з Новгорода і з Новгорода? Новгород для всього взірцем став, і навіть Богови по новгородськи велять молити ся. Москва голова Новгородови і всїм городам: так і в книгах написано. А хибаж в Новгородї більша благодать? чи-ж ростовські чудотворцї не святійші від новгородських? Новгороду не рівняти ся з Ростовом, а не то з Москвою! А ти може Новгородка, чи що?

— Матушко государине, — сказала бояриня, — відомо тобі, що я родовита Московка, зі старинного московського роду.

— Но, то найди иншого іконописця, — сказала цариця, — але не з Новгороду, а вже нїяк з Сильвестрових вихованцїв. Піп набирає собі на улицї Бог знає кого, та на людий виводить... І через його вихованцїв нїхто хлїба не може дістати. І попами своїх ставить, і піддячими ставить, та ще образи малюють його люди. Найди кого иншого.

—Станесь по твоїй воли, государине-царице, — сказала бояриня.

На се увійшли в кімнату два брати царицї, Григорій і Никита, одинокі мущини, що мали право в кождій порі входити до кімнат царицї.

Анастасія продовжала:

— А три рублї? То їм і пропасти з твоєї вини! Колиб ти менї була сказала, що з Новгорода, то я була би

і не казала навіть показувати його образу і взірця.

— Матушко государине — сказала бояриня — не гнівай ся. Я верну ті три рублї, коли вони даремно страчені через мою вину.

— Було би між жебраків роздати! — говорила цариця. — Ади, три рублї не знати за що взяв! І так дре за свою нужденну роботу на нїщо нездалу, а инші бідні з голоду умирають. Їм треба помагати, а не даремно кидати гроші сильвестрівцям: Розтовстів ся вже за много пошина, нехай би з своєї наживи роздавав своїм.

— Матушко-государине, — говорила бояриня, — будь ласкава не гнїватись. Я зверну три рублї.

Я від тебе трох рублїв не візьму назад, — сказала цариця — віддай їх половину до Тройцї, а половину між жебраків розділи, коли твоя воля. А то, справдї скілько бідних можна би обділити трома рублями, а так вони в одну ненаситну утробу новгородську попали ся... Боже, Боже, прости наше прогрішенє! Ну гляди, постарай ся о иншого іконописця московського, або ростовського, або ярославського тільки не новгородського і не з Сильвестриного гнїзда. Іди до себе.

Бояриня і робітницї поклонили ся і вийшли. Цариця звернула ся до панночок.

— Ви чого витріщили баньки? Ох, небожатка, як лиш з очий моїх, так ви зараз скалите зуби і розводите сміх неприличний. А! ти — ти чого глядиш там! А ти, балуховата! кажи: чи сміяла ся вона менї за плечима? Хочеш затаїти?... менї не скажеш?

— Я не бачила, государине?

— Брешеш, бачила! Ну, коли не бачила, а побачиш — то скажеш менї?

— Скажу, государине-царице.

— Неправда! не скажеш! Де у вас вірність? Яка ваша вірність! А як відверну ся і побачу... то може гадаєш що тобі буде менша кара, як її? Обі однаково покараю. Ідїть собі від мене.

Панни відійшли.

Куди не обернись, — говорила цариця до братів, — від Сильвестра не втечеш. Хотїла плащеницю вишити по обіту, за душу мого Митї-царевича в Горици,

що-ж? Кажу, найдіть мені іконописця, щоби мені взірець нарисував. А вони найшли з Новгорода, та ще з Сильвестрових вихованців. Піп з своєю попадею збирали всяку зволоч хлопців і дівчат, виховували та на людий виводили. А се чинило ся не для вподоби Богови, а задля того, щоби в цілім царстві своїми людьми всї кути позапихати. Видите — всюди у них свої люди. І мені їхнього привели з новгородських.

— Знаю — сказав Григорій, — се з тих, що малювали Господа Саваота, чим Висковатий соблазнив ся. Ось, і тобі привели з їх нори щура. Хотять царя-государя з пантелику збити, щоби він у похід рушив на Кримську землю. Підослали йому якогось божевільного, віщуна про упадок турецького царства. Хвалити Бога, отець Левків схаменув царя-государя. Не піддає ся. А тут, бачиш, приїхав з литовських земель Вишневецький, намавляти царя до війни, та ще якесь чудо привіз з собою — якогось силача, Ілію Муромця... Хотять царя отуманити.

— Горе моє, горе! — сказала царица: — ох як мені на серци тяжко-важко. Чує моє серце щось недоброго. Ох, брати мої рідні! Ратуйте мене, люблю я свого Іванчика по над все в світї, бути може, що се й гріх так любити, длятого, що Бога треба любити понад все, а коли чоловіка страшно полюбиш, то і супротив Бога прогрішиш ся. Тільки, що-ж мені діяти? Точить моє серце червак невсипучий! Вороги мої люті хотять мене з Іваном розлучити, з світа мене раді би зігнати, щоби самі заволоділи і царем і царством. Чого я не перетерпіла? Не забути мені до смерти, як Іванчик був хорий, перестав жити, а вони довкола него... думали, як би то дітям нашим наслїдство відобрати, Володимира Андрієвича царем зробити... Мати його, люта змія!.... низько мені кланяє ся, а сама лихо придумує... Бог вратував царя: і в день і в ночи від тої пори хвалю Його пресвяту волю. Але пекло не спить. Піп Сильвестр, ворог лукавий, відобрав у мене дітий чародійством... а тепер злодії хотять царя забрати на люту війну, як забрали під Казань; чує моє серце біду; не довго мені горювати на білім світї, не до житя мені. Ох, ох!

Брат її Никита сказав:

— Не гніви Бога, сестро, малодушностю. Ти не любиш Сильвестра, і я його не люблю, та і як нам його любити? —і він нас не любить. Він би бажав, щоби нас не було при царю, а тільки він з своїми дорадниками остав ся на дворі. Надмірна у него жажда пановання. А щоби він чародійством у тебе дітий забрав, сего не годить ся говорити. Се діло Боже а не людське. Не годить ся обмавляти чоловіка, хоч би він був твій ворог і лиха накоїв!

— Хиба-ж він не чародійник? — сказав Григорій. — Як то він підійшов царя-государя! А може він розважний і богоугодний муж? Кілько то літ ми з ним боремо ся! Ось, розсердив ся государ, здає ся, приходить конець Сильвестровому пановаию: а тут ні! Дивись, він знов приблизив ся і знов його цар слухає. Як-же то він не чародійник, проклятий!

В ту хвилю почули ся кроки. Захарини пізнали хід царя.

Увійшов цар Іван Василевич, похитуючись на боки і усміхаючись; одною рукою він погладжував свою борідку, а другою опирав ся на палици з золотою галкою.

— Ха, ха ха! — сказав цар: — шурини! Чуєте, як мене хотіли піддурити. Найперше підіслали якогось божевільного і той говорив мені якісь дивні річи о привидах, щоби мене намовити на війну з Кримом; я велів того божевільного прихопити на злочинній мові, а він пропав як камінь у воду! Тепер взялись за щось иншого. Хотять для нашої царської забави показувати якогось силача, котрий руками душить медведя, а привіз його з собою Вишневецький. Думають, що я дивлячись на се, піддам ся їх радам. Ні, мої дорогенькі! не такий вам попав ся. Я собі на забаву погляну, але щоби іти війною на Крим, а й то ще самому, після їх бажаня, сего не буде. Ти, Настуне, про се не думай і не томи свого серця! Я на Крим не пійду, не вишовню їх бажаня. Противно, вони будуть чинити у мене се, що я захочу, тому що я самодержець: від Бога дана мені власть свише, і що захочу, се й буду ділати, а вони мені повинні повинувати ся.

— О, государю, сказав Григорій, — як ми всї раді із'за твого мудрого слова. Не тільки ми, але всї пра-

вославні християни, що суть під твоєю високою рукою, молять Бога лише о те, щоби все ділало ся після твого великого розуму, а не після рад боярських, а вже ніяк після ради попівської.

— Піп Сильвестр мені не дорадник, — сказав цар: — наша воля була така, щоби піп Сильвестр був близько нас, а не захочемо, то піп Сильвестр пійде завтра в Соловки. Що значить піп? не тільки піп — митрополита не захочу тримати, то й митрополит пійде собі проч.

— Справедливе і мудре твоє слово! — сказав Григорій.

— Милий мій, Іванчику! — сказала цариця, обнимаючи з ніжностю голову мужа. — Ти не поїдеш на війну, ти зі мною лишиш ся!

IV.

Царська забава.

Перший зимовий сніг — милий, нетерпеливо дожиданий з дня на день гість; перша санна — свято на Руси. Так і тепер; так і в старину бувало. Робота пійде раднійше, забава веселійше, молодість стане більше відважна, дитинство різвійше, старість сильнійша. А для мисливих... отсе радість!..

Цар Іван Василевич не пійшов по приміру своїх предків, князів, котрі, бувало, їздили один до другого за сотні миль, щоби погуляти по лісах і полях за звіром скороногим і птахом летучим, та свої давні свари і усобиці закінчити ловами в мирі. Цар Іван Василевич дуже хоронив свою царську особу і ухиляв ся від всего, де би заходила і найменша небезпечність. Він був дуже великим боягузом, хоч нічого так дуже не баглось йому, як славитись відважним і хоробрим. Поїде він на лови за заяцями, але то іно коли йому не скажуть, що там, де йому прийдесь розправити ся з заяцем, не стрітить медведя, вовка, рися. Не любив бувати особисто на ловах в лісах, так само як не любив іти в похід; але сей цар, як провадив війни і висилав своїх полковників, так само і на лови, хоч сам не ходив, посилав своїх двірських селян ловити

для себе звірів. Тодішним людям було се на руку: всюди були мисливі, бо без них звірі виїли би цілі села; не для забави а з конечности вибирали ся до ліса мійські і сільські люди великими громадами воювати зі звіром, з всякого рода оружем, від звичайної дубини до штудерної стрільби, котра була тоді ще великою рідкостю між селянством, та не заступала прадідних луків і стріл. За товпою мисливих псарі вели псів, що мали вислідити і вигонити звірів; тенетники несли величезні тенета (сіти), а ямарі лопати, щоби копати ями, де заманювали або заганяли неосторожного звіра, прикривши ями тонким хворостом, сухим листєм і снігом. Весела була пора, коли ішли такі походи... Молодці ідуть, пісні співають, пританцьовують, сміють ся, музиканти гудками, волинками і трубами розвеселяють нарід, а коли лучить ся — собаки вигонять вовка, лиса, медведя і наполоханий звір запутає ся в тенета або попаде в яму, скілько там сміху, шуму, гомону, радости! Старали ся, розуміє ся, ловити для царя молодих медведів і вовків, — зі старими якось се не удавало ся — накладали на них ланци, привязували під шию палиці і висилали в підмосковські села. По царському приказу, там їх тримали і плекали, добре накормлюючи, та ховали для царської забави; а коли захоче ся цареви, — приїде він до села, прикаже випустити медведя або вовка і пустити на них псів, або велить своїм людям бороти ся зі звірами; хто подужає — сему царська нагорода дає ся; кого медвідь поранить, сему дає ся на лїченє; а лучало ся, що медвідь і на смерть загризе чоловіка, тоді запишуть його в синодик та пішлють до різних монастирів поминати.

Тепер з нагоди першого снігу, згодив ся цар-государ їхати до села Тайнинського та погуляти разом з своїми близшими боярами. Вечером вислали туди царську кухню; досвіта місили короваї і пироги, патрошили всіляку рибу, приладжували її на всілякі страви до царського столу. Для царя ладила ся тоді незвичайна забава; цареви наговорили про незвичайну силу прибувшого з Вишневецьким козака Кудеяра, донесли і про його дивне походженє, бо ні сам Кудеяр, ані ніхто инший не знає, що се за козак, видно, що русского ро-

ду. Цар рад був поглянути на него; Вишневецькому бажалось показати його московському государеви, але сам Кудеяр не показував нї радости нї боязни появити ся перед царем.

Цар вислухав всеночне. Цїлий ряд саний заповнив Кремль. Бояри беруть великого государя під руки; він одїтий в соболеву шубу, без покритя, з вишиванями штучно зробленими після всхідних взірців на юхтовій шкірі; на голові у царя острокінчата шапка. Величезні і широчезні сани подїлені на два віддїли; на заднім, вивисшенім, сїдає цар-государ, побіч него хрещений цар казанський, на переді, низше, сїдає два бояри. Сани запряжені четвернею, але не рядом, іно гусаком; на кождім кони сидить візник верхом, а у передного візника бич довший від него самого. По боках саний їдуть „окольничі". За царем наступають бояри з ради і сусїдства, пишаючись дорогоцїнними футрами на своїх шубах, з великими викладаними ковнїрами, та обкладами шапок з золоченими срібними вишиванями, вибагливостю матерій на покриванях шуб, ріжноцвітностю килимів на своїх санях і дородливостю своїх коний. Князь Димитрій Іванович Вишневецький, запрошений царем на царську забаву, їхав в одних санях з князем Андрієм Михайловичем Курбським; цїлу дорогу вони розмовляли про се, як би то наклонити царя, щоби вислав велике військо на кримського хана і сам йому проводив.

Ось приїхали. Бояри ведуть царя під руки по сходах деревлянного двору в селї Тайнинськім; перейшовши великі теплі сїни, цар входив до комнати їдальної. Там були столи накриті гарними скатертями, на столах покладені тарелї, ножі, ложки, більші кусні хлїба, до столів присунені лавки застелені килимками, а для царя уставлений окремо маленький столик, викладений перломаточними кусниками; перед столиком крісло з позолоченим поручем а над кріслом ряд образів в гарних рамах. Цар помолив ся перед образами, перейшов через їдальню до другої комнати; там палило ся в печи, і там цар рівнож наперед помолив ся, відтак сїв коло печі, а бояри стояли довкола него; перейшло кілька мінут, цар посидївши коло печі встав, взяв свою палицю,

що її віддав був окольничому, та перейшов до третої комнати, де було його царське ложе, опісля до четвертої, призначеної для дворяків, котрі мусіли спати побіч царя, як йому прийшлось ночувати в Тайнинськім. З сеї четвертої комнати були двері на ґанок під дашком, де відбували ся бої з звірями для царської забави. На ґанку стояло лише одиноке крісло для царя.

Іван Василевич не був тоді в веселім настрою духа. Все, що чув і замітив недавно, залягло йому серце; він відчував, що довкола него щось задумує ся, підозрівав що його хотять підійти, старають ся примусити зробити се, чого би він не бажав а що бажають другі; цар лютив ся. Йому приходило на гадку, що сею забавою заговірники хотять покористувати ся, щоби підмовити його на війну з Кримом. Ще не було коли Іванови Василевичеви увільнити ся тій боязливости на отверту борбу з видуманими небезпечностями. Поки-що все обмежало ся ще лише на примхи самоволї.

— Алексію! — сказав цар до Адашева, усївши на кріслї, уставленім на ґанку. — Хочемо іти в похід з великим військом на війну.

— Най Бог тебе благословить! — сказав Адашев, досить зачудований сею несподіванкою. — Ми всї ідемо з тобою і будемо бити ся против ворогів святого хреста до послїдної каплї своєї крови, не жалуючи своїх голов. А куди ти думаєш? Против Татар?

— Нї, против ливонських Нїмцїв. Ви, мої добрі, мої вірні бояри так мужно били ся з Нїмцями, що менї вже нїяк не хоче ся покидати ливонської землї, не підбивши її цїлої під нашу державу. А бісурман кримський не страшний; він шле нам своє посольство і вже випустив наш полон. Ми пристанемо на мир з кримським ханом після нашої волї, а самі пійдемо на Нїмцїв. Ось і другі бояри на радї рівнож говорили, щоби іти нам війною на ливонських Нїмцїв. І прибувший князь Димитрій Іванович Вишневецький най з своїми козаками іде з нами також на ливонських Нїмцїв! Козаки надїлені від нас платнею.

— Твоя воля, государю, — сказав Адашев, — ми ще не знаємо, з чим приїде ханський посол; а хоч хан і скаже, що визволить цїлий полон, то сему не можна вірити, бо бісурман збреше християнинови. Нїмцї, го-

сударю, побіджені силою твого царського величества; коли би тепер їх помилувати, дати їм мир, то вони віддадуть нам і Юрєв і Ругодив та прочі городи, заняті нашим військом.

— А коли ми їх не помилуємо, — сказав лукаво засміявшись цар — то вони нам віддадуть і Коливанъ і Ригу, і майже всї нїмецькі городи завоюємо. Ну, але що на се скаже князь Курбський?

Князь Курбський, що стояв цїлий час коло дверий, виступив і сказав:

— Наша рада тобі, великий государю, знана, бо ми висказали її перед тобою в думі, а коли твоя така воля, щоби я перед тобою ще раз її висказав, то я скажу і тепер те саме, що говорив в думі; не іди, государю, на Нїмцїв, заключи з ними мир після нашої всїх волї, а сам іди з цїлим своїм військом на кримського бісурмана, задля оборони своєї держави і безпечности населеня християнського.

— А другі бояри не те говорили, — сказав цар — і для того буде так, як вам государ захоче, як йому Бог на серце положить. На Него надію ся. Його приказови покорю ся, а не князївським та бояреським радам. Господь зі мною і нїхто против мене. Де князь Вишневецький?

Прикликали Вишневецького. Цар сказав:

— Показуй, показуй, князю Димитріє, свого Голїята. Тільки я маю два дуже люті медведї; нїхто з ними ще не відважив бороти ся. Коли котрий з них розторощить череп твому Голїятови, то ти за се не нарікай на нас.

— Такого медведя нема, котрого би не поборов мій Кудеяр — сказав Вишневецький.

— Ого-го! надто хвалиш ся, — відповів цар — а у нас каже ся, що чваньків пси їдять.

Ударили бубни. З долїшних комнат двора вийшов Кудеяр, одягнений в чорний суконний короткий убір, в великих чоботах з острогами. У него в руках не було нїякого оружя, тільки за червоним поясом був застромлений великий ніж, до половини витягнений з похви. Кудеяр поклонив ся в ту сторону, де був цар, надів шапку і станув боком до ґанку, приложив підбородок до

ший, висунув праву ногу у перед, заложив ліву руку на зад і держав праву на відмах, немов готовлячи ся відперти напад ворога. Його мрачні очи вдивили ся в двері шпихлірів.

— Але-ж бо то плечі, плечі, — замітив цар — а які палці, палці!... Ба й брови які сердиті! Та се просто якийсь вовкулак, лісовик!

Всї бояри стояли довкола царя з напруженою увагою. Нараз відчинили ся двері одного шпихліра, — звідтам вийшов медвідь... двері за ним скоро зачинили ся. Медвідь вийшов на майдан (так називали тоді таке подвірє), увидів стоячого Кудеяра... козак глядів на него грізно і суворо... медвідь заревів, підняв передні лапи, а на задних ішов просто на Кудеяра... Кудеяр вихопив ніж. Медвідь заревів сильнійше і замахнув ся своєю лапою — одна секунда — медвідь розторощив би череп смільчака, всї крикнули... Але Кудеяр вправно ухилив голову перед ударом медвежої лапи і в тій же хвили некористував ся положенєм медведя, котрий виставив проти суперника груди, ударив його ножем в серце і сам відскочив на бік.

Роздав ся послїдний рев здихаючого медведя. Кудеяр глядів на мертвого, вже безсильного ворога. На ґанку всї були до такої степени приголомшені сим несподіваним кінцем битви, що не сміли виразити нї одобреня нї зачудованя.

Цар перервав мовчанє.

— Є — сказав він —медвідь ще більший і ще сильнійший від сего. Чи схоче він з ним бороти ся?

— З ким прикажеш, государю, — сказав Вишневецький — з тим він і буде бити ся.

Вишневецький передав царське бажанє Кудеярови.

Кудеяр поклонив ся цареви мовчки; підійшов до неживого медведя, виймив з серця ніж, обтер о його шерсть і знов станув в попередній позі, ждучи на нового ворога.

Недовго прийшло ся йому дожидати. Медвідь величезного росту показав ся з других дверий шпихліра.

Побачивши неживого товариша, медвідь з переляком відскочив назад, розглянув ся довкола та вдивив ся в Кудеяра. Новий ворог не ревів, як попередний, а

тільки люто глядів на чоловіка. Проминула хвиля. Цар зробив таку увагу:

— Медвідь знать догадав ся, що перший через се пропав, що сам на чоловіка пійшов; сей дожидає чоловіка до себе: ходи ти сам до мене, а не я до тебе!

Але медвідь зробив рух і поволи став обходити свого ворога; медвідь відвертав голову в противну сторону, немов хотів перехитрити, немов удавав, що не звертає на него уваги, немов хотів би кинути ся на него несподівано; але медвідь не обманув козака. Кудеяр бистро, немов кіт, зробив скок і митю опинив ся верхом на медведи, обома руками схопив його за горло і зачав душити з цілої сили. Медвідь захропів і підкосив ноги. Кудеяр не переставав його душити, доки в медвежім тілї не перестали появляти ся передсмертні судороги. Тодї Кудеяр встав з медведя, зняв шапку і поклонів ся цареви.

Юнак! юнак! — сказав цар. — Се справдїшний богатир, Ілія Муромець!...

На царський приказ, переданий через Вишневецького, Кудеяр вийшов на ґанок і мовчки дожидав царського слова. Всї з цікавостію йому приглядали ся.

Цар велїв подати побідникови срібний ківш з медом.

Кудеяр змішав ся. Степовий козак не знав, як йому повертати ся перед таким вельможею, чи говорити, чи мовчати; він поглянув на Вишневецького, відтак поклонив ся цареви мовчки, випив мід і віддав ківш прислузї. Цар сказав:

— Сей ківш тобі за твою добру службу.

Кудеяр знов мовчки поклонив ся.

— Говорили нам, мов би ти сам не знав, що за один: змалу був у бісурман, але сам з роду русского, христіянського. Покажи но менї хрест, що у тебе на шиї.

Кудеяр мовчки зняв з себе хрест і передав цареви.

Цікаво розглядав ся цар на хрест, задумував ся, чи не відгадає, а опісля віддав його Кудеярови.

— Хто тебе знає, що ти за один, але мабуть не простого роду. Велю кликнути клич по цілому царству, щоби зголосили ся ті, у кого пропали діти під сю по-

ру, як виходило би після твоїх літ, з трийцять або й більше років. А доки Бог не виявить тобі твого роду, будеш наш і ми тобою заопікуємо ся. Віддїлити йому в Білевськім околї, пятьсот мір і ліса і сїнокосів, як годить ся, та вписати його між дворян. Най двигає нашу царську службу. Я його пішлю на ливонських Нїмців. Най їх заколює і душить як медведів.

— Великий государю, — сказав Вишневецький, — мій Кудеяр має великий довг.

— У кого? — посшитав цар. — Я його викуплю від зобовязаня.

— Він має довг у бісурман. Коли він був зі мною в походї, татари напали на його хутїр під Черкасами і забрали йому жінку. І вона пропала без вісти! Він поклявсь пімстити ся на бісурманах.

— Для такого юнака найде ся у нас женщина лїпша від першої його жінки — сказав цар. — Треба взяти другу, а давну забути. Попала ся в полон бісурман — то так само, як би умерла. Хочеш, молодче, женити ся?

— Я вже законно повінчаний — сказав Кудеяр.

— Хибаж надієш ся, що давна жінка до тебе верне ся? Нї, молодче, пуста твоя надія! Певно з горя померла, вели лїпше записати її в памятник... А чи гарна була твоя жінка?

— Для мене лїпшої не треба було, царю — сказав Кудеяр.

— Жаль, жаль, — продовжав цар — а все таки, коли її не можна дістати, треба иншу брати.

— Нї царю-государю, не хочу, — сказав Кудеяр, — коли так подобало ся Богу, лишу ся без жінки. Позволь, царю, бісурман бити, мстити ся на них за жінку.

— Ого! — сказав цар, — ти хочеш на бісурман іти, жінки своєї шукати! Ти, може бути, бажав би щоби і ми пішли з тобою ради твоєї жінки. Ха! ха! ха! Коли би ми пішли і цїлий Крим завоювали, то й тодї ледви чи би там твою жінку найшли; коли вона жива, то вже певно запродана до якого небудь бісурманського краю, що дальше від Етіопії. Ну, іди, іди! ми тебе не затримуємо. Іди воювати з бісурманом, шукай своєї

жінки і приходи разом з нею до мене, тільки я з тобою не пійду... ні!

При тім цар обкинув поглядом своїх бояр і продовжав:

— Ну, а коли ти найдеш свою жінку і прийдеш до мене разом з нею, тоді я з цілим військом пійду на бісурмана і Крим завоюю. Тепер поки що іди собі сам.

Кудеяр похмуро глядів за час цілої бесіди царської, з очевидним огірченем: насмішки царя роздирали його серце.

— Ну, покажи тепер своїх стрілців, князю Димитріє Івановичу, — сказав цар до Вишневецького, коли Кудеяр відійшов.

На приказ Вишневецького, козак прибив до стовпа, що стояв на майдані, велику дошку, немов полицю, на тій полиці положили рядом кільканайцять яєць. Вийшло десять козаків з рушницями і кождий стріляв по черзі поціляючи кулями яйця. Цар хвалив їх.

Опісля принесли довге полотно, розтягнули його від стовпа до тих дощок, котрими були заставлені проталини між шпихлїрами і прибили цвяками; ціле се полотно було усіяне хрестиками, назначеними вуглем. Вийшло кілька инших козаків і один за другим стріляли з лука, а стріли оппнювали ся в полотні в тих місцях, де були позначені хрестики.

Цар ставав чим раз веселїйший від тої розривки.

— Тепер — сказав він — най Кудеяр прибере моє подвірє, спрятає дошки з проходів і вийме стовп.

Вишневецький передав приказ Кудеярови. Силач найперше витащив мертвих медведів, відтак майже без напруженя забрав дошки, виніс їх і зложив на купу під шпихлїрем, а опісля підійшов до стовпа, глубоко закопаного в замерзлу землю, зачав його двигати; стовп мало-помало зачав колихати ся. Кудеяр нагнув ся, вирвав стовп з землї, не дав йому упасти на землю, підставив своє плече, двигнув і поставив під стіною шпихлїра.

— Що то за сила, страх! — сказав цар. — Ну, але скажи ти менї, князю Димитріє Івановичу; я знаю, що ти чоловік богобоязливий і добрий. Чи можеш менї поручити, що тут нема нїчого нечистого, що сей твій Ку-

деяр одержав таку силу від Бога, а не від лукавого, анї не через чари?

— Царю-государю, — сказав Вишневецький, — менї самому приходила така думка, але нї... мій Кудеяр не має з ним нїякого дїла; побожний і ходить часто до церкви, і постить, і ходить сповідати ся, та і то не раз на рік, а частійше, по два і три рази.

— Ну, то-то, — сказав цар, — а инакше то й ми з ним погубимо наші душі, коли станемо тїшити ся чортівським дїлом.

Цар з ґанку ввійшов в двір, перейшов в дальні сїни, де вже були заставлені столи для царської служби і козаків, та перейшов на другий ґанок, що виходив на друге подвірє, прямо воріт, де був головний вїзд. На царський приказ привели собак і випустили з запертя лиса на поле; собаки кинулись за лисом. Цар тїшив ся, дивлячись, як лис, з природною своєю хитростю, виминав собак, обманював їх, кидаючись на ріжні сторони, вимикаючись від страшних зубів в ту хвилю, коли собака готова була схопити його вже за хвіст, — все було даремно — далеко, далеко погнали собаки хитрого звіря, за собаками побігли псарі; цар вже не міг нїчого видїти, але нетерпеливо дожидав вісти, як скінчила ся війна з лисом. Вкінци вернули і привезли трупа пошарпаного зубами псів — лиса.

По тих всїх забавах пішли обідати. Обід був пісний, з рибою. Цар, сидячи за своїм окремим столиком, посилав страви Вишневецькому і його атаманам, що обідали з царською службою в сїнях; цар звертав ся до Вишневецького з ласкавими словами: „Князю Димитрїє Івановичу Вишневецький! Приїхав ти з литовської держави до нас на службу по своїй добрій воли з своїми хоробрими атаманами і козаками. Ми, государ, тим тїшимо ся і в своїй ласцї приймемо тебе і твоїх атаманів та козаків. Їж наш хлїб-сіль, пий мід, вино, покріпляй ся і весели ся з нами.”

Коли налили білого меду, всї виходили з поза стола і поздоровляли царя. Вишневецький, проговоривши царський титул, з жаром грімко промовив:

— Дай, Боже милосердний, тобі одинокому під сонцем істинної всхідної віри нашої государеви, над

всіми твоїми ворогами побіду, а передовсім най затьмить ся від блеску хреста святого місяць мусулманський, най покорять ся нечистиві погаряни під скиптр твого царства та най заткне ся московський прапор на мурах Бакчисерая, як се на мурах Казаня і Астрахана вже заткнув ся з Божою помочию. О, великий царю! щоб ти прославив ся понад всїх своїх предків, щоб твоя держава вивисшила ся понад всї держави сего мира, щоб зазнали блага многочисленні народи під твоєю мудрою властию. Будь благословенна Богом держава царства твого. амінь!

Заохочені приміром Вишневецького, бажаючі війни з Кримом бояри рівнож проголошували бажаня побіди над бісурменами. Царський обід принимав вид підготовленя до наступаючої війни з Кримом. Цар, упоєний величанями і похвалами своєї мудрости, могучости і сили, також піддавав ся тій гадцї.

Тимчасом в сїнях, за кількома столами, обідали атамани і козаки, разом зі службою. Кудеяр був з ними і дуже мало їв та пив. Він був після свого звичаю понурий; всїх відпихав від себе своїм видом на всїх наводив поневоли сум своєю присутностию. Присутні пробували зайти з ним в бесїду, але не могли добити ся від него нїчого крім уривочних слів, а найбільше не терпів він, коли розмова сходила на него самого, про його долю, про жінку і навіть про його силу. Кождий, що пробував заговорити з ним, вже не мав відваги другий раз зачинати якої небудь розмови. Троє зі служби, що сидїли подальше від него, вели між собою тихо таку розмову:

— Чи той сплач — сказав один — не знає ся з нечистою силою? Га!

— Та — замітив другий — як він на тебе іно погляне, то аж лячно стає чоловікови. Ану давай менї рубля та кажи: переночуй з ним сам на сам, то бігме — не возьму!

— Ледви чи він знає ся з нечистим, — замітив третий, — на нїм є хрест. А хто з нечистим знає ся, то найперше хрест з себе здійме. Передвчера я бачив, він був в церкві, хрестив ся, тільки не зовсїм так як ми; ну, але се вони всї так хрестять ся, литовські люди;

у нас, бач, послідні два палці складають ся разом з великим, а два палці просто, а у них і ті два, що у нас просто, зложені з великим. Віра же, кажеть ся, одна і та сама, грецька.

— А голови нащо вони голять і жмут волося лишають? — сказав перший.

— Се в них називає ся чуб; я питав, говорили: се, значить свобода козацька, щоб всї бачили, що він козак, вільний чоловік.

— Ну, се він вільний там у себе, на Україні, в Черкасах, а у нас, коли до нас прийшов, йому вільним називатись не годить ся, для того як став служити нашому государеви, то вже зробив ся хлоп, а не вільний чоловік. Прийде ся воленьку дома лишити, а не сюди возити.

— Заборонений товар — докинув перший.

— Ба й хрест класти на себе — сказав другий — випадало би їм так само, як ми кладемо, а не після свого звичаю, для того що коли ти признав ся з нами до одної віри, то вже нічим не ріжниш ся. А то.. хто знає: яка сила в тій ріжниці. Що се за такий хрест? Чи справедливий він? І чи від Бога? Він говорить, все те однаково, все рівно; ба, але бо то він про себе говорить, а звісно, що ніхто про себе не скаже дурного слова. Варта би нам добре дізнати ся: чи він хрестить ся, а може бути зовсім не хрестить ся, лише відхрещує ся. Ось що! Га! Старі люди розповідали, що в литовській земли всякі чари бувають; у них і кулї вміють зачарувати, хто куди цілить, туди і певно потрафить, а все те не без нечистої сили. Є в них до того баби чарівниці, що знають приворожувати: зроблять так, що ось чоловік одного любить, а другого ненавидить. Тож і бач, скоро такі до нас найдуть, то чарами приворожать до себе любов нашого государя, щоби любив їх більше як нас, а нас, родовитих московських людий, відворожать від государя, і стане цар государ для них дуже ласкав, а ми попадем в неласку. Ти бо говориш: він до церкви ходить і хрестить ся? А що, коли справдї відхрещує ся, то се тільки обман, нечистого вигадки, щоб до церкви ходити його слугам не було зборонене; значить він видумав не хрест, а все те, щоби нас обманити і слуг сво-

їх прославити, нас же від вірних християн понизити і покорити. Коли по правді ті захожі суть одної з нами істинної віри, то наказати би їм хрестити ся так, як ми хрестимо ся; а не схотять, то буде ся знати, що у них в гадці лукаве і люди вони не добрі, та вигнати би їх з нашого краю, щоби вони в нім своїм ворожбництвом не вчинили якого лиха і нещастя.

— О тім всім, про що ми говоримо, замітив третий — годить ся розсуджувати не нам, простакам, а духовного знаня людям; а то, коли станемо про такі справи говорити, гріха наберемо ся; а коли не схаменемо ся, то нас перед освященний собор покличуть за пусті мудрованя, як було з Матюхою Банкиним і його сторонниками, та з дяком Висковатим. Наш преосвященний митрополит Макарій говорить: „Коли ти ноги, то не думай бути головою".

— А ти думаєш, — сказав другий — що духовного знаня люди не говорять те саме, що я? Ось, чудовський архимандрит який мудрець, а який учений! Чи є в московській державі другий такий учений! А він говорить, многі з нас чули: від тих захожих не ждати нам нічого доброго. Підлестні вони і обманці, християнами прокидують ся, а не справедливі вони християни... характерники вони прокляті; думають підійти і зачарувати нас своїм чародійством і чорнокнижництвом. Ба й ще що додав: на бісурман царя нашого підмовляють, а самі з бісурманами в тайній дружбі, нарочно нас хотять посварити з бісурманом щоби зрадити нас. А сей силач, Кудеяр, чи як там його звуть... таж він не козак, а татарин, нарочно з козаками живе буцім то він козак, а тайком служить кримському ханови, та тут прийшов, щоб розвідувати і ханови доносити, а сила у него тілесна від нечистого: він йому за таку силу душею заплатив!

По скінченім обіді цар приказав, немов з надзвичайної ласки, прикликати козацьких атаманів і власними руками давав їм білого меду. Коли підійшов до него Кудеяр, цар сказав:

— Ну глядиж, молодче, іди і побий бісурмана, найди і відбери у него свою жінку та приходи з нею до мене; тоді я, як сказав, пійду і сам з цілим військом на Крим. На се моє царське слово. Тільки ось що: ну,

коли ти найдеш свою жінку а у неї буде дитина, — не по її воли а по неволи — від бісурмана, то що тоді? Чи возьмеш дитину бісурманську за свою? Га!

Кудеяр мовчав, дивив ся якось дуже злобно і гриз собі губи.

— Що-ж, молодче, не знаєш, що сказати? Та, воно трудна справа... Прийде ся, чужу, та ще бісурманську дитину за свою рідну приняти і з нею вік прожити. Признай ся, тяженько буде. А не так — то дитині кесім баші... Але що мати скаже?

Іван не діждавши ся відповіди від мовчаливого Кудеяра, звернув ся до своїх бояр і сказав:

— Ось воно... сильний, а глупий! руками медведів душив, стовпи з землї виривав, а головою не може сего розсудити: коли вже таке нещасте склало ся, що жена попала ся бісурманам — то так само, що жінка умерла: чого за нею тужити і побивати ся? Де її найдеш? А хоч би і найшов, то вона не годилась би. Ні, сего порозуміти, нема у него розуму.

Цар сміючи ся, пійшов в свої кімнати.

Скоро після того, вже під вечер, цар вибрав ся з поворотом до Москви. За ним поїхали і бояри. Вишневецький їхав, як перед тим, з Курбським в одних санях, і два князї вели між собою таку розмову:

— Князю Андрею Михайловичу! Здає ся, ми не дійдемо до того, за чим я до вас приїхав. Цар очевидно не хоче воювати з бісурманами. Цар хоче посилати мене з козаками на ливонських Німців...

— Князю Димитріє Івановичу, — сказав Курбський, — по правдї тобі скажу: тяжко приходить ся жити. Государ доброї ради мало слухає, а скоро, не дай Боже, і цїлком перестане слухати, та лише дає послух сикофантам, підпеньникам, котрі задля своєї гнучности і щоби бути близше царя, будуть підмавляти його на всяке лихо та підбехтувати против ради чесних воєнних мужів, і буде у нас велике гонеє а царству московському вийде се на пикоду і руїну. Всего лиха початок — цариця і її брати глупі. Цариця не терпить отця Сильвестра за те, що отець Сильвестр царя добра навчає, до роботи скланяє, від бездїльности і пристрасти відводить, та не дає волочити ся по монастирях, проводити час з блазнами, з неробами, волхвами і вол-

хвицями — з глупими бабами... Брати цариці завистію до нас всїх дишуть: вони люди з низького роду і се їх болить, хотять всїх людий з славного роду віддалити від царя, щоби їм самим правити цїлим государством.

— Коли таке, не дай Боже, в вас стане ся, — сказав Вишневецький, — то я тобі скажу по дружньому, князю Андрею Михайловичу, не буду у вас жити. Я ради доброї справи, для служби христіянству до вас приїхав, а коли се на нїчо не здало ся, то по нашому говорить ся: коли моє не в лад, то я з своїм назад.

— Ох, — зітхнувши, сказав Курбський — і я тобі одинокому по дружньому скажу, князю Димитріє Івановичу, я хоч і родовитий московський чоловік, а до зла руки не приложу, і прийдесь менї, як у вас кажуть: в світ за очи іти.

V.

Кримський полон.

За рікою Москвою був тодї великий двір, називав ся „кримський"; внутр його, по правій сторонї, вибудований був ряд одноповерхових домиків, під одним високим дахом з драниць, так що все те видавалось одним довжезним домом. Просто против воріт була велика комната в три поверхи, відзначаюча ся чепурностію, будованя, великими вікнами і вирізками коло вікон; ліва сторона двора була забудована множеством хатчин, закамарків, розкинених в такім неладї, що, здавало ся, можна було заблудити і цїлий день шукати виходу. Такий спосіб будованя надавав ся знаменито для пожарів, котрі зчаста навіщували кримський двір, але по пожарах будовано давним ладом. Кримський двір, служив на приміщенє приїзджаючих до Москви послів і гонців кримського Хана, і для них то була призначена велика комната з прикрасами. В сїм дворі ставали і татарські купцї, що приїздили до Москви з всхідними товарами. До сего двора часами привозили і увільнених полонників та придержували там день-другий, доки не розмістили їх, куди годило ся. В ті часи полонників викуплювали або вимінювали звичайно в пограничних містах, звідки увільнені роз

ходили ся до своїх місць приналежности, але тих, котрі не мали родини, або викуплювали ся на рахунок царського скарбу, або з якої иншої причини потрібні були для допитів, привозили до Москви і приміщали в кримськім дворі. Під той час туди являлись і московські полонники з панськими послами і гонцями, привезені для заміни на татарських мурз, після заключеної наперед умови, або увільнені кримським ханом на знак дружби з московським государем. Отсе тепер як раз лучило ся.

Хан Дівлет-Ґірей, наполохавши ся успіхів Вишневецького і Данила Адашева в минувшім році та почувши, що Вишневецький підмовляє Москву против Криму, зміркував, що при тодішних невідрадних обставинах Криму буде розумнійше заявити Москві охоту до помиреня і тому вислав Карач-мурзу в посольстві до Москви, щоби заявив, що на знак дружби і братерства увільняє всїх московських полонників, забраних послїдними роками. Більша часть була увільнена на границі а громада з кілька сот людий прибула до Москви з Карач-мурзою та примістила ся в кримськім дворі. Хоч двір обширний, то тепер був він за тїсний, так що бідняги, котрим не стало місця в хатах ночували в зимних комірках, без огляду на се, що вже наступила зима... Впрочім полонникам прийшлось побувати там не довго. На другий день, по прибутю Карач-мурзи, наповнив ся і кримський двір і ціле подвірє санями бояр, гостий, архимандритів, ігуменів і многими людьми всїлякого стану.

Одні приїздили і приходили відшукувати свояків і знакомих, другі щоби роздавати милостиню та забирати до себе нещасливих будьто з співчутя будьто задля своєї власної вигоди. Підняв ся гамір, начали ся оклики, риданя, подяки, обійми, поцілуї. Там мати обливала слїзми голову повернувшого сина, там дїти вішали ся на шию батькови, котрого зразу не пізнали, не бачивши його кілька лїт, там цїлував ся брат з братом, сестрінець з дядьком; для многих наступив такий день невисказано радісний, година такого щастя, за котру, здавало ся, не жаль було перетертіти богато гірких лїт. Нещастє тратить свою палючу силу, коли у-

стає, а чоловік відчуває для него вдячність за ту хвилину величезного щастя на земли, — за мінуту покінченого терпіня. Але були тут і такі брати, дядьки, сестрінці, котрі поверховно виявляли радість, а внутрі лютили ся: се були такі, котрим не хотіло ся звертати вернувшим своякам їх майна; вони уважали їх за погибших, а тут нараз несподівано свояки оживають... Що-ж робити?... Їх цілують, обнимають, а в души собі гадають: лїпше було би, слиб чорт був тебе взяв. Деякі пани приходили у кримський двір немов з побожности, а на самій річи задля користи: розглядали ся, чи нема якого бідака, котрий не має куди діти ся і, коли найшли такого, розпитували ся його з співчутєм, давали йому полтинника, відтак знов розпитували ся, зітхали разом з ним над його горем та сиріцтвом і немов співчуючи говорили йому: бідний ти, бідний сирітка! По що тобі скитати ся по білім світї? Ох, ох! Людий добрих мало тепер стало на світї, кождий дбає, щоби лише йому добре було а ближньому свому лиха шукає, зменшила ся милосердність; ходи до мене, у мене для тебе кут теплий найде ся, ситий і одягнений будеш, а роботи великої не будеш мати. Піддасть ся сирітка приманчивій бесїдї і поведе такий милосердний сирітку до дяка у хлопський приказ підписати письмо, дасть йому пять рублїв, а наобіцяє у двоє, та возьме бідака у рабство на ціле житє. Прийде ся біднязї переміняти зазулю на яструба: освободив ся з татарської неволї а попав ся у московську. Монастирські власти приїзджали на кримський двір вербувати полонників до себе у монастирі; також дадуть сиротинї милостиню, вискажуть йому мудрі слова про суєту міра і про се, як добре буде на тім світї тому, хто вирече ся світа і піде у монастир в надії побожного житя, а відтак затягнуть сироту до себе і визволений з татарської неволї стане рабом всечесного чина, засудженим трудити ся в поті чола в смутку, тїсноті, убожестві, надіючись царства небесного та переносячи на своїм хребті замість татарської нагайки ігуменську палицю. Знатні бояри їздили на кримський двір роздавати милостиню, бо такий був звичай; сего, що так не зробив, назвуть скупцем, немилосердним, злим... але були і такі, що не

задля людського говору або користи, але з чистої милосердности тратили великі гроші на полонників, надіючись, що Господь надгородить їм стократно їх страту по смерти.

Боярин Іван Шереметєв на цілу Русь славив ся тим, що викупляв полонників; і тепер обділяв він щедро полонників на кримськім дворі. Не уступав йому і Алексій Адашев, котрий відмавляв собі всякі роскоші, а лишаючи на свої потреби тілько необходиме, всї свої величезні доходи призначував на діла милосердні. Славна була тодї у Москві вдова Магдалина, родом Полька, що приняла всхідну віру, мати дорослих синів, женщина богата і побожна, богато вона роздавала на жебраків, а на викуп і прокормленє полонників ще більше. Тепер сим добродушним людям платити за викуп не треба було; за те вони брали під свою опіку кількадесять полонників з тим, щоби здорових денебудь примістити та подати їм спосіб заробляти собі працею на хлїб насущний, а старих та слабих задержати на своїм доживаню.

Приїхав тодї з другими і князь Андрій Михайлович Курбський, але коли він і розвязував свою мошонку на милостиню, то далеко більше говорив, кричав, научав всїх і з звичайною своєю краснорічивостію завертав безперестанно на улюблену свою гадку о конечности веденя війни з бісурманом і покореня Криму московській державі. Приїхав Сильвестр з сином, роздавав милостиню, розпитував ся одного, другого та взяв під свою опіку з двайцять людий, сказавши їм: „у мене нема записаних, я вас не возьму в запис, побудете у мене, заки найду для вас притулок і роботу, а відтак з Богом, — трудїть ся доки стане сил і здоровля. В законї Господнім сказано: не трудивий ся да не єсть”.

Приїхав разом з Данилом Адашевим, своїм воєнним товаришем, і князь Димитрій Вишневецький; і він хотїв також не відріжняти ся від других в своїй новій вітчинї та пожертвувати часть свого маєтку на побожний вчинок.

Полонники один по другім відїздили і відходили з кримського двора, число їх що раз меншало, рідло, а вкінци остало ся їх не більше як двайцять. Між ними

була жінка одягнена в кожух, завязана якоюсь брудною шматою; вона сиділа на колоді під вікном хати, то розглядаючи ся довкола трівожним поглядом, то опускаючи очи з виразом безнадійности. Побіч неї стояв три або чотиролітний хлопчина, круглолиций, смаглявий, в кожушку і в баранковій шапочці, та гриз кусень чорного хліба. Женщина була ще молода, гарної статі, але горе поперетинало її сухорляве лице передчасними морщинами, так що поглянувши на ню, кождий мимоволі назвав би її молодою старушкою. Її чорні великі очи носили сліди колишньої живости і пристрасти, а враз з тим виражали стільки смутку і терпіня, що годі було не поглянути в тоті очи без співчутя а також і без поважаня: в них пробивало ся много благородного, щирого і чесного. Побачивши Вишневецького, женщина мимоволі здрігнула: її вдарив одяг сего князя, відмінний від одягу московських бояр; женщина побачила щось собі знакомого, рідного; вона встала і підійшла до одного з гостий; дитина невідлучно ішла за нею з своїм хлібом.

Вона поспитала: що се за вельможа?

Сказали їй, що се князь Вишневецький.

— Князь Димитрій Іванович! — крикнула женщина та поблідла, задрожала цілим тілом, нерівними кроками підійшла до Вишневецького та упала йому до ніг.

— Батьку наш, добродію... — сказала женщина — сам Господь тебе прислав, голубе, спаси мене, я твоя, я не тутешня, — я не московська, я з Черкас, твоя піддана.

— Як же ти попала ся тут, у московський полон?... — спитав Вишневецький.

— Провинилась, милосердний князю, прости мені бідній... обманством сюди я зайшла. Стали в Кримі збирати московський полон, щоби відослати у Москву... Я назвала себе московкою. Мене продали вже другому панови а сей не знав що я з України та пустив мене на волю: коли-б знав, то не випустив би. Гадала: на божу волю пійду, може хто небудь возьме у службу, хоч на чужині буду жити, всеж таки в християнській а не бісурменській, а може бути, гадала, стрітить ся і така християнська душа, що до мого рідного краю мене пустить. Тай пішла. І ось на моє щастє тебе, пана

нашого, Бог прислав сюди. Возьми мене ради Христа, відішли у рідний край.

— Коли ти з Черкасів, я возьму тебе — сказав Вишневецький, — ти вдова, чи що?

— Не вдовою взяли в неволю, а тепер не знаю, чи я вдова чи замужна... Мене татари зловили на хуторі, а чоловік був у тебе на службі. Мій чоловік Юрій Кудеяр, що його атаман Тишенко приняв за сина, а я дочка Тишенкова.

— Твій ангел хоронитель з тобою! — сказав Вишневецький. —Ти побачиш свого чоловіка, побачиш його нині, він тут, в Москві, зі мною, тужить за тобою!

Женщина крикнула, сплеснула руками: болюче чувство, радість а заразом і переляк спинили її віддих. Не знала, що з нею, що їй робити; бажала вона чим скорше полетіти до чоловіка а рівночасно сховати ся під землю з сорому; не знала, чи дякувати доли чи її проклинати...

— А ся дитина — твоя? — значучо поспитав Вишневецький.

— Моя, милостивий пане, моя, та не мого чоловіка... Я не хотіла; мене мучили, били, я не піддавала ся; мене продали у другі руки; і там так само... насильно, Бог свідок, насильно... Я була невільницею, на роботі, в кайданах.

—Вірю — сказав Вишневецький, — але я тобі скажу: Твій Кудеяр не такий, я його знаю, він тобі простить, та і як же не простити. Ти невинна, колиб ти винна була, не втікла би з Криму; але дитину чужу, та ще бісурманську, трудно, щоби приймив за рідного сина. По що ти його взяла з собою? Було лишити його там.

— Мені віддав його господар. Іди, каже, з ним, нам його не треба; у него своїх жінок шість і від кождої жінки діти. Сам знаєш, милосердний князю, я мати, а воно хоч і бісурманське а все таки моє, родила, муки терпіла, кормила, ночий не досипляла!

— Не знаю — сказав Вишневецький — Кудеяр його не возьме. Зле.

Вишневецький, підійшовши, розказав Адашеву і Курбському про сю пригоду. Довідав ся і Сильвестр. Протопіп підійшов до Вишневецького, з котрим перший

раз розмавляв, і сказав:

— Не вислїдимі дороги божі, чудні дїла Його. Виджу палець божий! Князю Димитріє Івановичу, і ви бояри, не говоріть чоловікови сеї женщини про се, доки я не скажу цареви; віддайте її під мою опіку.

— Возьми, всечесний отче, чини, як тобі Бог на серце положить — сказав Вишневецький.

— Твоя дитина не хрещена? — поспитав Сильвестр женщину.

— Нї, отче, бісурманське.

— Я охрещу її. Вона буде наша. Я буду намавляти твого чоловіка, а не схоче взяти дитини, не бій ся; я возьму хлопця на своє виховане; виросте, чоловік з него буде!

Тимчасом женщина, случайно відвернувши голову, встромила очи у віддаль і не слухаючи більше Сильвестра, з криком кинулась бічи. Сильвестр, бояри, Вишневецький звернули за нею свої погляди і побачили Кудеяра.

Довідавшись, що його князь поїхав в кримський двір роздавати милостиню полонникам, Кудеяр задумав удати ся також туди, щоби віддати і свою пайку на добре дїло. Жінка побачила його, пізнала, забула все, кинулась до него.

— Юрко мій, Юрко! — кричала.

— Настя! крикнув Кудеяр.

Обоє стискали себе в обіймах. Дитина бігла в слїд за матерію і видячи, що мати цїлує і обіймає козака, стала усміхаючись сїпати його за поли.

— А се що? — поспитав Кудеяр, схаменувши ся від першої радости та не встигши ще поспитати жінки, як вона попала в Москву і де була.

— Юрку! Юрку! — простогнала Настя. — Бог свідок, я не винна... Я не хотїла... насильно... Ось тобі хрест....

— Бісурманське? Ти була у кого небудь в гаремі?

— Нї, я була невільницею, на роботї, в кайданах, мене знасилували...

— Вірю, вірю .. Се правда! Ти, Насте, завсїгди була і будеш доброю, вірною жінкою. Ходи зі мною. Пій-

демо. І його бери з собою. Ходім.

Він взяв її за руку і вийшов з кримського двора; хлопчина видко урадований, сам не знаючи чим, біг за матерію.

Князь Вишневецький, дивлячи ся на всьо, що зайшло, і чуючи слова Кудеяра, звернув ся до бояр і сказав:

— Ніяк я сего не надіяв ся, бояри, щоби мій Кудеяр був такий добрий, я гадав, що він хитрить, а то він не такий... Але чи не загадав він чого? Пійду, довідаю ся.

— А я — сказав Сильвестр зараз іду просто до царя. Надіюсь і уповаю: з Божою помочію справа тепер пійде добре. Війна з бісурманом буде і сам цар пійде з військом, вернуть ся часи казанські, засіяє слава російської держави, щастє і добро християнського народу... Господи благословен єси, благословен єси!

VI.

Дитина.

Вийшовши з жінкою і дитиною з кримського двора, Кудеяр сів в наняті сані і велів їхати за серпуховські ворота. Жінка пестила ся коло него, цілувала його; Кудеяр відповідав їй поцілуями, але попередна суворість, що полишила його тільки на хвилину першої стрічи, вернула назад. Погляд його, після звичаю, став мрачний, понурий. Кудеяр нічого не говорив і на питаня жінки вже більше не відповідав, сказавши раз: опісля побалакаємо, я тобі розповім усе про себе, а ти, мені розкажеш своє горе. Жінка не сміла його поспитати, куди він її везе; перечутє чогось страшного стало її мучити. Переїхали ворота. Кудеяр велів повернути на ліво, до Данилового монастиря, довкола котрого ріс тоді великий ліс. Підїхавши до ліса, Кудеяр приказав візникови станути, заплатив і відправив, а сам взявши жінку за руку, підійшов з нею в ліс по мягкім снїгу. Мати вела дитину за руку.

Ввійшли в ліс. Кудеяр побачив подальше два пні і вказавши на них, сказав:

— Ось там сядем, Насте, і побалакаємо.

Жінка мовчки послухала. Присіли. Дитина, що зачала дрожати від зимна, якось сумно дивила ся і кривила ся мов на плач.

— Насте, — сказав Кудеяр — ти ні в чім не виновата, ти була в неволи... Тепер все минуло, я тебе приймаю за таку жінку, яку взяв від покійного, царство йому небесне, Якова Тишенка. Але сей бісурманський виродок опоганив твою утробу; я не можу назвати його дитиною, не можу його любити... Сама подумай, чи се можливе? Сего чоловік не витримає! Ти, мати, то тобі його й жаль! О так, Насте, тобі його жаль, а мені жаль тебе і нічого робити. Вибирай тепер що хочеш; хто тобі милійший, кого тобі більше жаль? Мене чи твого сина, що його тобі вороги насильно накинули? Коли я тобі милійший, то я заріжу дитину і жий зі мною по давному як жінка, а я ціле житє не згадаю тобі про него і нікому не дозволю тебе осуджати; а коли тобі більше жаль дитини, то вічна нам з тобою розлука: я злого нічого не зроблю ні тобі ні дитині, дам гроший і вишлю до Черкас; там наш хутір — він твій, бо по батькови тобі дістав ся, там проживай, плекай дитину а мене не знай на віки. Вже я не твій а ти не моя, не почуєш про мене, а я не хочу о тобі чути. Або так або сяк; вибирай!

— Юрку, Юрку, та як мені розлучити ся з тобою, — заголосила жінка — коли я пять літ плакала за тобою і в день і в ночи, про тебе тільки й думала; не надіяла ся я бідна такого щастя. Бог несподівано наслав, то і як мені вирікати ся такого щастя... Мені тепер з тобою розлучити ся, все одно, що назад вертати в татарську неволю!

— Но то попращай ся з сином, — сказав, Кудеяр — я його заріжу.

— Юрку, Бог з тобою! Христе святий, Юрку! За щож? Чим воно провинило ся?

— Коли жаль дитини, забирай ся з нею — відповів Кудеяр — а про мене вже більше ніколи не почуєш.

— Юрку кричала Настя — не проганяй мене, помилуй свою Настю. Я не то жінкою, а невільницею буду тобі... Юрку, може бути, що я не гідна бути по давньому твоєю жінкою, то позволь, моє серце, жити у тебе

в неволи; жени ся, возьми другу, а мене для неї за наймичку возьми. Юрку, Юрку, лише коби мені бути при тобі недалеко, тільки дивити ся на тебе — Боже, я не бачила тебе пять літ, а може і більше... так... не тямлю, горе память відобрало. Юрку, коби ти знав, що перетерпіла твоя бідна Настя... Ти добрий, Юрку, ти би заплакав, коли би побачив, як били, як мучили твою Настю. Тепер я тебе побачила, тебе моє серце, а ти мене проганяєш... Юрку, Юрку, зжаль ся, змилуй ся!

Настя впала йому до ніг, хопилась ніг, заливаючись сльозами. Дитина, що вже й без того плакала від зимна, почувши плач матери, заревіла на ціле горло і несвідомо чіпала ся ніг козака.

— Насте, — сказав Кудеяр — не плач, не рпдай, не голоси! Нічого не поможе, коли хочеш зі мною жити по давньому, дай мені зарізати дитину.

— Завіщо її різати? Юрку! Юрку! Вонаж тобі нічого не заподіяла... Вона маленька, дрібненька, чиж не жаль її... Поглянь, як воно плаче; моє ти бідне зернятко, кланяй ся, проси, проси помилуваня, скажи: змилуй ся, я жити хочу, не убивай мене, я тобі нічого не заподіяв... Юрку, ради Христа, не убивай її... Юрку, помилуй її, помилуй свою Настю! Я йому мати, я буду плакати, тужити за нею.

— Поплачеш, перестанеш, забудеш... — сказав Юрій — а може Бог поблагословить, дасть нам свою дитину, ти будеш її голубити і я з тобою; я буду її любити. А на сю не можу дивити ся. Вона бісурманська, насильна... та що й балакати! Я вже тобі сказав; инакше не буде: або заріжу дитину, або забирай ся з нею на віки від мене — або сяк або так.

— Завіщо її убивати, Юрку? Її возьмуть добрі люди. Ось там, у дворі, куди нас пригнали, священник, якийсь добрий, говорив зі мною, обіцяв взяти дитину, охрестити; най бере, най сховає її так, щоби ми про ню й не чули. Ти його ніколи не побачиш, ніколи про него не почуєш; я сама не буду розвідувати ся, де він, що з ним діє ся. Чи се не те саме, що жиє, або що помер, ти його не увидиш, а я присягну тобі в церкві, на святий хрест, що не буду не то бачитись з ним, але й думати про него. Тільки не ріж дитини, не убивай душі

невинної.

— Яка то душа у него, бісурманського, не хрещеного; що жалувати, туди і дорога!

— Її охрестять. Юрку, не гріши, не бери на душу тяжкого гріха. Ні, Юрку, се погано, се не по божому... Юрку, ти добрий, ти схаменеш ся, ти сам жалувати будеш, що погубив її... Єй Богу, Юрку, будеш сам жалувати. Се ти так з горяча говориш. Послухай мене... Ні, мене не слухай, я проста, глупа баба. Порадь ся з розумними людьми, поспитай божого священника, що він тобі скаже? Чи велить зарізати дитину? Поспитай, поспитай! Коли скаже: убий її, тоді убивай. Юрку, не губи своєї душі. Підожди, прошу тебе, поспитай наперед священника.

— Чого мені попів питати? — сказав Юрій. Мало чого піп не скаже: він велить взяти мені його за сина! А як мені на него дивити ся? І люди будуть мене встидати ся, глумитись стануть. Ади — скажуть — Кудеяр татарчука няньчить. Ні, ні, я такого встиду не переніс би. А віддати між чужих людий! Коли ти будеш знати, що він живий, все таки будеш про него думати, станеш побивати ся і сама собі скажеш: та се таки мій синок! І тоді забагне ся тобі його побачити. А сего не хочу.

— Єй Богу, ні, ось тобі хрест, Юрку; ніколи, поки мого житя не захочу, не побачу, забуду...

— Виросте, довідає ся, прийде до тебе, до мене, а тоді ще гірше буде коли його великого заріжу. А він ще може бути і добрим чоловіком стане ,у мене все таки кров закипить: як побачу, так і заріжу тоді наберусь ще гіршого гріха, бо хрещеного, а може й доброго чоловіка заріжу. Тепер же, доки він поганий, то що він? Нехрещений, то так само мов звір! Ні, Насте, я на се не пристану, щоби віддавати його в чужі руки. Сказаного не відкличу: або дай дитину зарізати, або забирай ся з нею від мене на віки.

— Боже, мій Боже! На що ти, Господи, визволив мене з тяжкої неволі? Ліпше було мені умерти в бісурманській земли в кайданах...

— Чого на Бога нарікати? — сказав Кудеяр. — Коли тобі так жаль дитини, значить, ти любиш сего

бісурманського виродка більше як мене. Бог з тобою, я тобі не ворог, не местник. Іди з ним у хутір, жий собі з ним, а захочеш вийти за муж за иншого, то се від твоєї волї, я буду просити, щоби владика дав тобі дозвіл. А я... я пійду на бісурман. Може бути, Бог дозволить положити душу за віру християнську. А тобі найму підводу, дам козаків проводити тебе, випрошу у царя через князя грамоту на переїзд, щоби тебе нїгде не затримали. Ходім зараз. Твоя дитина буде тодї жити.

— Нї, нї, мій милий, мій єдиний, моє сонце, моє щастє, моє серце! Я від тебе не пійду. Я з тобою буду. Не проганяй мене!

— То дай зарізати дитину.

— Юрку, Юрку, змилуй ся...

Настя упала на землю і голосила; дитина ревіла.

— Говори скорше — сказав Кудеяр. — Скажи послїдне слово чи забираєш ся від мене з дитиною, чи лишаєш ся зі мною?

— Лишаюсь, лишаюсь з тобою, без тебе я жити не хочу — кричала Настя.

— Давай зарізати дитину.

— Возьми — сказала Настя, опісля скрикнула і припала головою до пня.

— Отсе жінка, отсе скарб — сказав Юрій. — О, моя дорога! Ну, чи є на світї друга така женщина!

Він поцїлував жінку в голову, відтак взяв дитину за руку і хотїв вести.

Дитина, немов відчуваючи інстинктовно, що їй заподіє ся якесь лихо, сильнїйше заревіла і зачала упирати ся. Настя живо підняла голову, а побачивши, що Кудеяр забирає від неї дитину, кинулась до него, схопила за руки і кричала:

— Юрку, Юрку, змилуй ся, Христа ради!

— Знов! — сказав Кудеяр. — То даєш, то відбираєш дитину. Возьмиж собі її і забирай ся від мене. Ходім сейчас до міста. А ще нинї поїдеш з дитиною на Україну.

Пійшов лїсом в напрямі до міста. Настя стояла. Дитина підбігла до неї, немов глядаючи ратунку. Ку-

деяр, відійшовши кільканайцять кроків, обернув ся.

—Ходи за мною — грімко крикнув — ходи, кажу, скорше ходи. Сказано тобі — не буде инакше. Ходи. Нанимаю підводу; ти поїдеш сегодня на Україну. Ходи.

Прискорив ходу. Настя пішла за ним. Дитина бігла за матерію.

— Ні, ні, — скрикнула Настя — ні, Юрку, ніколи, я твоя, я не покину тебе, не розлучу ся з тобою... Ти мій... не проганяй мене... Бери її... роби з нею, що хочеш. Боже мій, Боже мій!

— Віддаєш дитину?

— Віддаю...

Кудеяр підбіг до дитини, схопив її на руки і пігнав в ліс.

Настя стояла немов вкопана, плечми до ліса, куди поніс Кудеяр дитину; вона дивила ся в небо шепчучи молитву... Нараз до її уший доніс ся переймаючий крик дитини. У Насті підкосились ноги, задрожало серце, по тілу перебіг мороз, усе в ній завмерло; в очах потемніло. Настя упала без чувства.

Кудеяр перерізавши дитині горло, зачав розглядати ся, де її похоронити, а побачивши під деревами заглублене, добув шаблї, розкинув сніг і зачав копати землю. Земля мало ще замерзла. При своїй силї Кудеяр скоро викопав яму з на два лікті, положивши в ній трупа дитини, присипав землею, накинув хворосту і загорнув снігом. Покінчивши роботу, скоро пійшов до жінки.

Прочунявши з першого болю, бідна Настя сиділа на снігу в якійсь задумі. Кудеяр взяв її за руку, припідняв і сказав:

— Усе покінчене. Ходім, серце, в город.

Настя не промовила ні слова і пійшла, опираючись на рамя.

VII.

Козацький батько.

Кудеяр з жінкою стояв перед Вишневецьким в тій світлици у священника Николаївської церкви, з відки князь виїздив перший раз до царя. Настя була одягне-

на не в давний подертий кожух; на ній була гарна суконна юбка з густими срібними ґудзиками, на голові футряна шапочка. Поверх накинула шубку, покриту вишневим анґлійським сукном. Кудеяр, вернувши в город, сейчас вибрав ся на анґлійський двір і приодягнув жінку, на скілько вистало йому гроша, жалуючи, що в Москві не міг її прибрати в такий одяг, в якім, після звичаю своєї рідної сторони, ходила вона по Україні. Шию її прикрасило гарне намисто і коралї та кільканайцять хрестів.

— Злодій, звір лютий, а не чоловік! — говорив Вишневецький. — Як твоя злодійська рука підняла ся на невинну дитину. Іроде проклятий! Вовчиця або медведиця тебе знать родила, а не женщина. Ну, не хотів взяти його за сина, то віддав би добрим людям; не всї-ж на білім світї такі кровопійцї, як ти. Ти може думаєш, що я тебе буду тримати? Не треба менї дїтнубійників, іродів. Коли-б ти був лютий і немилосердний до ворогів, то честь, слава і хвала воєнному чоловікови. Але убивати дитину... без захисту, що нічим від тебе не обороняє ся, тільки слїзми і криком... Злодію, злодію, чортівське насїнє! Забирай ся від мене. Я тебе не хочу знати ти не атаман і не козак, гляди служби у инших. Ба ти думаєш, що тобі се дарують? Довідає ся цар, то думаєш, що помилує тебе? У него в краю не вільно убивати, а то ще невинних дїтий. Тебе повісять, злодію, і буде конець.

Кудеяр мовчав та після звичаю глядів понуро на князя. Але Настя припала до ніг князя.

— Князю, Димитріє Івановичу, змилуй ся, не гнївай ся, не губи його! Прости йому. Мене карай, а не його. Я виновата. Він, голубчик, добрий, дав менї до вибору: захочу, поїду в Черкаси з дитиною і тодї він нічого не заподіє дитинї, тільки вже з нами буде вічна розлука, а коли хочу з ним жити по давньому, щоб віддала йому дитину зарізати. А менї лекше було віддати дитину власними руками. Він не насильно убив її, я більше провинила ся як Юрій.

— Чому-ж ви не віддали дитини в чужі руки? Отець Сильвестр сказав тобі, глупа бабо, що він її возьме, охрестить, виховає і вона би вам нічого не вадила. Чому-ж ви, злодії її убили?

— Жінка зі слїзми просила мене, щоби я так зробив: віддав дитину в чужі руки, але я на се не годив ся — сказав Кудеяр.

— Що-ж, тобі крови дитинної захотїло ся, ти жиде проклятий?

— Не хотїв, щоби лишило ся на світї таке, що опоганило непорочну утробу моє чесної жінки — сказав Кудеяр. — Коли вона моя жінка, то най не буде з нею такого, на що менї глянути стидно. Князю, ти гнїваєш ся, але коли-б тобі прийшлось бути на моїм місци, то те саме зробив би. Коли-б сей бісурманський виродок був при житю, то хоч би він був на краю світа, не скінчилась би мука нї моя нї жінки. Все таки деколи і подумала би про него, пожалувала би і побачити захотїла; а хоч би сего і не було то я би думав про ню, що вона хоче видїти його, приголубити, та сердив би ся на ню без причини. Тепер, як його нема на світї, і сорому на нїй не лишило ся, який проти її волї на ню упав, то моя Настя яка давнїйше така й тепер. Вільно тобі, князю, зробити зі мною, що хочеш, але не поступиш справедливо, коли із'за сего проженеш мене, свого вірного слугу. А що ти, князю, сказав про царя, то ти і чув, як він, будучи в Тайнинськім, сам, немов передвиджуючи, що зі мною стане ся, питав мене: що зроблю, коли найду жінку, і вона буде з чужою дитиною, — та сам і додав по татарськи: кесім башка. Бачиш, князю, цар сам зрозумів, що годї инакше зробити. Одинокий вихід, щоби не лишило ся слїду і памяти неволї і сорому.

— Батеньку голубе, — говорила Настя — не гнївай ся на мого Юрка. Прости йому; він тобі вірний слуга, такого не найдеш.

— І так вже велика для него ласка, — сказав Вишневецький — що я не велїв козацтву судити його, а то на певно відрубали би йому голову за убійство дитини. Най забирає ся від мене. Я кажу — нам козакам не треба іродів.

— Батьку, прости! — кланяючись до землї повторяла Настя.

— Бабо! — сказав Вишневецький. — Я не з таких, що погнїває ся, посердить ся, а відтак розкисне від бабських слїз. Я, що раз скажу, так се і остане ся. Ви

не загинете. Цар приняв того чоловіка на службу, посілість дав. Ну, і жийте собі! а козаком йому не бути.

В ту пору двері відчинили ся. Увійшов царський пристав і сказав:

— Цар-государ вселаскаво приказав привести до него перед ясні очи Юрія Кудеяра з жінкою, що в полоні віднайшлась.

— Ось вони! — сказав Вишневецький.

VIII.

Царська ласка.

В тім часї, як Кудеяр вивів з кримського двора жінку свою та дитину за місто, Сильвестр також з того кримського двора удав ся до царя і велїв заявити, що прийшов донести про вельми важну справу. Цар тільки що пробудив ся з пообіднього сну. Він приказав закликати протопопа.

— Великий государю, — сказав Сильвестр — твоїй достойности забаглось було прикликати мене грішного та поспитати про кримську війну. Тодї я сказав тобі, государю, таке слово: не імам указанія свише, а від себе говорити о таких дїлах не годить ся, про се, на чім бояри і радні люди розуміють ся; нинї-ж, царю, явить ся знак божий і я приходжу донести про се твому величеству

— Що? — сказав Іван, поблїдши та дожидаючи чогось незвичайного, надприродного.

— Справдї знак божий, царю, — продовжав Сильвестр. — Я їздив, великий царю, на кримський двір, щоби роздати милостиню між бідних полонників, і довідав ся там, що між тими полонниками віднайшлась жінка приїхавшого з князем Вишневецьким атамана Юрія Кудеяра, а ти, великий государю, будучи в Тайнинськім селї задля своєї государської забави, був ласкав тому Юрію сказати: що коли він найде свою жінку і з нею разом прийде перед твоє царське величество, тодї ти, великий государю, сам зволиш іти з військом своїм на війну, на кримського хана. Чи-ж се не палець божий, царю-государю, не указаніє свише? Розсуди сам своїм премудрим розумом. Чи се не чудо, чи не знак?

Іван Василевич перехрестив ся.

В сій хвили ударили дзвони. Дзвонили на вечірню.

— Чуєш, благочестивий царю, — сказав Сильвестер — чуєш голос церкви на потверджене моїх слів.

Дзвін повторив ся.

— Уважай, о царю, — говорив Сильвестр торжественним тоном, — в сім звуці гомонить слово: амінь! Уважай, царю!

Дзвін ще раз повторив ся.

Цареви під впливом мови Сильвестра справді почуло ся „амінь" в гомоні дзвона.

— Отче, отче! — сказав поражений і зворушений Іван — воистину божий муж єси! Прости мені грішному, Христа ради! Я мав сумнів що до тебе, прости! Моли Бога за мене, щоби не вчислив мені сего прогрішеня! Ходім на вечірню! Виджу палець божий і розумію!

Цілий вечір цар Іван був переполоханий і не пішов до цариці, а прикликав до себе знов Сильвестра і слухав його науки.

На другий день представляв ся цареви посол Девлет-Ґірея. Він привіз цареви дарунки, виголосив промову в імени свого володаря, впевняв о його прихильности і просив заключити вічний мир. Цар мовчав. Думний дяк Висковатий відповів йому, що від кримських людий наносилась державі россійського царства руїна через многі роки, кримські люди находили війною на государські городи та на українські дуже часто і людий московського государства забирали в полон многі тисячі, і його царське величество мали під тим взглядом зі сторони кримського хана великі неприємности; а що тепер світлійший хан Девлет-Ґірей бажає заключити вічний мир, а то діло велике, коли зробить скоро, не по-

Іван Василієвич перехрестив ся.

хоче проливу крови, і радо заключить мир з кримським ханом, щоби лише було се тревало і непохитно. — З тими словами відправлено з палати ханського посла, котрий зрозумів, що Москва буде його водити за ніс і прийдесь йому цілі часи і місяці жити в кримськім дворі, під надзором пристава, неначе в неволи, та вижидати доки не покличуть його в дотич-

ний приказ; а покликавши, потолкують, поспорять і з нічим відправлять та на другий раз відложать, а за місяць знов покличуть і рівнож нічого не порішать, лише відложать, і так буде робити ся кілька разів. На се Москва.

Цар сего дня вечером заходив до цариці але не говорив їй нічого про справи , був з нею якось холодний, а стрітивши ся з її братьми, навіть не поглянув на них, і вони зрозуміли, що подув якийсь противний їм вітер.

Привикаючи до гадки о неминучій війні з Кримом, цар покликав до себе Адашевих, Курбського, Серебряного і инших прихильників війни та зачав з ними нараджувати ся. Всї тїшили ся тою переміною, всї зачали надіяти ся, що настануть знов славні часи казанські.

Там довідав ся цар, що Кудеяр убив дитину своєї жінки, і велїв припровадити перед себе Кудеяра з жінкою.

Їх привезли в санях і провели у царські комнати. З царем були Адашев і Курбський.

Муж і жінка поклонились цареви до землї.

— Ти убив дитину. Чи се правда? — поспитав цар від разу.

— Правда царю-государю — відповів Кудеяр.

— А чи знаєш се, що в моїм царстві за убійство карають смертію?

— Я поступив після твоєї мудрої ради, або радше після твого приказу — сказав Кудеяр. — Зволив ти, великий государю, будучи в Тайнинськім, поспитати мене: що буде тодї, коли найду свою жінку з чужою дитиною від бісурмана. Я не знав, государю, що тодї і відповісти, длятого бо у мене розум помішав ся від такого питаня, а ти, государю, сам зволив відповісти: тодї кесім башка! А коли я найшов свою жінку і з чужою дитиною, порозумів, що тобі, великому і мудрому государеви, дана від Бога ласка приповісти се, що наперед буде, і я зробив так, як ти, государю, сам зволив відповісти. Я полишив жінцї волю: хоче, лишить ся дитина живою, за се зі мною вічна розлука, а хоче вона зі мною жити — дитину заріжу. Вона так любить мене, що видалось їй лїпше віддати дитину на смерть, а зі

мною жити. Тож я убив бісурманського виродa, щоби жінку мою очистити з насильного сорому і з опоганення бісурманського.

— А ти, бабо, — запитав цар Настю — що мені скажеш? Чи він силою взяв у тебе дитину і убив, чи ти сама на се пристала?

— Муж — сказала Настя — полишив мені до волї: іти в свою рідну сторону з дитиною і хотів дати грошей, а я згодила ся, длятого, що не хотїла бути у вічній розлуцї з мужем. Я сама віддала йому дитину.

— Значить ся, ви обоє провинились! — сказав цар.

— Нї, государю, я виновата — сказала Настя. — Я привела йому чужу дитину. Тільки Бог бачить, що се було по крайній неволи, по насильстві.

— Значить ся — сказав цар — карати тебе; але бо твій муж говорив правду, я сказав йому таке слово: кесім башка! Він зробив після мого слова. Я тодї не думав, щоби таке стало ся, щоби він найшов свою жінку, а Бог зарядив так, як чоловік і не думає. Значить, на се воля божа, а більше виноватим як ви обоє виходить — я, ваш государ, що прорік таке слово. А царське слово не змінне. І для того не буде нїякої кари для вас обоїх. Жийте в любві і згодї, дїтий добра навчайте, а з нашої сторони будете зазнавати ласки до кінця свого житя. Обдарували ми тебе Юріє, посїлостію в Білевськім околї, даруємо вам ще сорок соболїв і сто рублїв грішми на побудоване.

Муж і жінка поклонили ся.

— Тепер — продовжав цар — їдьте у свою посїлість та уладьте хазяйство. З весною, Бог поможе, ми з тобою, Кудеяре пійдемо на бісурман; але що ти оден і у тебе нема нї братів, нї свояків, нї синів дорослих, то ми тебе більше в походи не станемо висилати, тому щоби задля частої і довгої розлуки твоя посїлість не попала в руїну. Оден похід з нами зробиш і будеш жити у себе на селї. А що, бабо, рада, не бій ся, ми у тебе мужа не станемо брати.

Муж і жінка поклонили ся до землї.

— Ну, їдьте з Богом!

З радісним серцем вийшов Кудеяр від царя, втїшений його ласкою але його журив гнів Вишневецько-

го: він привик уважати князя своїм батьком; йому забаглось за яку небудь ціну придбати у него прощеня.

Кудеяр пішов до князя. Вишневецького не було дома; Кудеяр став при воротах, щоби заждати, коли князь буде вертати. Князь надїхав в санях разом з Данилом Адашевим, а переїзджаючи побіч стоячого Кудеяра, удав, що його не бачить. Кудеяр ввійшов за ним на ґанок і попросив козака, щоби дав знати про него.

Козак пішов до князя і за кілька хвиль вернувшись, сказав Кудеярови:

— Князь Дмитро приказав тобі, щоби ти ніколи до него не заходив, бо ти вже більше не козак; ні князь ні козацька громада не хотять, щоби ти був козаком. Ти принятий на службу його царського величества і відзначений дворянством; тепер ти чоловік не козацький а московський, а коли маєш яку справу, то іди до заряду, а до козацького війська тобі засї.

Давнїйше стільки лїт Кудеяр мав завсїгди доступ до князя хоч би навіть в ночи прийшов, а тепер князь не хоче анї його бачити анї з ним говорити. Нїчого робити!

Кудеяр зачав вибирати ся на подаровану посїлість. Не знаючи московських порядків, він звернув ся до дяка Висковатого, котрого добре лице йому подобалось: сей повчив його, що зробити, і сам обіцяв походити за ним в дотичнім приказї. Знаючи, що государ дуже ласкав для Кудеяра, в приказї не стали проволїкати його справи, як се було в звичаю; визначили йому найлїпшу посїлість з тих, що мали роздавати ся, видали записну грамоту на мужиків і указ білевському намісникови, щоби віддав Кудеярови посїлість.

Став Кудеяр ладити ся, накупив всякого добра для свого будучого дому: образів, скринь, полотна, сукна, ножів, ложок, чарок, поясів, сїдел, упряжи, купив сани і дві парі коний, взяв в наєм людий; набивались до него прийшовші з татарського полону люди, але він їх не взяв, бо вони би могли пізнати його жінку. Він взяв увільненого з крепацтва вітця з сином і невісткою та свояком, а вони дали грамоту служити у него до кінця свого житя.

Вибираючись відїхати, Кудеяр забажав ще раз

попробувати перепросити Вишневецького. Не сміючи іти до него, він звернув ся до Данила Адашева, надіючись на його приязнь з князем. Данило, для всїх ласкавий і отвертий, пожалував його та обіцяв промовити за ним у князя, щоби бодай простив вину Кудеярови. Данило велїв йому прийти на другий день по відповідь князя.

Кудеяр явив ся у Данила в означенім часї.

— Нїчого не зробиш з князем Димитрієм Івановичем — сказав Данило; — видає ся добродушним і ласкавим, а він неподатливий. Від давна говорить, так водить ся в козацтві, що за всяке убійство, заподіяне не в бою назначена смерти кара; так воно було, так воно і буде до сеї пори, доки козацтво не минесь на світї. Богато вже, що я його живого на світ випустив, а се сталось длятого, бо Кудеяр вже не наш, а зачислений царем між дворян; коли би я полишив його в козацькій громадї, або з ним ласкаво обійшов ся, тодї би не було ладу у нас в козацтві, оден другого убє а відтак скаже: прости менї, як простив Кудеярови... Ти, говорить князь, не вставляй ся за ним до мене , ба не то не вставляй ся, але навіть його імени нїколи не згадуй. Не хочу його бачити, не хочу про него і чути, чи живе він на світї, чи нї.

Нїчого не лишалось Кудеярови. Він поїхав з жінкою і купленими холопами у свою посїлість.

IX.

Дїдич.

Приїхав Кудеяр прямо у Білев, явив ся у намісника з указом і записною грамотою, та подав йому в дарунку дві пари соболїв. Намісник винайшов після книг посїлість і виправив туди разом з Кудеяром сина боярського, щоби наказав мужикам послух.

В селї, відданім Кудеярови, було трийцять пять замешкалих мужицьких хат, пятнайцять хат порожних, з котрих вийшли мужики, а тепер на їх місце вижидали нових. Посїлість остала без властителя по смерти бездїтного дїдича, котрого вдова дістала в доживотє двір свого мужа; длятого мусїв Кудеяр будувати собі новий двір, а поки що примістив ся в мужицькій хатї.

Скликали мужиків, прочитали грамоту о послуху; в ній наказувало ся, щоби вони служили свому дідичеви, робили всяку роботу, яку прикаже, та платили дачку, яку на них наложить. На знак царської ласки дозволяло ся новому дідичеви гонити горівку, варити пиво і мід для себе а не на продажу. Кудеяр заявив, що дозволяє мужикам на свята, весіля і хрестини брати з двора свого напитки і самим варити брагу, буде для них ласкавий, але щоби і вони не лінували ся робити та були послушні. Мужики дивились на него з коса. Одно се, що він був новий дідич, і який би він і приїхав — усе однаково, вони дивились би на нового вовком, а Кудеяр з першого погляду не дуже то й міг подобати ся. Його навислі брови, постійно суворий погляд, грубі губи, немов не надаючі ся до сміху, грубі черти лиця, грімкий голос, — все вказувало, що з тим чоловіком не легка справа; їх поражав навіть спосіб говореня Кудеяра і його жінки; мужики догадували ся, що ті пани звідкись з далека, не тутешні, отже і порядки у них не будуть такі. „Дідич наш покійний — говорили — царство йому небесне, наш був, а сей щось то не так!"

Кудеяр взяв ся за роботу, пігнав мужиків рубати ліс, різати матеріял; зачалась будова. Сам дідич взяв за сокиру, і як зачав рубати, як стали від його ударів падати столітні дерева, то мужики аж губи пороззявяли. „Та сей, братя, — говорили — за нас десятьох стане, що за сила! Се щось не самовитого! Як може звичайний чоловік мати таку силу!" Мужики готові були згодити ся, що їх новий дідич характерник і знає ся з чортом, колиб він був не поїхав першої неділї до церкви, що стояла від його сельця з півтора милї, та те саме повторив і слїдуючого тижня. Не позволяв він мужикам нї на жарти нї на дотепи з собою; нїчого не скаже мужикови понад се, що відносило ся до роботи, а скаже завсїгди не богато; як рано встає то і всїх побудить; випочинку на роботї майже не дає і сам не відпочиває, за те більше як три днї на тиждень не пішле нїкого на роботу, а і в свято не висилає і сам не йде. Таке поведенє і спосіб житя наказували мужикам поважати і бояти ся, і вони справдї слухали, не стараючись його в нїчім перехитрити. Жінка Кудеяра була також безперервно при ро-

боті, веліла бабам прати біле, варити страву, прясти, шити, а сама всього наглядала.

Небавом станув для дідича домик о трех комнатах: одна з великою печію на кухню, друга — гарна світлиця з печею з кафлів, закуплених нароком в Москві, а третя для господаря і господині. Поверх дому був добудований алькирик. Дім був вкритий березою; внутр уставлено лавки домашної роботи, се була й вся обстава в домі поміщика. Образи, привезені з Москви, і невелике металічне зеркало, куплене у Анґлійців, прикрашали світлицю; на полицях була розставлена потрібна домашна посудина: вона була оловяна а тільки три срібні чарочки і ківш, дарунок царя, світили ся; по стінах світлиці розвісив Кудеяр свою збрую і панцир з шеломом; в другій комнаті була постіль, зложена з мішка напханого соломою, замість перини, і подушок. Велика скриня, в котрій було зложене його і жінчине плате, після рідного звичаю, але доси не було ні майстрів ні ванна в околици. Для служби була побудована невеличка хата; крім неї стояли ще шпихлїр, стайня для коний і на худобу. Господар загадував побудувати пивоварню але відложив се на пізнійше. Двір огородили плотом. Коли все було готове покликали священника, відправили молебень з водосвятем, наварили браги, меду, накупили вина, порізали баранів; для всїх мужиків поставили обід і гостину; справили усе як слїд.

На благовіщенє був в Білеві ярмарок. Кудеяр поїхав купити худобу, плуги, борони, колеса, і довідав ся, що князь вишневецький находить ся в городї, відданім йому під заряд; його тягнуло до воєводи і він рішив ся ще раз попробувати його перепросити. Він звернув ся до свого бувшого товариша, козацького атамана і просив поговорити про се з князем. Атаман вволив його прозьбу і доніс Кудеярови таке:

— Нахмурив ся і розсердив ся на мене князь, коли я згадав про тебе. В Білеві є намісник, сказав він; сей воєвода занимає ся дворянами і дїтьми боярськими і всею царською службою, а менї государ зволив віддати під управу іно дворові села і оселї, котрі віддано козакам. Най дїдич іде до свого воєводи, поки має яку справу, а мене се анї болить анї пече... А про Кудеяра

щоб менї нїхто не поважив ся нї слова сказати.

Кудеяр вернув в своє село, рішившись в души вже більше нїколи не удавати ся до упертого князя. Наступила весна. Скінчила ся санна. Дїдич роздїлив свої поля і роботу, — одну часть призначив під засїв збіжа для двора; мужики були обовязані засїяти, зжати, звести і вимолотити; друга часть була роздана мужикам за їх роботу, а третя віддала ся їм в наєм, за що платили вони найчастійше в натурі: збіжем, крупами, сиром, яйцями, баранами, дробом, пряжею, бо гроші були рідкостію. Враз з полями були роздїлені сїножати і лїси.

Зачались весняні роботи в поли але Кудеярови вже нїяк було їх доглядати і покінчити; він передав догляд жінцї, а сам з дня на день дожидав коли то його покличуть в похід. Козак, що недавно ще не знав иншого бажаня крім бою з ворогами, став привикати до спокійного житя; він чув, що йому не хотїло ся йти в похід, що о много лїпше було би лишити ся йому в своїм новім затишку з любою жінкою, котра вернула ся йому по таких пригодах. Дуже короткими видали ся йому ті кілька місяцїв, які з нею провів, але Кудеяр відганяв від себе те чувство, встидаючись і уважаючи се не гідним чести вояка, а найбільше старав ся не показувати жінцї сего, що ворушилось в його души, бо навіть сам цар обіцяв не кликати його більше як оден раз в похід. Тимчасом мимо волї насувалась йому гадка: а що коли пійду в похід і не вернусь туди, не побачу моєї Настї, знов настане розлука, може й забють на війнї, а вона бідна буде горювати! Він старав ся позбути ся тих гадок, покладаючи всю надію на Бога: „не може бути — говорив він до себе — щоби Господь насплав на нас нові муки, бо ми їх досить перетерпіли; чейже Він милосердний, звернув менї мою Настю, коли я і не думав і не надіяв ся!” Так ворушила ся душа геройська, а коли Настя призадумалась і зачинала говорити йому про які небудь будучі небезпечности, він суворо говорив: „ну, бабо, нема в тебе сорому; чи-ж можна жінцї вояка про таке думати”.

Вкінци раз вечером, коли Кудеяр по денній роботї засїдав з Настею до вечері, приїхав верхом на кони до нового двора післанець від воєводи, білевський пуш-

кар, з приказом, щоби без проволоки явив ся в городі, забравши в похід двох людий на конях.

Погостив Кудеяр зловіщого післанця розлуки з Настею і зачав зараз вибирати ся. Рано осідлано і навючено два коні під верх: оден для нанятого хлопця а другий мав іти разом з ним. Там був і мішок з білєм і платєм і мішок з харчем: сухарами, крупами, сушеною рибою і т. и. та ящик на порох і кулї. Сам Кудеяр досів на татарського коня чистої крови, на котрім прибув з України до Москви. Заложили крім того віз і Настя поїхала проводити свого Юрка.

Воєвода віддав їм на приміщенє в городі хату та повідомив, що після царського указу велено йому чим скорше зібрати дідичів білевського околу, дворян і синів боярських та виправити до Данила Адашева над рікою Псьолою, а провід над ними віддати Кудеярови. „Ось — говорив з поважанєм воєвода — який цар-государ для тебе, Юрія, ласкавий: в грамоті від заряду воєнного написано висилати таких, що мають дітий, братів і свояків, а у кого їх нема, тих не висилати, щоби з причини довшої розлуки не було страти в хазяйстві, крім одинокого Юрія Кудеяра, а йому, Юркови, прикликавши його до себе, сказати, що йому сим разом бути в поході до осени, а коли верне ся в осени то його в друге не висилати". Кудеяр пізнав, що цар памятає на него, і тїшив ся. Насти рівнож було відрадно, що по крайній мірі лишає ся їй надія побачити скоро свого Юрка, хоч тяжка думка налягла її душу, що і до осени неодно може лучити ся.

Оден за другим з'їздили ся дідичі. Воєвода записував прибувших і віддавав під провід Кудеярови; опісля коли наспів послїдний речинець наказаний в грамоті, день осьмого мая, воєвода приказав писареви зазначити в списї всїх не прибувших, щоби донести про них окремо до заряду, та оповістив, що на другий день, в свято чудотворця Николая, треба виступати в похід.

Ранним ранком всї зібрали ся в церкві і по всеночнім протопіп відправив молебень та кропив святою водою знамена і військо. Підняв ся плач жінок і дїтий. Настя не була між ними; вона тихо сидїла в хатї; колиж при звуцї труб , ударах в бубни і звуцї дзвонів

зачало військо виїзджати, Кудеяр вбіг до хати, пригорнув кріпко до грудий Настю, вирвав ся з її обнять, скочив на коня і пустив ся, здоганяти похід.

Вернула Настя в свою оселю. Сумно стало їй в самотнім новім дворі; сльози напливали до очий, але вона старала ся представити собі як її дорогий Юрко верне в осени, як вона вибіжить йому на зустріч, яка то буде радість... А тимчасом якийсь зловіщий голос раз-в-раз шептав їй: будеш ждати його цілу осінь, будеш ждати й зиму, будеш ждати й друге літо й осінь й зиму, й дальше ждати, ждати, ждати...

X.

Похід.

При горлї ріки Псьоли вже від давна веде ся пильна робота. Много народу вештає ся туди і сюди з сокирами, мотиками, молотами; обтесують трами, ріжуть дошки, збивають цвяками, видовбують величезні пнї дубові, будують судна всякої величини — і байдаки і дараби і малі човна. На березї на великім просторі розложили ся шатра, салашї; стоять вози, ржуть конї, ревуть воли, блеють вівцї, мекають кози, ґеґають гуси. Продавцї в салашах торгують харчем, горять костри з кітлами; раз-в-раз прибувають верхом і пішки воєнні люди, приїздять вози налаштовані сухарами, крупами, сушеною рибою, вудженим мясом, часником, горохом; чим раз ширшає рухомий город, збільшає ся його населенє.

Ось і Кудеяр прибув з своїми білевцями, розложив ся табором, розпустив шатро, привезене на кони, і удав ся до Данила Адашева.

—Витай, витай, силачу, — сказав Данило — як жило ся на новій оселї? А що, правда, гарно було, коли був спокій? Ха, ха, ха! Мабуть не хотїло ся розлучати з теплим кутиком і з жінкою? О, зима, зима! Іно розлїнивить нас, воєнних людий; як весною прийде ся розпростерти свої крилця, то й жаль покидати гнїзда, але як чоловік розгуляє ся, то аж любо на широкім світї. Ну, товаришу, бачиш, що Бог дав? На нашім таки

стало. А всьо через тебе; ти орудє Боже! Колиб тебе не було, то не бути й сему походови. А тепер діло іде не на жарти. Вишневецький поплив по Дону, а нам плисти по Дністру, сам государ іде з великим військом на Перекоп; ударимо разом на проклятих з трох боків, руками окаяних схопимо, прийде конець кримському царству, прийде... Пригадаємо проклятим сльози і муки християнські. Нема пощади кровопійцям, бий їх, рубай, коли, пали, цілий Крим спалимо, возьмемо в полон, збуримо, бо не пий крови християнської, не руйнуй наші оселї, не висисай нас! Досить; настав час божої мести! Ну, і я на тебе вельми надію ся. Найперше, що Бог дав тобі таку силу, якої в світї не найдеш; а друге тому, що по татарськи умієш і всї їх норови знаєш.

— Хочу послужити царю-государю по християнськи, — сказав Кудеяр — коби Господь Бог поблагословив.

— Розуміє ся, розуміє ся, без Бога анї до порога! А я, товаришу, найбільше про се думаю і журю ся, щоби у нас було досить харчу. Се найважнїйша річ. Коли війну веде ся в заселеній околици, то військо живить ся працею бідного селянина, грабить його, забирає усе, що для себе приладив, а ми поплиємо через пусті, безлюдні околиці, а так само і в Криму. Ба й в Криму, кажуть, тепер неврожай і помір на худобу, тож і там прийде ся терпіти недостаток. Длятого я велїв навезти сюди стілько, щоби нам бодай на пів року вистало. За те в Криму християни нас ждуть, вижидають, Бога всї молять, щоби чим скорше дістати ся під державу царя православного. У мене є тепер Грек, родив ся в Криму і знає тамошні обставини; каже, що його земляки всї повстануть на татар і стануть їх бити. А ось він... славний чоловік з ласки Бога, Атанасій Єлисеєвич! Ось тобі той сплач, Юрій Кудеяр, про котрого я тобі говорив; ти знаєш по татарськи а він рівнож з молоду був у поганців в полонї та знає по татарськи. Дорогі ви менї оба.

Атанас Єлисеєвич, вискаливши зуби, підійшов до Кудеяра і зачав з ним цїлувати ся. Зачали балакати. Атанас розповідав, що родив ся в Криму, над берегом моря, вихований в християнській вірі, вів торговлею в

Кафі, відтак переїхав на Україну і поселив ся в християнській земли, в Київі, хотів постричись в черці в печерській Лаврі, але зачув, що цар православний вибирає ся іти на невірних, тож приїхав до Москви, щоб служити по силам християнській справі.

Похід рушив. Частина плила на суднах, частина їхала кінно берегом, там були по найбільшій части і коні тих, що прибули до табору з своїми людьми. За кінницею їхали вози, запряжені волами. Пливучі приставали на берегу і на островах для відпочинку, розклали огні, варили собі кашу з пшоняних і гречаних круп та юшку з риби. Плавба ішла щасливо до порогів, але тут прийшло ся переждати десять днів; невеликі струї перескакували поміж камінє, але через пороги, через Ненаситець, ніхто не поважив ся переплисти, бо хоч би може і найшли ся смільчаки, то Данило їм не позваляв. Великі байдаки на кождім порозї витягали, тягли руками і спускали ся знов у ріку до нового порога; часть човнів була перевезена на возах. Перепливши пороги, військо пристануло на Хортици; Кудеяр з смутком глядів на останки твердинї, в котрій ще недавно він боронив ся з очайдушним з Вишневецьким против кримського хана: жаль йому стало, що вже не побачить свого батька, що батько сам відпихнув свого сина. Тут перестояли три днї, заки прибула кінниця, котра затримуючи ся в степу для попасу коний трохи забарила ся. Військо веселе і добре; жартували, кричали, співали пісні.

Скінчивши свій відпочинок, московське військо поплило долї рікою, поміж безчисленними островами та тонями, де стрічало собі союзників: се були рибалки, що вибрали ся з України за рибою, а почасти бігці, котрі проміняли службу у панів або старостів на вільне житє в дніпрових лїсах і очеретах, знані тодї під назвою „луговиків"; вони мали бути завязком будучої запорожської Січи, котра витворила ся в кілька лїт опісля Їх стрічали на різних островах; вони мешкали в куренях по кілька людий разом, на острові Томанівці, де опісля повстала перша Січ. Було їх тодї вже близько сотка. Сї молодцї пристали до війська. Але вони принесли Данилови сумну відомість, що Турки укріпили ся

в Іслям-Кермені, на дніпровім лимані, поуставляли пушки, ждуть на московське військо і хотять стріляти на човна.

Перепливши зелене царство тоней і вже наближаючи ся до тої полоси, де Дніпро пливе між пісковатими берегами, Данило затримав ся на однім острові та скликав на раду проводирів і начальників.

— Перше, — говорив він — де полишити коний, а друге — як нам плисти попри Іслям-Кермень?

Що до коний порішили оставити їх табором тут коло Дніпра та вислати сильний відділ в поле розвідати ся, де тепер цар, щоби дати йому про себе знати і в разї біди злучити ся з його силами. Вість про Іслям-Кермень веліла застановити ся. Тут Кудеяр дав таку раду:

—Ми не можемо плисти, не дізнавши ся про неприятельську силу. Треба перше розвідати ся, як там у них. Коли позволиш, боярине, я попливу до них і довідаю ся; я говорити з ними з'умію; навіть коли велиш, я буду вдавати бігця, може менї удасть ся підібрати ся та позабивати пушки; я знаю, що бісурмани лихо знають з пушками поводити ся.

— Ось мудра рада! — сказав Атанас Єлисеєвич, — нїчо не може бути мудрійшого від сего. Іди, брате, вчини нам всїм велику вигоду і собі велику славу, а я з тобою пійду.

— Нї, нї, не пущу я тебе Юріє, нї тебе Атанасе — сказав Данило — ви оба менї дорогі. Припустім, що ми тим способом перепливемо і щасливо, але бісурмани вас убють; ви не встигнете утїчи від них. За нїяку цїну не позволю. І ти Юріє, і ти Атанасе, добре знаєте їхню мову і їхнї звичаї; ви попливете наперед, нїби то в посольстві та придивите ся, як там у них. Хто знає, може се не так страшно, і ми встигнемо перебити ся до моря.

Порішили, що Кудеяр попливе поперед яко посол від полководця царського війська, разом з Атанасієм; їм додали одного нововихрещеного з касимовських татар, надїленого посїлостію так само як і Кудеяр в білевськім окрузї. Кудеяр дуже не хотїв плисти разом з Атанасієм; сей чоловік видав ся Кудеярови якийсь не певний, бо хоч він удавав себе за Грека, але з вимови і

рухів часто нагадував синів Ізраіля, котрих Данило Адашев не знав, а котрим Кудеяр добре приглянув ся на Україні.

Коли всї три, що складали посольство, підплили до Іслям-Керменя, Кудеяр, оглядаючи околицю, сказав:

— Даремно бояли ся, Дніпро так широкий, що коли будемо плисти попри противний беріг, то мабуть до нас не долетять їх гарматні кулї.

— Тим більше, що вони в стріляню не великі майстри — докинув нововихрещений.

— Чи не вернути би ся нам та сказати полководцеви, що ми готові лише біди собі нахапати, коли дамо їм знати про себе; нехай вони нас не ждуть, ми собі ночію перепливемо.

— Се правда — сказав Кудеяр.

— А нї! — сказав Атанас. — Як можна не виповнити сего, що воєвода приказав? А при тім, ми всього тут не бачимо, як нас впустять у твердиню, тодї будемо знати, як у них в серединї, всьо зміркуємо і розповімо полководцеви докладно.

Підплили до твердинї Атанас Єлисеєвич затрубів на розї, а Кудеяр виставив на кінци своєї шаблї шапку.

В брамі твердинї пришідняли щиток, відчинило ся віконце. Вийшло двох Турків. Атанас Єлисеєвич перший вискочив на беріг і закричав по турецьки:

— Посольство від воєводи його царського величества.

— Ходи сюди сам оден, — відповіли йому — а прочі най остають ся в човнах.

— Не я проводир; ось він — сказав Атанас — він нехай увійде зі мною! Так треба!

— Ідїть, тільки без збруї; не прийшли воювати.

Кудеяр і Атанас послухали, полишили в човнї свою збрую. Перепустили їх в браму і сейчас спустили щиток. Провели їх до деревляного будинку, де мешкав санджакчей, що управляв твердинею.

Положивши руку на груди після всхідного звичаю, Кудеяр поважно поклонив ся і виголосив промову в котрій навів провини кримського хана, повідомляв в імени воєводи, що він після царського приказу їде з військом покарати хана і приневолити, щоб випустив

московських полонників, та завести сталий спокій державі; впевняв, що Росія не воює з Турками, цар остає з турецьким падишахом в любві і дружбі та просить перепустити московське військо на море.

— Сего не може бути — відповів санджакчей. — Московський цар хоче завоювати Крим, як вже завоював Казан і Астрахан, дві музулманські держави; ми знаємо, що в Москві діяло ся і що задумано; не тілько ви самі йдете на Крим бо Вишневецького вислано на Дон а сам цар з своїми великими військами хоче йти на Перекоп. Годі допустити, щоби ми заложивши руки сиділи і дивили ся, як Москва буде побивати і неволити наших правовірних музулман. Ми всї повинні боронити нашої віри. Крім того кримський цар підданий і слуга нашого вселаскавійшого і не побідимого султана; досить з вас, що ми торік попустили вам. Нї, менї приказано пильнувати переходу і не пускати на море нікого, а коли схочете на силу пійти, то будемо бити ся.

— Сей чоловік — сказав Атанас Єлисеєвич — не посол а шпігун; він задумав удавати збігця і попсувати у вас пушки. Воєвода не згодив ся, жалуючи його, щоби не погиб, а пожалував длятого, бо у него надзвичайна сила; тож велїв йому плисти нїби то за посла, а властиво для шпігунства.

Кудеяр поглянув зловіщо на товариша і сказав:

— Він бреше як собака. Я прибув до вас за посла від воєводи а не за шпігуна.

— Нї, він не бреше, — сказав санджакчей, — бо сего чоловіка ми нароком вислали до Москви, щоби розвідав ся, що у вас робить ся і що задумаєте; він наш вірний слуга, він нам правду каже і ми йому віримо. Ти не вернеш ся до воєводи, ми тебе тут затримаємо.

— Ви не можете мене затримати — відповів Кудеяр, — се не чесно і противить ся міжнародним правам. Я посол, а послів анї не бють анї не убивають. Я прибув за відповідію, і яку відповідь менї дасьте, таку занесу воєводї.

— Нї, ти нїчого не занесеш воєводї — сказав санджакчей. — Я тебе звідси не випущу.

— Ти не смієш сего зробити. Я не воєнний полон-

ник, наш государ не веде війни з вашим, наш государ пожалує ся вашому і тебе за се покарають.

— Наш государ — сказав санджакчей — велить вязнити шпігунів, і ваш те саме робить Ось ми підіслали до вас сего жида, котрий не знаю кого там у вас удавав, але коли би ви довідали ся, що він шпігун, то ви би його не випустили. Так у нас водить ся. Тебе затримаємо·

Кудеяр обрушив ся і крикнув:

— Я не шпігун а посол; ся гадюка бреше — і при тих словах схопив Атанаса за карк та пригнув до землї. Атанас втратив притомність.

Наполоханий санджакчей кинув ся в двері і зачав кричати. Цїла залога заворушила ся. Турки з окликом підбігли до будинку. Кудеяр вискочив з будинку, зачав відмахувати ся кулаками, але товпа, що стояла позад, кинула ся на него, йому накинули на шию аркан... він зачав душити ся і впав горілиць, а тодї з трийцять людий накинуло ся на него і зачали накладати кайдани.

— Мало одних, розірве, — говорив санджакчей — ще одні.

Принесли другі кайдани і зачали накладати на Кудеяра.

— Мало двох кайдан, — треті.

Принесли треті кайдани і наложили на Кудеяра.

— Ще дати йому на ноги що найтяжші кайдани.

Кудеяра відпровадили в долїшні комнати деревяної башнї і замкнули. Тодї оден Турок вийшов за браму.

— А ти знаєш по турецьки або по татарськи? — поспитав того, що лишив ся в човні.

— Знаю по татарськи — відповів нововихрещений.

Турок приказав повідомити воєводу, що його посли затримані, бо показало ся, що вони шпігуни, а коли воєвода попливе на море, то з твердинї будуть стріляти. З такою відповідю вернуло човно горі Днїстром.

Другого дня висилано ґалеру до Кафи· Вивели окованого Кудеяра, посадили на темне дно ґалери; санджакчей написав письмо до паші кафинського, що висилає пійманого московського шпігуна, котрий при у-

вязненю опирав ся і на смерть убив жида, що його зрадив. Фальшивий Атанас Єлисеєвич не витримав руки Кудеяра.

Данило Адашев, довідавши ся о затриманю своїх послів, не підозрівав, що Атанас зрадив свого товариша і жалував так само як Кудеяра. Він рішив ся дальше йти і не тілько пробувати переплисти попри Іслям-Кермень до моря, але ще добути турецьку твердиню і визволити послів, затриманих против всяких міжнародних прав.

Нараз несподівано являє ся з Сівська відділ війська, а з ним московський післанець з царським указом. В тім указї повідомлено Данила, що великий государ його царське величество зволив помирити ся з кримським ханом, а йому, Данилови, приказує ся не йти дальше, не зводити ніякої зачіпки з Турками і Татарами та вертати ся домів, розпустити війська і самому їхати у Москву.

Можна представити собі досаду Данила Адашева, коли дістав такий несподіваний і наглий приказ; від давна він думав о завойованю Криму, стілько літ про нічо иншого не говорив, тільки труду перетерпів, і якось не клеїло ся, — а тепер ось-ось, здавало ся, справа пійде вперед та нараз, немов від бурі, все поломалось, понищилось...

Але жалї нічого не помогли, а треба було виповнити царський приказ. Данило хотів бодай визволити затриманих в турецькій твердини та виправив відділ з десяти людий, вже не Дніпром по воді, а сушею на конях. Нововихрещений був знова висланий за проводиря того відділу. Данило повідомляв турецького команданта, що його царське величество зволив помирити ся з кримським ханом, вислане ним військо вертає ся домів і длятого воєвода просить віддати йому висланих для переговорів послів.

Санджакчей діставши таку грамоту, запросив нововихрещеного у твердиню, приняв його по дружньому і сейчас старав ся його приєднати. Прочих вояків не впустив у твердиню, лише гостили за брамою. Санджакчей післав Данилови Адашеву в дарунку цукор і царгородських овочів та сказав:

— Дай Боже вам по добру і в здоровлю вернути ся домів, а з нами по сусїдськи жити завсїгди в любві і приязни. Але віддати вам ваших послів, сего я не можу ніяким чином зробити, бо се не були посли а шпігуни, та ще оден з них забив на смерть чоловіка. За се ми скували і вислали на ґалєрах у Туреччину. Най боярин не гніває ся, бо в ніякій державі не пускають убійників, тілько карають, а чоловік його, що удавав посла, допустив ся убійства і ми длятого його не пускаємо на волю.

Такого змісту відповідь дістав Адашев. Годї було що зачинати. Чейже не можна було вести війни задля Кудеяра, коли цар не велїв заводити зачіпки, тож приказав вертати ся.

XI.

Чужосторонний Лїкар.

Душевне і тїлесне здоровлє цариці Анастасії ставало з кождим днем гірше. Вічна досада, злість та журба сушили її. Хорій фантазії представляли ся повсюди інтриґи ворогів, а до числа тих ворогів долучив ся тепер Кудеяр, котрого вона ніколи на очи не бачила, але котрого ненавиділа за се, що його пригода настроїла царя до війни з Кримом і наново наблизила до Сильвестра і бояр. Зразу цар довго таїв перед Анастасією свій намір, але брати дізнали ся і донесли сестрі. Цариця зачала перед царем охати і йому докоряти. Цар, побачивши, що цариця все знає, зразу хмурив ся, сердив ся, відтак зачав просити, щоби успокоїла ся, доказував, що на всьо воля божа, вказуюча дорогу россійській державі; що тепер вже годї йому не йти в похід, впевняв, що піде на короткий час, що инакше буде перед Богом гріх а перед людьми сором. Але се ніяк не переконало Анастасії, тим більше що братя, особливо Григорій, її підмавляли. Царицю мучила не тільки обава о здоровлє мужа, як більше завист до тих людий, що їх цар до себе кликав і слухав їх ради. Вона ставала ся невиносимо плаксива, цар зачав рідше до неї заходити, бо за кождим разом вертав ся від неї зажурений;

цар для розривки зачав їздити в підмосковські села, забавляв ся там польованєм, устроював гулянки, окружав себе новими любимцями і весельчаками. В числї тих Вяземський і Басманов занимали перше місце та незамітно заволоділи царем; він не занимав ся ніякими справами і не говорив з ними про справи; вони тілько старали ся забавляти царя, винайти для него блазнів та бавити всілякими дурницями.

Тимчасом Анастасія чим раз більше хоріла, а брати нарікали, що їй завдали уроків. Цар, дивлячи ся на її терпіня, то сердив ся і не відвідував цілими тижнями, то розжалував ся і проводив з нею цілі днї, а тимчасом не покидав свого кримського походу, хоч і не занимав ся ніякими підготовленями, лишаючи все на волю бояр. А ті були сему раді і надіяли ся, що справа пійде лїпше, коли цар не буде до неї мішати ся, а буде слухати других. Їм потреба було царя до самого походу длятого, щоби його присутностію додати самій справі більше ваги і значіня. Вишневецький був висланий на Дон, Данило Адашев на Псьол, воєнним людям приказано зібрати ся на весну в Тулї; з Лївонією зачались переговори задля мира; бояри зачали згідливо поступати, залишаючи дрібних спорів; велика справа одушевляла їх так само як в часї казанського походу; Сильвестр чинно підтримував бояр, не давав потахнути поривам, безнастанно заходив то до одного то до другого, оживляв своїми бесїдами, цїлком віддав ся справі, не зважаючи, що в тім часї постигло його нещастє, бо умерла жінка, з котрою прожив трийцять лїт в найбільшій любови.

Надходила пора, коли треба було цареви вибирати ся у похід. Та вороги Сильвестра і його сторонників найшли спосіб, щоби повернути царя в инший бік.

Перед роком приїхав до Москви, разом з анґлїйськими гостями, лїкар Бомелій з Везера, що жив перед тим в Анґлії і занимав ся крім медицини астрольоґією, альхемією, кабалїстикою і всякими ученими дурницями. Се був хитрий чоловік; приїхавши в Москву, зачав ся зараз учити по россійськи і небавом дійшов до того, що все розумів і сам говорив плавно, хоч і не правильно. Лїкар був тодї рідкостію. Бомелій умів заблахма-

нити очи, удавав, що все знає, і цар прикликав його до себе. Коли цариці ставало гірше, цар порадив їй візвати лікаря. Зразу цариця опирала ся сему, як то кажуть руками і ногами; її побожні чувства противили ся покликаню лікаря: „надобно надіяти ся на Бога, а не на врачей" говорила вона, але відтак пристала, іменно тоді, коли довідала ся, що ненависний їй Сильвестр був противником сего лікаря. Вихований в великій побожности, Сильвестр взагалі не довіряв штуці лікарській, безнастанно говорив, що коли Бог не поможе, то лікар нічого не вдіє, та наводив приміри, що люди навіщені тяжкими недугами, приходили до здоровля ласкою божою.. Але Сильвестр не називав цілої штуки лікарської чортівською вигадкою, як тоді многі говорили, ба навіть противно радив удати ся до розумного чоловіка, щоби знати, якого зіля напити ся або якою мастею помазати рану; тільки доктора Бомелія дуже собі не злюбив. Хитрий Німець старав ся приподобати ся Сильвестрови і заходив на розмову о вірі, заявляючи готовість приняти православну віру, скоро переконає ся о її справедливости. Але Сильвестр знав так пізнавати людий, що відразу відгадав Бомелія, а коли цар радив ся Сильвестра, чи не гріх покликати до цариці чужосторонного лікаря — Сильвестр не тільки обурив ся на се, але намавляв царя прогнати від себе того Німця та віддати в руки Бога подужане цариці. Противно отець Левкий, з котрим цар також радив ся про Бомелія, вихвалив доктора під небеса і доказував цареви, що штука лікарська походить від Бога яко ласка для чоловіка, а хто не радить звернути ся о поміч до лікаря, сей значить, не бажає здоровля цариці.

Цариця довідавши ся від братів, що Сильвестр ненавидить Бомелія а Левкий радить цареви спустити ся на него, сама зачала просити царя, щоб привів до неї лікаря, про котрого згадував.

Цар прийшов до неї з Бомелієм. Се був маленький чоловічок з великою лисою головою, довгим носом, прижмуреними малими очима, що ніколи не дивили ся просто, завсігди з смиренним видом і з тонким майже жіночим голосом.

Німець на приказ царя підійшов на пальцях до

сидячої на кріслї цариці, уважно приложив собі палець до чола, розкладав руками і значучо двигнув раменами.

Цар з тревогою ждав, що скаже чужосторонний лїкар.

— Государю, — сказав Бомелій — Господь Бог може помагати її маєстет государини-царици. Недобрий чоловік — государю.

— Що? що? — отруя!

—Нї великий государю — отруї нема! А лихий чоловік накоїв таке... як же се називає ся?

— Уроки, чари?

— Так, государю.

Анастасія поблїдла, втратила притомність.

— Нїмче — скричав цар — ти її наполохав.

— Государине-царице — сказав Бомелій — не бій ся. Господь Бог милостивий! при помочи Божій всьо добре пійде. Помочи не можна, тільки треба злого чоловіка на бік, — далеко...

— Ходїм, Нїмче, а там менї скажеш, — заявив цар.

— Государине-царице, — продовжав Нїмець — нїчого! твоє величество буде здорове і спокійне; я так зроблю, як не мож лїпше.

Цар вийшов з Бомелієм.

— Говори, Нїмче, всю правду менї кажи — крикнув цар.

Государю-царю — сказав Нїмець — є в чужі краї наук; в Росії нема наук, а в наших краї є наук і через ті наук я можу знати, що де є і що буде наперед. Я по звіздах небесних уміти читати і своя доля скажу. У вас в Росії говорить народ, що се знанє від чорта. Нї, государю, не вір таким річам; наук не від чорта а від Бога. Як може бути, щоб наук був від чорта? Я богато учив ся всяких наук, я учив ся богословія, вірую в Тройца одиносущна і в Господ наш Єсус Крістус, та як же може бути, щоб наук був Богови противна.

— А коли ти учив ся богословія, — сказав цар — то як-же ти, Нїмче, не дійшов до того, що наша грецька всхідна віра є правдива христіянська і длячого ти остаєш в своїй лютерській єреси і Господа нашого на-

зиваєш Єсус Крістус?

— На всьо треба часу, великий государю, я богато читав святії отці — сказав Бомелій — і видів із їх книги, що в римська віра неправильна і наша віра євангелицька не цілком правильна та хотів пізнати віра грецька, але в нашій земли нема віра грецька, я нарошно приїхав у твоє царство, щоби научити ся, яка віра грецька, і тепер, коли побачив, як в православна віра велика сила, то бажаю приняти грецька віра, охрестити ся правдивим хрещенєм.

— Се гарно, Німче; — у мене в моїм царстві для чужосторонців нема примусу що до віри; сам бачиш, що у мене проживають спокійно і анґлійські і голяндські люди, та й ти, коли хочеш, можеш лишити ся в своїй вірі, а коли бажаєш стати з нами одної віри, то ще ліпше.

— Тільки, великий государю, не погнївай ся на мене за се, що скажу: духовна чин не хоче знати наук і не вірить, щоби правдива віра далеко завела... Я приходив до того протопопа Сильвестр, думав, що він дуже учений чоловік, о, пфуй, ні! Я його зачав питати, думав навчити ся від него, а він зі мною не хоче говорити, нічого сам не знає, а такий гордий, бо має у тебе ласку, думає, що він розумнійший і знатнійший як всї люди в твоїм царстві. Але чудовський архимандрит, — ах який то мудрий, розумний чоловік! чого він не учив ся! а то не гарно, великий государю, що в твоїм царстві нема школа, нема наук.

— Знаю — відповів цар, — що се не гарно; а ти думаєш, що з нашим народом що зробиш? Ти думаєш, наші люди такі як ваші? Вони не так сотворені Богом, щоби чого научили ся.

А длячогож, великий государю, твоє царське величество русского роду, а такий чоловік і так всьо знає!...

— Або-ж я русский, — сказав цар — мої предки з Німеччини прийшли, а роду були славного цезара Авґуста римського від брата його Пруса і поселили ся над балтійським морем при ріці Русь та й з того Русь прозвали ся.

— А, — сказав Бомелій — твій рід велика, велика рід! В цілій Европі нема такого славного старинного

роду, як твій, государю. Тож тобі доконче заволодіти Ливонією, балтійським морем, бо там твого роду вітчина.

— Так, сей край то відвічна вітчина і длятого ми стараємо ся, щоби був під нашим скриптром.

— Ба, — сказав Бомелій — і Бог тобі помагає, великий государю, ти побіджуєш чужосторонних ворогів, а коби тільки міг побідити також внутрішних ворогів. Вони небезпечні, Від домашних ворогів не мож устеречись. А у тебе много ворогів довкола, государю, дуже много. Вони хотять, щоби ти самодержавний не був, щоби після їх ради всьо робив, ти такий мудра цар, ти сам можеш володіти народом своїм; ти мудрійший від всїх, ти хоробрий... Бог свідком нема такий другий государ в цілій Европі і на цілім світї, як ти — а твоє нещастє, що у тебе слуги фальшиві, зрадники, лиходії... твій бояра... О!... вони тобі добра не бажають, собі власть взяти хоче. Та сего не буде. Великий государю! Я скажу твому величеству, що знаю на звіздах читати, і що на перед буде, всьо дізнаюсь, маю такий книгу. О! той книга треба двайцять літ читати, та ще других сто книг читати, та лише тоді зрозуміти, що в той книга написане. Я з той книги буду все знати...

Цар відправив Бомелія, а на другий день знов його прикликав.

— А много, много знати, — сказав Бомелій. — Твій перший тайний ворог — протопіп Сильвестр; ти його, государю, далеко... він недобра чоловік, він не любить твій цариця, він називає її Єзавель. Ох, государю! Як так можна! Весь Москва знає про се. Сей протопіп має бісовська сила, він чародій... він тебе, великого государя, опутав. Се сказав мені книг, і бояри твій разом з ним коять лихо. Вони хотять тебе вести на кримський хан. Ні, государю, не ходи. Я на звізда дивив ся; велике нещастє буде, твій цариця буде умирати без тебе, як ти в похід підеш, і твої царські діти пропадуть. Много між ними таких, що хотять царствувати. А є оден... о, сей дуже небезпечний!

— Хто такий? — посшитав нетерпеливо цар.

— Я не можу тобі його назвати — сказав Бомелій. — Я ще сам не знаю, що він, а тільки виджу, що є та-

кий твій найнебезпечнійший ворог!

Поміпало ся цареви в голові від тих слів. Не рішаючись зразу на нічо, цар сказав:

— Памятай, Німче, не говори про се нікому, нікомісенько.

— Ні, ні, государю; я завсїгди буду тобі віщувати, скоро тільки що задумаєш зробити, сейчас клич мене, вели поглянути в книг і на звізди; я все тобі сказати; може бути такий планет прийде, що буде можна воювати на кримська хан, тоді най Бог тебе благословить! А тепер хорони тебе Боже, твій цариця не буде на світї.

Зараз потім отець Левкий отверто напирав на царя і явно зачав говорити перед царем, що Сильвестр чародій, зачарував царя і коїть йому лихо. Прибув ще монах, Михайло Сикун, і доніс, що Сильвестр називав царицю Анастасію Єзавелію. З своєї сторони нові любимці, з котрими цар їздив в підмосковські села забавляти ся, зачали вмавляти в него, що Сильвестр чародій; говорили, що він насміяв ся з царя, чванить ся, що тримає царя в руках, і що захоче, то з него зробить.

Підбехтаний з ріжних сторін, а найбільше наполоханий віщованями Бомелія о смерти, котра мала постигнути Анастасію від тайних ворогів, коли він пійде в похід, цар рішив ся вкінци перемочи себе.

Бояри збирались в похід і напирали на царя. Виїзд його був назначений; до виїзду лишалось три днї.

Цар Іван Василевич скликав бояр і радних людий в свою престольну палату. Очи його блестїли якимсь лихорадочним огнем, хід його був нервовий. Він сїв на своє місце і сказав:

— Бояри і радні люди, проголошую вам царську волю! Нам не бажає ся йти в похід на кримського хана; прикличте ханського посла, котрого ми задержуємо, і заявіть йому, що він свобідний; скажіть, що ми хочемо заключити з кримським ханом вічний мир і жити з ним в дружбі, а опісля виплемо в Бакчисарай нашого посла задля договору. Сейчас вислати гонців до Вишневецького на Дон і до Данила Адашева на Днїпро з указом, щоби вони вертали ся і ніякої зачіпки з кримськими людьми не робили; всім воякам, що зібрали ся над Ту-

лою, заявити нашу царську волю, щоби розійшли ся по домах аж до дальшого нашого царського приказу.

Князь Курбський хотів промовити, але ледви сказав: великий государю!... а вже цар і перебив йому:

— Бояри і радні люди! Говоріть тоді, коли вас питаємо і жадаємо вашої ради; нині ж ми, государ самодержавний, вашої ради не питаємо і вам не яло ся про нічо говорити.

І з гнівом скоро вийшов з престольної світлиці.

Почув про се Сильвестр, довідав ся, що близько царя Бомелій, що його вороги намовили того чужинця наполохати царя астрольоґічними віщованями; дізнав ся, що Сикун зробив на него донос, а Левкий отверто говорить цареви, що він чародій; зрозумів Сильвестр, що його панованє скінчило ся і рішив ся розпращати з царем на завсїгди. Він післав до царя просьбу, щоби його допущено, але дістав відповідь, що цар не хоче і бачити його.

Тоді Сильвестр удав ся до митрополита Макарія і сказав:

— Преосвященний отче Макарій! Подобалось богови покликати до себе мою жену, і длятого, яко повдовівшим попам не годить ся священодійствувати, я забажав усунути ся від світа. Благослови приняти монаший чин.

Макарій знав Сильвестра від давна, ще з Новгороду, бо він сам, ставши митрополитом з новгородського архієпископа, прикликав його до Москви. Вивисшенє Сильвестра не дуже подобалось Макарію: ади — говорив він до свого окруженя — яка цяця! Як підібрав ся до царя! Піп а має більше сили від нас, митрополита і цїлого освященного собору, що скаже, так цар і зробить.

Не любив Макарій Сильвестра, але тільки хмурив ся і негодував, а лиха ніякого не робив; Макарій був самолюбний, але не злобний; — Сильвестр з своєї сторони відносив ся завсїгди до Макарія з великим поважанєм, хоч бувало, що говорив цареви противне того, як хотів Макарій. Макарію було дуже любо почути, що Сильвестр вкінци забирає ся. Макарій поблагословив його, попращав ся по дружньому, а Силь-

вестр, полишивши сина, відправив ся в оден з білозерських монастирів.

Коли Данило Адашев, після царського приказу вернув ся у Москву, Сильвестра вже там не було. Бояри похнюпили голови, не сміли ні чичиркнути про кримську війну, а деякі з них, що ще недавно доказували її конечність, вихвалювали мудрість царя, котрий лїпше як всї розуміє, що треба робити.

Данило ставив ся з донесенєм перед царем. Іван Васильевич приняв його сурово. Оповіданє Данила про полон Кудеяра Турками не зробило на царю вражіня; цар не зробив по тій причинї ніякої замітки..

Вишневецький, діставши приказ застановити воєнні кроки, вернув ся у свій Білев і вислав до Жигмонда-Августа письмо, просив прощеня за виїзд, заявляв готовість служити свому властивому королеви і цїлком повинувати ся його воли. Жигмонд-Август відписав йому ласкаво і просив вертати ся. Вишневецький скликав своїх козаків.

— Плюньмо, братя, — сказав він — на сю глупу Москву і ходїм у свою Україну. Нема красної землї на світї над нашу вільну Україну. Прийшов я сюди з вами задля того, щоби рушити московського царя з його військом на бісурмана; не удає ся нам се, то нема нам що тут робити. Царської ласки і соли нам не треба, бо ми маємо землї і всякого добра доволї.

— Правда, батьку, — відкликнулись козаки — до чорта з нею, з сею Москвою; і дїтям і внукам закажемо ходити сюди, хиба коли війною пійдемо на москвитина.

І зібрались всї та відїхали з Білева. Доніс про се цареви білевський воєвода. Цар сказав: — Прийшов як пес і пішов як пес. Туди йому дорога!

Цариця Анастасія і її брати добились вкінци свого. Цар не пійшов в похід, голубчик Іванопка остав ся нероздїльно з своєю ягницею, як він називав жену в хвилях ніжности. Ненавистного Сильвестра вже не було. Але здоровлє цариці не поправляло ся, а чим раз гіршало. Вона їздила разом з царем до Сергія, до Пафнутія і в инші святі місцевости; а ніхто вже без Сильвестра не смів представляти цареви, що йому треба розглянути цїлу річ а не їздити по монастирях. Молитви, як

видно, не помагали здоровлю цариці. Вона обильно роздавала милостиню; в кожде свято її бояринї запомагали товпу жебрачок; з цілої російської держави приходили до неї жебраки по милостиню; по приятельськи допускала вона їх до себе і розмовляла о ділах спасаючих душу, — і всї хвалили її милосердність, говорили, що вона мати страдаючих, а тільки бідного Кудеяра не було нікому викупити з неволї.

Не помогла цариці і милостиня, не помогло їй і се, що по всїх церквах і минастирях молило ся духовенство за її здоровлє. Цариця померла.

Цар не тямив ся з горя; але за два тижнї віддав ся розпустї і забавам, щоби потїшити ся. Він собі вбив в голову, що Анастасія була жертвою уроків і отруї після намови Сильвестра. Бомелій, щоби звинити себе, старав ся підтримати сю певність, представляв цареви, що чари, котрими давно пошкоджено цариці, були так сильні і так вспіли підорвати її здоровлє, що ніякі його ліки не могли нічого вдіяти, а з того всего доходить до такого заключеня, що коли не можна помершої вернути з гробу, то цар повинен, по крайній мірі, хоронити себе і своїх дітий від лютих ворогів, окружаючих його престол. Бомелій приняв православіє, ходив до церкви, бив поклони і твердо придержував ся постів, але в розмові з чужинцями висмівав все те в мові, котрої москвитяни не розуміли.

ЧАСТЬ ДРУГА.

I.

Неволя.

Над берегом заливу Чорного моря розложило ся многолюдне просторе місто; острокінчасті мінарети, копули і зелені вершки топіль вибігають у воздушну синяву з купи цеглянних дахів; доми побудовані на оден, а многі на два поверхи, розділені вузкими неправильними вулицями. Вікна виходять по більшій части на подвірє... На західній стороні міста, по скалистій горі, тягне ся грубий, темно-сірий мур, що скручує ся на північнім заході до берега моря і закінчує ся при самім березї величезною башнею з входовою брамою; на полудневій стороні, на горбі, чорні, понурі мури турецької твердинї з чотирма башнями, а під горбом, над морем, друге укріпленє, де містить ся двір турецького начальника. Се місто Кафа, славне з давних часів, в старинї ґенуенська кольонія, центр торговлї на Чорнім мори, а тепер центр турецької власти над Кримом і цїлим берегом чорноморським, осїдок беґлєрбеґа або ґубернатора: він наглядає над кримським ханом і має начальство над турецьким військом, що складає ся з тімарні (служачих військово властителїв більшої посїлости, неначе шляхти), сіпаїв (оплачуваної кінницї) і еджидів (в родї козацького війська). Давна слава торговельного і промислового міста не затьмила ся для Кафи, від коли поступила під турецьку власть; в ті часи вона віддавала ся одинокому промислови, бо ледви чи було в Европі яке друге місто, де би сей промисл процвитав. Се була торговля невільниками; з іменем Кафи лучилось понятє про живий товар; кождого, хто приїхав до Кафи, відразу вражав звук кайданів, ланцу-

хів і вид безчисленного множества невільників, переходячих за гроші з рук до рук. Всілякі краї, племена, фізіономії і мови були в Кафі заступлені: Черкеси, Грузини, Калмуки, Молдаване, Перси, Поляки, Греки, Німці, Угри, Чухни, — люди обого пола і всякого віку; але найбільше продавало ся там русского народу, зі всїх околиць і всякого званя: бо татарам було на руку ловити русских людий і русский товар мав лїпшу цїну; русских невільників дуже радо купували на ґалєри, не тілько в мусульманських але і християнських краях. В надморських пристанях Італії, Франції, Іспанії можна було бачити їх цїлі товпи, сховані і сидячі при веслах на ґалєрах; майже всї вони переходили через кафинський ринок і дуже рідко щоби не було у богатшого купця того товару, закупленого у татар і хованого для відпродажи з зиском. Але не треба думати, мов то тодїшна Кафа була виключно магометанським містом; половина мешканців складала ся з християн ріжної віри: грецької, вірменської, римської; їх побожність посвідчали численні церкви, котрим процвитати не перепинювало в ті часи віротерпиме пановане Солеймана, хоч рівночасно та побожність не спиняла християн тримати в кайданах і продавати мусульманам своїх братів по хрещеню.

Були два роди невільників. Одні — товар приватної торговлї; татари по кождім нападї приводили наловлених руських людий до Кафи і продавали купцям звичайно на ринку, де майже кождого дня, від рана до вечера, роздавали ся стогни, жалї і проклятя в ріжних мовах, найбільше в руській; купцями були тамошні мешканцї, але лучали ся і заїзджі, що прибували до Кафи за торговельними справами. Другі невільники були державні, або, по нашому, скарбові; вони роздобували ся також закупном, але ними були і полонені у війнї. По найбільшій части засаджували їх на ґалєри, а лиш не много з них тримали в твердини для міських і кріпостних робіт. Для сего рода невільників призначало ся приміщенє в долїшних комнатах мурів і башень, з малими віконцями на верху.

У східній башнї був такий віддїл з зелїзною брамою, завсїгди зачиненою. Невільники приміщували ся

там в тїсноті, приковані до одного довжезного ланца, котрого конець причепляв ся до кільця вбитого в камінний стовп і замикав ся на величезну колодку. Кождий невільник мав на ногах кайдани з колодкою. Ланц, що лучив невільників, дозволяв їм рушати ся, робити і класти ся, але перешиняв відлучити ся від товаришів і пробувати утечи. Вони спали на голій земли. Ранком виводила їх вязнична сторожа на роботу під доглядом дозорців з тімарлї, а на ніч знов приводили їх у вязницю. Кайдани врізували ся в ноги невільників, а на їх спинах виднїли ся червоні слїди нагаїв, котрими наганяли дозорцї до роботи. Невільників кормили хлїбом і чосником, деколи давали гниле мясо і смердячу рибу: взагалї здоровлєм невільників не дорожили в Кафі, бо там їх було подостатком. В твердини невільники раз-в раз міняли ся; одні, не могучи подолати працї і задля лихого харчу умирали; других переносили на ґалєри, де смертельність завсїгди була величезна, а хто пережив вісїм лїт на ґалєрах, сего уважано незвичайно сильним.

У вязници, де проживали кріпостні невільники, була окрема комната з замкненими зелїзними дверми і маленьким отвором, виходячим до загальної вязницї. Сей закамарок був три сажнї довгий і на сажень широкий. Там замкнено Кудеяра, скованого на руках і ногах. Його уважали воєнним шпігуном, а при тім він поважив ся ставити опір і допустив ся убійства; тому і дали йому таке приміщенє.

Минають днї за днями, а місяцї за місяцями. Кудеяр сидить, а властиво лежить в своїм закамарку; кайдани розранили йому руки і ноги, зігнила одїж наповнила ся хробацтвом; страшний смрід душив його. Йому приносять раз на добу кусень хлїба і збанок води, а деколи забувають принести, то Кудеяр сидить нераз два днї без їди. Кудеяр просить у Бога смерти, а смерть не приходить.

Деколи зачнуть невільники з ним розмову. Між ними бувають і русского роду. Згадують далеку родину, хто родичів а хто жінку і дїтий, а відтак неоден заспіває сумну пісню, але прочі невільники, сковані разом, сваруть, сердять ся, що співаки не дають їм спати. Ку-

деяр слухає, згадає минуле, згадає Настю, і серце його зайде кровію, та просить у Бога смерти, але смерти Бог не дає.

Думає Кудеяр: „Длячого цар мене не викупить? Він був для мене такий ласкавий. Певно цар не знає, де я, бо инакше мене би викупив. Післати чолобитню — але кому сказати? Кого попросити?" Старав ся Кудеяр заговорити про се зі сторожем, але сторож не відповів ні слова. Ніхто зі старшини не заходив до вязниці від тої пори, коли вкинули його там.

Минув рік. Кудеяр стратив рахунок часу. Минуло ще пів року — Кудеяр майже тратить розум, память, забуває, де він, що з ним, не в силї думати а навіть не годен тужити. Кудеяр вже не чоловік, немов зігнила колода...

Минуло в такий спосіб більше як два роки. В загальній вязници перемінили ся вже кілька разів невільники; Кудеяр чув нераз послїдні стони умираючих, чув, як сторожі відлучали трупа від спільного ланцуха та закопували таки в тій самій темници... Завидував Кудеяр щасливому. Переміняли ся особи, а звуки ланців і стони були завсїгди ті самі.

Нараз одного ранку, коли всї невільники з загальної вязниці вийшли на роботу, отвирають ся двері і входить кілька людий. Отворені двері пропустили у вязницю смугу світла і Кудеяр через отвір побачив вельможу в зеленій чалмі, в золотистім кафтані, з підкотрого поли виглядали голубо шовкові штани і вишиті сафіянові черевики. При лївім боці висїла шабля з рукоятю прикрашеною дорогоцїнними каменями. Позад него тримали бунчук з трома кінськими хвостами.

— Відчинїть — сказав вельможа по турецьки, вказавши на двері ведучі у закамарок, де мучив ся Кудеяр.

Двері відомкнули і відчинили.

— Виходи — сказав вельможа до Кудеяра.

Але Кудеяр не мав сили вийти; ноги цїлком спухли.

Ох, бідний, бідний, — сказав вельможа — ти довше тут не лишиш ся, я велю тебе обмити і лїчити, а коли подужаєш, будеш жити у мене. Я найду тобі легку роботу.

Кудеяра вивели на воздух. Сонце ослїпило його і він довго не міг розплющити очий. На лици, що відвикло від воздуху, виступила кров. По приказу нового паші Кудеяра перевезли з висшої твердинї до низшої, на двір ґубернаторський. Дві невільницї обмили його і надїли чисте білє. Лїкар дав масть, від котрої зачали гоїти ся рани. Його вже не заковували і замість давнїйшого сухого хлїба давали баранину з рижом.

Відколи така ласка, що за добрий ангел змилосердив ся над Кудеяром? Все те значило не що иншого, як лише се, що до Кафи прибув новий ґубернатор. В Туреччинї часто зміняли ся беґлєрбеґи і підчинені їм санджакчеї; при помочи підкупств і просьб вони діставали посади та старали ся чим скорше накопичити маєток всїми незаконними средствами: обдирали підданих, грабили скарб, та через те скоро тратили посади в хосен нових кандидатів. А ті, переймаючи уряд, старали ся робити на перекір своїм попередникам. Отсе лучило ся тепер в Кафі. Давний ґубернатор був чоловіком хитрим, лукавим, строгим і при тім і завзятим бісурманом; його наступник був свого рода фільозоф, сторонник віротерпимости і здавав ся бути прихильний христіянам, бо між його предків попав ся оден Грек, а й він сам мав свояків між христіянами. При тім новий вельможа любив випити вина, а що мусульманський закон зборонює пити вино, то сей вельможа вже і з тої причини заявляв співчутє христіянам. Рівнож і особисто ворогував на свого попередника. Ось длячого то він перенявши свій уряд, заняв ся долею христіянського невільника, котрого його попередник так немилосердно мучив. І не тілько Кудеярови, але всїм взагалї невільникам стало полекше, бо хоч вони і дальше ночували в темницї, сковані ланцом, то тепер давали їм лїпший харч водили до лазнї і надїляли, хоч рідко, білєм.

Подужавши розповів Кудеяр новому ґубернаторови свою судьбу; а ґубернатор, здаєсь, повірив невинности Кудеяра тим радше, що санджакчей, котрий увязнив Кудеяра в Іслам-Кермені, був свояком бувшого кафинського ґубернатора. „ Я би — сказав ґубернатор Кудеярови — і пустив тебе на волю, але не смію того

зробити, не віднісши ся до везира, а коли повідомлю, бою ся, щоби замість волї не була гірша неволя, щоби не веліли прислати тебе до Стамбулу і не вислали на ґалєри. Нї, ти напиши чолобитню до свого государя. Най твій государ попросить за тобою у нашого. Бути може, що наші зажадають за тебе гроший, бо у нас нїчого не пускає ся на волю без гроший".

Відтак зачали глядати за Русским чоловіком грамотним, котрий би вмів написати чолобитню, але такого чоловіка не найшли; тодї після слів Кудеяра уложив чолоботню по турецьки секретар беґлєрбеґа; разом з тим Кудеяр подиктував листи: до обох Адашевих, до Курбського і Сильвестра. Бідний невільник не знав, що в Москві все змінило ся, і звертати ся до таких осіб могло радше пошкодити як помочи. Письма вислано до Бакчисараю, до русского посла, з прозьбою, щоби приказав перетолкувати їх на московське і вислав після призначеня.

Живе Кудеяр в ґубернаторськім дворі незакований, спить з прислугою, робить всїляку роботу. Ґубернатор з него вдоволений. Минає таким чином оден рік. З Москви нема відповіди. „Що-ж — думає Кудеяр — не близько! Заки то в Бакчисараю перетолкують письма, заки вони дійдуть до Москви, заки з Москви вийде ся грамота у Туреччину, не так то й скоро. Заки знов з Туреччини відшипуть у Москву, треба много часу". Минає ще три місяцї, минає пів року. Кудеяр тужить. „Чи би не втїкати! А як схоплять? Тодї я вже пропав!" Страшний закамарок добре вбив ся йому в тямку. Та довідав ся він, що в Кафі є невільник, бувший московський піддячий. Кудеяр поспитав ґубернатора, чи не можна би покликати піддячого, щоби написав чолобитню до царя. Ґубернатор позволив; піддячий виписав чолобитню та ще дуже жалісний лист до Атанасія Нагого, русского посла в Бакчисараю. Ті письма вислано у Бакчисарай.

Минув ще рік по тій другій чолобітни. Відповіди не було. Гадка втїкати чим раз більше залягла в голову Кудеяра. Він рішив ся в кінци виповнити свій намір, скоро тільки буде добра нагода. А причинило ся до того і се що ґубернатор мабуть побачивши, що в Москві

не побивають ся за тим невільником і не думають його увільняти, змінив своє поведенє з Кудеяром: тримав його на рівні з прочими невільниками, а раз якось не в гуморі вдарив власноручно Кудеяра кілька разів без найменшої причини. Ґубернаторови видавалось, що Кудеяр поводить ся в його присутности занадто сміло і визиваючо.

Одного разу не сподівано, коли Кудеяр був після звичаю чимсь занятий на подвірю, два сіпаї прикликали його і наложили йому кайдани з ланцом. Кудеяр зачудований не знав, що діяти. Три роки ходив без кайданів. Чим же тепер провинив ся? Чи ґубернатор знахор — міг би догадати ся, які гадки у чоловіка в мозку? або може справді зміркував, що він задумує втікати?

Сіпаї закувавши Кудеяра, приказали йому робити дальше свою роботу. Ґубернатора не було дома. Кудеяр працює і бачить: ґубернатор в'їздить на подвірє з якимсь другим вельможею, богато одягненим. Зараз потім настала в домі біганина, метушня...

Кудеяр посшитав, що се значить? Йому відповіли: — Новий паша прибув. Давний сейчас забирає ся до Стамбулу.

„Ось що воно — думає Кудеяр — він велів мене закувати, щоби передати новому... значить, мене знов поведуть у горішну твердиню. Ах, який я глупий, чому не утік? Але най тілько лишать мене тут через ніч! Втечу, кайдани розірвати не штука." — В дворі біганина, ладять ся в дорогу. Ходить Кудеяр мов божевільний, побренькує ланцом: прикликали його обідати але йому страва не в голові. Вечером по заході сонця чотири сіпаї взяли за ланц і вивели його зі двора.

Привели Кудеяра у горішну твердиню, просто у ту вязницю, звідки його перед трома роками визволив ґубернатор, але вже не запроторили у закамарок, лише скували з товпою невільників у спільній вязници. З уваги на його силу наложили йому на ноги ті кайдани, що їх мав в закамарку а з котрими не міг би ніхто инший і рушити ся з місця.

Товариші всї нові... Кудеяр гірко зітхнув, а йому відкликнуло ся кілька голосів: показало ся, що се бу-

ли його земляки, українські козаки, навіть знакомі. Кудеяр довідав ся від них много нового і сумного. Дізнав ся, що Вишневецький, покинувши московське государство, вернув ся в свою Україну, а відтак пійшов з козаками у Молдаву, де його покликали на престол, але опісля зрадили і видали Туркам. Вишневецького з козаками полонили та відвели у Царгород. Турецький султан покликав перед себе Вишневецького, а сей станувши перед царем глумив з Магомеда; за се велїв султан повісити його на три днї на гак за ребро. І висїв Вишневецький батько козацький, три днї на гаку, співав псальми, безчестив музулманську віру, величав Христа і скінчив своє житє як христіянський мученик. Атамани і козаки, що були з ним, пішли у неволю. Заплакав Кудеяр по батькови, а найбільше було жаль, що Вишневецький помер, не простивши йому. „Може бути — подумав Кудеяр — звідси і біда його постигла, що проклятє батька тяжіло на нїм, та перший раз розкаяв ся Кудеяр, що убив дитину своєї Настї.”

Ранком пігнали невільників на роботу, вечером загнали знов у вязницю. Так минуло около місяця. Раз, коли невільники працювали на мурах твердинї, підійшов до них Вірменин, торговець невільниками, великий знаток прикмет людського тїла, як мужеського так і женського. Задля свого довголїтного досвіду він від разу пізнавав і кмітував як і до чого придасть ся кождий живий товар. Перед його бачним оком не скрила ся тїлесна сила Кудеяра. Купець зміркував, що придбавши собі такий взорець сили, міг би зробити знаменитий інтерес, відпродуючи його якому аматорови. Купець почав торгувати Кудеяра у беґлєрберґа. Властиво беґлєрбеґ не мав права продавати скарбових невільників, але сей беґлєрбеґ був ласий на гроші і згодив ся на продаж.

Вечером по скінченю роботи, коли невільників відводили у вязницю, Кудеяра відлучили з ланцюха, перекували в кайдани купця та під охороною сіпаїв повів його купець до свого дому. Подвірє дому сего купця було окружене з трох сторін камінними комірками, з невеликими віконцями в горі; там приміщувано невільників, котрі раз-в-раз зміняли ся, не перебуваючи там

довше як тиждень. Невільники були приковані до стіни, але досить вигідно, так що могли спати на брудних шкіряних матерацах. Харчу купець не скупив, він мудрий і вирахований торговець знав, що не можна товару заморувати голодом, бо в такім разї треба зменшити ціну. Купець майже щоденно ходив на ринок скуповувати невільників з перших рук, але сам не виводив їх на продаж. Його знали не тільки в Кафі, але і в цілім Криму; навіть в подальших сторонах ішла чутка про него. У него товар був знаменитий, задля того і ціна була висока. Мужчини, женщини і діти — всї у него були поміщені разом; в невільничім станї на приличність не уважано.

Безперестанно заходили до комірок гостї; купець знав заманити купуючих краснорічивими описами прикмет свого товару, проявляв свій досвід і чесність та збував з зиском. Йому помагало і се, що знав ріжні мови. Але Кудеярови довело ся просидїти кілька тижнів. Господар поставив за него таку ціну, що не було охочих на таке купно. Вкінци зголосив ся до него оден з найбогатших кримських мурз і став питатись: „чи не має він якого-небудь силача?” Треба знати, що у кримських вельмож був звичай пишати ся силачами при своїх дворах і тримати їх задля борби, котру уважало ся одною з тодїшних приємностий. Купець показав йому Кудеяра, вихвалюючи під небеса його тїлесні прикмети і додав, що він вельми лагідний, тихий і послушний.

— Чи знає по татарськи? — поспитав мурза.

— Знає, знає, — відповів купець.

— Не богато, — сказав Кудеяр.

Купець кинув на Кудеяра лютий погляд, але купуючий сказав:

— Се ще й лїпше, лише аби знав на стілько, щоби міг робити се, що йому велять. Я нарочно добираю собі невільників ріжної народности, щоби не дуже балакали між собою.

Кудеярови прийшла гадка удавати, що майже нїчого не розуміє по татарськи. „Мене”, гадав собі, „не будуть стеречи, бо подумають, що не посмію утечи, не знаючи мови ; а хоч би і втїк, то зараз зловлять, задля

того, що зараз пізнають бігця-невільника чужосторонного".

Мурза відчислив купцеви пригорщу золотої монети. Кудеяра відіпняли, закули осібно і віддали з рук у руки нового господаря.

Мурза того самого дня виїхав з Кафи в свої посілости власними кіньми в великій арбі, в котрій було вигідно тром лежати. Крім невільника-візника у него був ще невільник Перз і наш Кудеяр, котрий сидів поруч візника в кайданах.

Коли арбі прийшлось з'їздити з гори, Кудеяр зліз, подзвонюючи своїми кайданами; господар скоро припідняв ся, бо йому майнула гадка: „чи не думає невільник утікати?" — але Кудеяр схопив за колесо арбу і крикнув до візника „гайда", а сам здержував тяжку арбу одною рукою, під гору.

Господар витріщив очи з зачудованя. „Розумію — сказав він сам до себе — задля чого купець продав його так дорого." Але зараз і погадав собі: „А що коли він при такій силї розірве кайдани та утїче? Чи не закувати його сильнїйше, приїхавши до дому? Але тодї що? Він схудне, утратить силу.. до чого він тодї здасть ся? Нї, лїпше я з ним буду добре обходити ся; він полюбить мене, а я йому обіцяю свободу за його вірну службу. Так буде лїпше."

Мурза став обясняти Кудеярови, з перестанками, доповняючи свою мову знаками задля лїпшого порозуміня, що він за кілька лїт дасть йому волю за його вірність, а коли невільник загадає утїкати, тодї йому буде смерть; для лїпшого вираженя послїдної грозьби мурза з суворим поглядом потягнув пальцем по шиї.

Кудеяр поклонив ся до землї та пояснив знаками, що розуміє, але удавав, що не знає сказати нї одного слова правильно по татарськи.

— А як приїдемо до дому, я тебе розкую — сказав господар.

На ніч приїхав мурза в посїлости свого приятеля, такого самого мурзи, і першим його дїлом було похвалити ся купном. Кудеярови велїли підняти великий камінь і кинути в даль, а відтак розломити підкову на двоє. Господар був ним одушевлений.

— Він нічого не розуміє, — сказав господар Кудеяра — при нім всьо можна говорити.

Кудеяр догадав ся, що мурзи мають свої якісь тайни, котрих бояли ся виявляти при людях, розуміючих татарську мову. Кудеяр стягнув коні, вони пішли скорше.

— Який парубок! — сказав господар Кудеяра — я його зроблю візником і сам хан не буде мати такого візника.

Відтак мурзи стали говорити про свої справи. Кудеяр прислухував ся їх розмові та порозумів, що вони змавляють ся на хана. — „Еге! — подумав Кудеяр — ось куди воно!" та старав ся надати собі вигляд, що цілком не уважає на їх розмову, а тимчасом не пропустив ні словечка.

Переїхавши з десять верств, стрітили подорожні арбу, що їхала напроти них. З неї висунув ся третий мурза; вони їхали до сего мурзи в гості, а сей не могучи діждати ся, виїхав до властителя сеї посілости, звідки вони виїхали. Мурзи пристанули, вискочили з арб, зачались витати: „Акмамбет! Алай Кази! Алтин Ягази!" зашварґотіли мурзи, сміялись, жартували, цілували ся; кождий тягнув гостий до себе, а вкінци рішились нікуди не їхати, лише пристанути під лісом недалеко села, де можна було купити барана і добре погостити ся. У татар був звичай: виїхати в поле, розбити шатро і там погуляти яку хвилину. Часто мурзи-приятелї умавляли ся між собою, з'їздили ся на місце і забавляли ся в шатрах.

Наші мурзи приказали випрячи коней і розбити три шатра. Однї слуги пішли на село купити барана, другі забрали ся нарубати дров, а Кудеяр знаками і уривковими словами просив дозволити йому уставити шатра. Мимо кайданів на руках він живо добув з арби звинене полотно, палики і скоро уставив три шатра, два менші а оден більший. Мурзи хвалили його і сміяли ся з його дивної татарської мови.

Пригнали барана, зарізали, розложили вогонь і зачали печи шашлик. В більшім шатрі, що належало до господаря Кудеярового, Акмамбета, засіли мурзи, підігнувши ноги, їли шашлик руками, пили кумис, а від-

так взялись і за горівку, котру добув з своєї арби Алай Кази, що приїхав послідний. Акмамбет кпив собі з заборони Магомеда що до питя вина; Алтин Ягази доказував , що вони в дорозї, а подорожним пращає коран такі гріхи, Алай Кази відкликував ся на Музулманського мудрця Бурхан-еддина, що всьо перегнане через алємбик не є вином і не збороняє ся. Слуг відправили а послугували ся тільки самим Кудеяром. Мурзи при забаві говорили також о своїх справах і тодї довідав ся Кудеяр напевно, що вони задумують убити Девлєт-Ґірея, а посадити на престол брата його Тохтамиш-Ґірея, що находив ся тодї в московській державі. Алай Кази відчитав приятелям письмо Тохтамиша, в котрім обіцяли ся мурзам золоті гори, коли вони усунуть брата Девлєт-Ґірея. Кудеяр бачив, як Алай Кази сховав се письмо у свій червоний шовковий халат з золотими вишиванями.

Коли мурзи добре собі підпили, то зачали співати, шалїти; відтак приказали Кудеярови співати по русски і танцювати. Кудеяр, знаючи, що татари люблять, аби в хвили веселости всьо довкола них веселило ся, крутив ся перед ними, побренькуючи кайданами і виспівував українську „горлицю".

Веселість не надавала ся до його суворих черт лиця, але через те він видав ся, ще більше забавний підпитим мурзам. Алай Казови так подобав ся русский невільник, що він зачав просити Акмамбета, щоби продав йому Кудеяра. Акмамбет не хотів пристати. Алай Кази зачав сердити ся, докоряв приятелеви, що за мало його любить, відтак зачала ся сварка і мало що не прийшло до бійки. Алай Кази добув шаблї, Акмамбет зробив те саме, але Алтин Ягази станув між них і своєю краснорічивостію старав ся погодити спорячих приятелїв. Йому удало ся їх успокоїти, найбільше тим доказом, що не годить ся сваритись в таку пору, коли всї повинні лучити ся до спільної справи. Мурзи погодили ся, поцїлували ся, а Акмамбет розжаливши ся заявив стільки великодушности, що відступив приятелеви русского невільника даром, але Алай Кази з своєї сторони не хотів його брати і оказував готовість подарувати приятелеви свою дорогу шаблю. Алтин Ягази, котрого то-

вариші покликали на третейський суд, наробив стільки заколоту, що анї Акмамбет анї Алай-Кази не могли розібрати його рішеня. Акмамбет говорив: „твій, твій невільник!” а Алай Кази кричав: „нї, він твій, твій!” і Кудеяр, дивлячись на них, не знав, до котрого з них належати.

Мурзи зачали знов пити і понацивались так, що вже не могли обертати язиком. Слуги застелили постелї мурзам в шатрах. Акмамбет відправив Кудеяра від себе до Алай Кази і сказав: „там тепер твій пан, а ти вже до мене не належиш”. Кудеяр ввійшов у шатро Алай Кази; сей вже лежав роздягнений і побачивши Кудеяра пробормотав: „забирай ся, іди до свого пана, бо ти не мій”! Тут при світлї, яке продиралось у шатро від місяця, Кудеяр побачив халат з золотими вишивками, як він лежав поза подушкою Алай Каза в кутку шатра. Кудеяр зміркував, що тільки припідняти полу шатра з долини, а буде можна дістати халат. Невільники розложились коло арб. Кудеяр пішов до коний, що пасли ся спутані оподалїк. На щастє попав ся йому камінь в руки. Легенько розбив свої кайдани і увільнив ноги; тодї підійшов до шатра Алай Кази, припідняв полу шатра, витягнув халат і втїк з ним до коний. Там убив всїх коний ударом каміня в голову, з виїмком одного, котрого розпутав, сїв на него і помчав ся що сили.

До рана він уїхав трийцять верств. Кінь не витримав і упав. Кудеяр, знявши з коня уздечку, пішов пішки на полудневий захід, де після його гадки повинен був находити ся Бакчисарай. Небавом побачив на степу табун пасучих ся коний. Зійшовши з дороги, Кудеяр прикликав пастуха.

— Чий се табун? — поспитав пастуха.

— Мурзи Алай Кази — відповів пастух.

„Ось куди мене Бог заніс”, подумав Кудеяр і сказав пастухови:

— Я собі візьму сего коня, так приказав господар.

— Не дам — відповів пастух.

— Як се не даш, тумане, — сказав Кудеяр — чиж не бачиш халат свого пана?

— Я не знаю — відповів пастух.

Кудеяр вже не відповідаючи йому, підійшов до коня, заложив уздечку, розпутав ноги. Кінь захропів, станув дуба, але Кудеяр з цілою силою схопив за гриву і вскочив на него. Кінь сейчас злагіднів. Кудеяр сів на коня, а звернувши ся до пастуха, сказав:

— Ви там в курени маєте сідло, бо годі щоб не було сідел; давай сідло і клич своїх товаришів.

Кудеяр поїхав на кони в курень; пастух ішов по заду і скликував товаришів. Два пастухи прибігли. Кудеяр зіскочив з коня і кликнув:

— Чи чуєте, давайте сідло і чим скорше осідлайте коня!

— А ти що за оден? — питали пастухи. Але оден з них приглянувши ся, сказав: — се халат нашого пана, я його знаю!

— Так — сказав Кудеяр. — Алай Кази велів взяти сего коня і приказав їхати на нім до Бакчисараю. Він з Акмамбетом і Алтином Ягази лишив ся в шатрах на поли, а щоби ви бачили, що я його післанець, він і дав мені свій халат.

Пастухи увірили і помогли осідлати коня. Кудеяр сів на коня і сказав:

— Алай Кази велів, щоби хто небудь з вас поїхав зі мною до Бакчисараю. Я везу важку грамоту. Ану чим скорше!

Оден з пастухів наборзї осідлав коня і сів на него.

— Бувайте здорові! — сказав Кудеяр пастухам. — Коли верне ся Алай Кази, то скажіть йому, що туди переїздив чоловік в його халаті і поїхав до Бакчисараю. Алай Кази поїде сам туди небавом.

До Бакчисараю було верст сімдесять. Кудеяр, маючи провідника, немилив ся в дорозї, затримав ся зо дві годинї покормити коний, відтак дальше гонив, так що ще перед заходом сонця вїхав у вузку вулицю Бакчисарая. В воротах міста сторожа перепустила його, почувши, що він післанець Алай Кази.

При воротах двора стояла на сторожи прибочна сторожа ханська.

Кудеяр закричав:

— Сейчас повідоміть найяснїйшого великого хана,

що приїхав чоловік донести йому про дуже важну справу.

— Найяснійший хан — відповіли йому — зволив поїхати над Альму для забави... а коли ти маєш яку справу, то іди до великого везира ханського.

— Моя справа така — казав Кудеяр — що зможу розповісти її лише одинокому самому ханови.

Сторожа відповіла, що повідомлять Атталика, котрого хан лишив для управи двором.

Атталик, молодший брат хана, син ханської мамки, любимець Девлет-Ґірея, почувши, що хтось бажає видіти ся з ханом, велів найперше обшукати його чи нема при нім збруї, а опісля впровадити у двір.

— Шукайте, — сказав Кудеяр — але сего письма я вам не покажу; я віддам його самому ханови а нікому більше, і ви не смієте відобрати його від мене.

Прибочна сторожа, обшукавши Кудеяра, побачила на нім хрест, тож і донесла Атталикови, що приїхавший якийсь гіявр. Кудеяра повели у двір. Атталик вийшов зі двора і з недовірєм оглядав Кудеяра від ніг до голови.

— Хто ти? По що? Чого тобі треба бачитись з найяснійшим ханом? — питав Атталик.

— Що я за оден і по що приїхав, сего не скажу ні тобі ні везирови, а тільки самому ханови. Розходить ся о здоровлє вашого великого володаря. Коли ти мене не вишлеш сейчас до хана, то будеш зрадником. Сейчас давай мені нового коня і проводиря, щоб завів мене туди, де находить ся тепер ваш хан. Коли не віриш, боїш ся мене безоружного, то вели мене закувати; мені се байдуже, бо я потребую бачити ся з ханом. Я тобі ще раз повторяю, скоро мене сейчас не пустиш до хана, то зле на тім вийдеш.

Атталик велів дати Кудеярови нового коня і вирядив десять людий, щоби проводили. Треба було переїхати пятьдесять верст; на другий день рано Кудеяр прибув до місця, де перебував хан.

На березї Альми розложено много шатер; оден пестрійший від другого, нерівної високости, але найвисше, найпросторнійше і найпишнійше було шатро Девлет-Ґірея; ціле його шатро було з шовкової ткани-

ни а на нім ханське знамя з виображенєм місяця.

За шатрами вельмож розложили ся вулицями полотняні шатра всіляких купців, продаючих товари, а передовсім харч. Куди хан їде з своїм двором, туди за ним їдуть купці, являє ся місто, торгове, гучне; відтак з відїздом хана щезає і появляє ся на иншім місци, і так на кримськім півострові являють ся та щезають міста з шатер, доки вкінци ханови не забагне ся вертати до Бакчисараю, або пійти з своїми ордами чи то на Москалів чи на Ляхів.

День перед тим забавляв ся хан ловами; вечером по ловах гостив ся з вельможами, а ніч проводив з одною з своїх жінок.

Ще хан відпочиває і спить, а Кудеяр напірно домагаєть ся щоби його пустили до хана. Капуджі-баші, сторож дверий ханського шатра, говорить йому: „не можна будити хана”, — а Кудеяр опирає ся при своїм: — коли не збудите, хан розгніває ся; справа дуже важна!

Капуджі-баші повідомив про се евнуха; евнух здвигнув плечима, розмахнув руками і допитливо глядів на Кудеяра, а Кудеяр все своє:

— Сейчас збудіть хана, справа важна!

Ханське шатро ділило ся на три комнати. Перша комната простора їдальня, де хан пирує; друга — для наради, де хан радить з мурзами над справами; третя — спальня.

Евнух ввійшов до спальні, збудив хана і відпровадив красавицю задним входом до гаремного шатра, що стояло поруч з ханським. Хан обмив ся рожаною водою, обув ся в вишивані перлами черевики, надягнув халат, приперезав шаблю, накрив голову баранячою шапкою з брилянтовим пером, розчесав покудлану бороду, прочитав на борзї намаз і ввійшов до їдальні.

— Приведіть його сюди, — сказав хан.

Кудеяр ввійшов до їдальні, поклонив ся до землї і проголосив:

— Найяснїйший хане, могучий володарю! Злі люди хотять тебе погубити і посадити на престолї Тохтамиш Ґірея. Ось тут його письмо.

Девлет-Ґірей встромив свої вибалушені очи в письмо. Чоло його поморщило ся, а коли скінчив читати, страшна лють виражала ся на його лици.

— Се письмо до Алай-Каза — сказав хан. — Чи ще може злучив ся хто з ним проти мене?

— Мурза Акмамбет, Алтин-Ягази; за них ручу, що вони зрадники; але вони мають ще союзників, як я чув між иншими мурзами.

— А ти сам що за оден? — питав хан.

— Бідний русский невільник — сказав Кудеяр.

— Бачу, — заявив хан — що говориш правду; письмо се найліпший доказ. Сам Бог тебе післав. Від сеї пори наша воля така, що ти вже не невільник, а мій перший приятель, спаситель. Як звеш ся?

— Юрко Кудеяр

— Як і де ти попав у неволю?

— Мене — відповів Кудеяр — вислав царський воєвода для переговорів у турецьку твердиню на Дніпру, а мене Турки підступом схопили, много літ мучили у вязници, а відтак продали твому мурзї Акмамбетови.

— Терпів ти тяжко, — сказав хан — але будеш нагороджений щедро. Все марниця, все порох в порівнаню з чеснотою, а ти чесний.

Хан приказав скликати всїх своїх мурз, що були з ним, глянув на них строго і сказав:

Хто з вас менї приятель і слуга, а хто ворог? Між вами є тайні злодії: вони удають рабів перед мною, повзають як змиї і тайно підготовляють для мене яд. Але й ви що чванитесь своєю преданностію, длячого нїхто з вас не повідомив мене о заговорі против мене, чому не постарав ся відвернути від мене тайно заострений кинджал? Не ви мене спасли, лише той чужинець, поганин, нещасний невільник. Він для мене більший приятель, як ви всї. Поклоніть ся йому, подякуйте ! Величайте його: він спаситель вашого государя! Дам йому гарні одяги з моєї власности, повішу йому на шиї тяжкий ланц з чистого золота, щоби заступив йому ті кайдани, в котрих він стільки літ мучив ся; він буде їсти і пити так як їсть і пє спасений ним володар. Дам йому службу, жінок, винагороджу грішми,

посілостями, всім, чого забажає. Девлет-Ґірей вміє нагородити спасителя свого житя.

— Великий володарю, найяснійший хане! — сказав Кудеяр. — Дякую Богови, що приказав мені прислужити ся тобі. Се не моє діло, а Боже. Коли-ж твоя ласка, то пусти мене у рідний край, там маю жінку і свій дім.

— Чуєте який він розумний, — сказав хан — не собі приписує добре діло а Богови. Улєм, що знає закон, не міг би мудрійшого слова проречи. Все зроблю мій приятелю, чого забажаєш, але тепер ми поїдем у Бакчисарай. Ви, мурзи видасьте справедливий суд над виновниками, а ти Кудеяре, допоможеш викрити злодіїв; скінчить ся суд, а тоді коли схочеш, поїдеш обдарований після своїх заслуг, але до сеї пори, прошу тебе, лиши ся у нас, будеш жити в моїм дворі, в чести, достатках і славі!

II.

Ханська гостина.

Анї в снї не приснили ся Кудеярови такі роскоші, в яких він опинив ся. Недавно ще кайдани калїчили йому ноги, а тепер обули його в сапяні черевики вишиті золотом; в черевики входили широкі штани з грубого шовкового сукна: до чорного шкіряного пояса була причіплена на срібнім ланцюху шабля в срібній похві з золотими ґудзиками; мускулисту шию козака прикрашав золотий ланцюх, а його голову прикривала чорна смушкова шапка з золотим пером. Кудеяра примістили в комнатах ханської палати; стіни комнат були пообвішувані а долївка вистелена перськими килимами; довкола стін стояли низенькі канапки, оббиті червоним витисканим сапяном: ріжнобарвні скла вставлені в круглаві рами віконні розливали мягке, приємне світло; просто з комнат був вихід до огороду, де щасливий Кудеяр, наївши ся смачної баранини і запивши її кипрійським вином, міг віддавати ся всхідній безчинности при шумі водопада, обсадженого пальмами. Двом невіль-

никам приказано бути йому на услугах, а дві прегарні невільниці-черкаски мали бути на кождий його поклик. Кілька разів почтив його хан запросинами до свого стола і брав його на лови, де Кудеяр дивував Девлет-Ґірея своєю силою і зручностію. Двораки, після приказу хана, мали заявляти Кудеярови признанє, і поважанє, але многі з них були зависні і невдоволені: одні побоювали ся, щоби сей ґявр не загадав приняти мусулманства і не став ся всемогучим любимцем на дворі; другі же задля свого мусулманського фанатизму були обиджені, що невірний користує ся такою ласкою на рівні з правовірними.

Проворний Девлет-Ґірей, заки відїхав з Альми у Бакчисарай, догадав ся, що вороги його, побачивши свої пляни викриті, виберуть ся чим скорше втїкати у Москву. Хан вислав свого селердар-аґу з двома відділами своєї ґвардії, з так званими ігітами на Перекоп: одному відділови велїв станути на перешийці, нікого не пускати з Криму, а коли би попали ся виновні мурзи, схопити і відставити у Бакчисарай; другому відділови приказано сторожити Арбатський пролив, щоби і туди не могли виновники втечи. Девлет-Ґірей не помилив ся.

Ранком, по тій ночи, коли Кудеяр утїк, найперше пробудив ся невільник-Перс, а коли побачив повбивані конї, настрашив ся кари і допитів сердитого пана, тож не сказавши нікому про се, що побачив, утїк, не надумуючи ся, чи удасть ся йому де сховати, чи нї. Відтак пробудив ся другий невільник-Ґрузин, а побачивши, що двох товаришів нема, подумав, що вони втїкли разом, длятого і сам пустив ся їх здоганяти в надії, що вони по неволи приймуть його до себе за товариша, а коли йому не удасть ся, то скаже, що хотїв піймати збігців. Остались ще два невільники, а що вони би були зробили пробудившись не знаємо, бо раньше від них пробудив ся Алай-Кази і розглянув ся за халатом а не побачивши його, сейчас підняв крик. Пробудили ся оба другі мурзи, зразу заводили і кричали без тямки, але опісля зачали радити, що дальше робити. Позаяк невільники втїкачі не забрали з собою нїчого більше

крім халату, то не було сумніву, що ся крадіж стоїть в звязи з наміром викрити ханови заговір. Мурзи уважали виновником не Кудеяра а невільника-Перса; прочі невільники пішли по коні для своїх ханів, а мурзи дальше радили, як спасати ся. Алай-Кази і Алтин-Ягази рішили ся втікати у Москву степом, але Акмамбет уважав ліпшим сховати ся в Кафі а відтак, коли буде нагода морем перебрати ся в московську державу. Відтак порадили ся підождати, коли невільники приведуть наймлених коний, та розїхавши ся домів, вибрати ся в дорогу.

Але зі слів, неосторожно висказаних мурзами в часї замішаня, невільники порозуміли, що їх пани задумували якесь лихо против хана а тепер боять ся... Тож вони, замість постарати ся о коні, вибрали ся до Бакчисараю, щоби там донести о злочинних намірах своїх панів. Мурзи стратили цілий день на дожиданю, переночували на поли, а на другий день пішли у посїлість Алтин-Ягаза, бо вона була найблизше. Там взявши коний, Акмамбет і Алай-Кази пігнались кождий домів. Алтин-Ягази вибрав ся в дорогу, надіючись дігнати Алай-Каза.

Алай-Кази з двома вючними кіньми і з одним русским невільником, котрого обіцяв висвободити по прибутю у московську землю, підїздив до Перекопу, але ханський селердар з віддїлом ігітів вже його дожидав. Алай-Кази наїхав на него так близько, що не вспів обернути конем, а вже ігіти окружили його і звязали. Алтин Ягази під ту пору доганяв Алай Каза, а побачивши з далека якусь тяганину, скоро звернув на бік, але селердар-аґа пустив ся за ним в погоню. Його вючний кінь і невільник попались в руки ігітів, але Алтин-Ягази якось утїк і добігав вже переливу. Однак ігіти там уставлені кинулись на него. Алтин-Ягази побачивши свою неминучу загубу, зіскочив з коня і хотїв повісити ся на узді, але ігіти не допустили до самовбійства, звязали його і повели разом з Алай-Казим до Бакчисараю.

Заговір против хана лучав ся часто на Криму. Хани, хоч і позволили собі на всїлякі деспотичні забаганки,

без котрих годі й подумати собі всхідного володаря, не дуже кріпко сиділи на своїм престолї, бо зависїли не тілько від царгородського падишаха, але також від своїх беїв і мурз. Поминувши се, що беї могучі вельможі, не позваляли ханам вмішувати ся в управу своїх бейликів, але бо і многі мурзи, що мали посїлости в бейликах та походили з роду беїв, уважали беїв своїми зверхниками, а хан мусїв в державних справах догаджати беям і їх мурзам, бо в противнім случаю вони покориставшись своєю силою, могли зробити бунт, скинути хана і посадити иншого. В кримській історії нераз таке бувало. Сам Девлет-Ґірей, при помочи заговору, скинув і повбивав дїтий свого брата, Саіп-Ґірея, та таким способом засїв на престолї. В своїй власній посїлости значно більшій від прочих бейликів, хан поступав більше самовільно, але і там мурзи, колиб їх хан подразнив, могли робити заговори в хосен претендентів, котрих завсїгди було подостатком, тим більше що кождий новий хан в признаню за співдїланє нагороджував мурз посїлостями і дарами з добичі. Услуга, зроблена Кудеяром Девлет-Ґірею, була важна; заговір викрито в самім зародку, а без того він міг розширити ся і хан був би скинений.

Алтин-Ягази був трусливий. Коли привели його на допити перед начального судію, Каді-аскера, він зразу оклеватав кількох мурз а між тим кинув підозрінє також на ханських урядників двірських. Чимало людий потягано на допити після його вказівки, а кількох замкнено у вязницю. Алай-Кази противно упірно заперечував, навіть і тодї, коли другі признавались до провини і потверджали зізнаня Алтин-Ягаза. Алай-Кази впевняв, що нїколи не діставав писем від Тохтамиша, а коли Каді-аскер для розкритя правди поставив йому до очий Кудеяра, то Алай-Кази плюнув на свого жалібника. Але опісля наполоханий питкою Алай-Кази змінив свої зізнаня, признав ся, що він чув від бувшого в Криму московського післанника, мов-то московський государ обіцяв нагороду тим, котрі скинуть Девлет-Ґірея. Поставлений перед судію товмач, при помочи котрого Алай-Кази порозумівав ся з московським післанником, зізнавав так попутано, що годї було на-

брати певного пересвідченя, чи цар Іван Василевич робив які заходи в тім напрямі, але Каді-аскер дуже радо підхопив зізнаня Алай-Каза. Йому і многим мурзам було се на руку.

Вони вже від давна були не вдоволені зі свого хана за се, що він в дружбі з москвитином і не позволяє мурзам нападати на краї московські. Від тої пори, коли наполоханий приїздом у Москву Вишневецького і підготовленями до війни з Кримом, хан просив у царя Івана мира, удержував безнастанні дружні зносини з московським царем і висисав від него гроші, футра та всякі дарунки; він або запевняв царя о приязни, або грозив Турками, жадав відданя Казаня і Астрахани, а московський цар присилав чим раз більше і більше. Ханови видавали ся такі зносини дуже вигідними: замість того, щоби грабити з Москви добичу війною, виставляючи своїх людий на небезпечности, хан уважав, що ліпше обдирати царя без війни, без труду. Такий спосіб зносин находили для себе вигідним також, ті вельможі, котрим цар присилав дарунки, але кримцям взагалї не богато було з того хісна; вони воліли іти в похід і грабити, бо там була для них добра нажива. Длятого вість про се, що московський государ підмавляв злочинців на хана, була для многих дуже відрадна, бо можна було надіяти ся, що тепер хан посварить ся з московським государем. Сам Девлет-Ґірей не без вдоволеня довідав ся про зізнаня Алай-Каза, бо йому лучала ся нагода наперти на московського царя, щоби видерти від него незвичайну дань.

Слїдство тягнуло ся цїлого пів року. Застоя була з причини Акмамбета; його глядїли, довідували ся, що утїк до Кафи, писали до беґлєрбеґа; беґлєрбеґа відповів що його там нема; хан пожалував ся турецькому падишахови; приказано беґлєрбеґови, щоби видав збігця, але беґлєрбеґ знов відповів, що не знає, де він; писали в Москву, а звідтам відписали, що він не приходив в московську державу; тимчасом донесено, що Акмамбет у московського царя, знов післали до царя і домагали ся виданя, а хан заразом жадав видачи брата свого Тохтамиша. Цар відповів ханови, що Тохта-

миш помер, а Акмамбета нема в московськім государстві; коли би найшов ся, то його видадуть. Девлет-Ґірей прикликав Атанасія Нагого, повідомив його о зізнанях Алай-Кази, о підмовах зі сторони московського царя, але самому царю про се не писав. Так минав час, Кудеяр поневоли мусів дожидати кінця справи. Вкінци не виглядївши Акмамбета, рішили кінчити важну справу о заговорі на житє хана в курильтаю або ханській раді.

В диванній сали в палаті зібрались всї достойники кримського юрта, тихо ступаючи по розкішних перських килимах тонкими підошвами своїх сапянових черевиків. Одїті в святочні золоті халати, засїли вони, підігнувши ноги, на низеньких, широких канапах. Хан сидів на підвисшеню, побіч него пояснитель мудрости, муфті, з книгою корана в руцї, а з ним імами і улєми.

Прикликали Кудеяра. Він розповів досить плавно по татарськи, хоч декуди запинюючись, цїлу подїю, яким способом попав в неволю до Акмамбета і як йому допоміг Бог викрити заговір на житє хана.

Кримські вельможі глядїли зпід лоба; духовним не подобало ся, що ґявр говорить так сміло в курильтаю, але хан високопарними словами вихвалив заслуги Кудеяра і назвав його перед всїми своїм приятелем.

Кудеярови велїли вийти. Привели злочинцїв. Алтин-Ягази припав до землї і заревів. Алай-Кази призивав Бога і Магомеда на свідків своєї невинности. Инші заговірники: Батир-мурза, Секир-мурза, Ярлик-мурза і деякі двірські урядники благали о помилуванє і складали всю вину на Москву. Їх вивели. Рада зачала радити. Муфті, вказував на місця з корана, представляв вагу злочину. Ухвалено всїх передати на кару смерти. Алай-Казі вчислили в його спеціяльну вину ще й заперечуванє та виказуванє своєї невинности; йому визначили страшну кару: вирізати жолудок і вложити на голову; Алтин-Ягази і прочим засудили відрубати голови і встромити на кілє. Засуд був відчитаний за дверми салї Каді-аскером і на другий день — виконаний.

Але в сали підняли ся крики проти Москви.

— Ми покарали злочин, — говорив муфті — але не головних злочинців; отсї були лише слїпим оружєм а цїла інтриґа невірного московського царя і його дорадників. О, правовірні! добувайте мечі з піхви, вихром злетїть задля мести, пустїть стріли ваші по невірній земли немов град вибиваючий ниви. Там корінь лиха, най там довершить ся суд божий. О, правовірні! Доки нам терпіти наругу нашої віри і ганьбу нашого славного племени? Абож не знаєте, що там, де перше були мечети, де прославляло ся імя нашого славного пророка — нинї поставлені християнські капища з ідолами? Много людий нашої віри і нашого роду перейшло на християнське ідолопоклоньство. Чи не знаєте, що те все роблять ті, котрих предки були рабами наших предків?

— Чи то так давно, — кричали другі — як проклятї москвитини задумали іти походом на наш край, щоби закріпостити нас так само, як се зробили з нашими братами?

— Або й навіть сей ґ'явр, — замітив оден мурза — величаний спаситель нашого найяснїйшого хана, чи він може не належав до тих, що ішли в похід проти нас.

— Його взяли в полон як шпігуна а не вояка.

— Він каже, що не був шпігуном — сказав хан, — і тебе при тім не було, як його полонили тож і годї тобі про се говорити.

— Найяснїйший хане, — відповів мурза — се говорить про себе раб, а ти віриш рабови.

— Він не раб, — сказав обурений хан — тілько мій приятель. Най нїхто не сміє обиджати того, хто спас менї житє і царство.

— Коли він справдї добрий чоловік, то нехай лишить ся у нас і прийме нашу правдиву віру — сказав оден улєм.

— О, чогоб я не дав, коли би сей чоловік приняв правдиву віру пророка, — сказав хан. — Але на все воля Бога. А ми будемо говорити про наші справи. Московський цар писав до нас, що нашого ворога Акмамбета у него нема, а ми чули, що він там. Напишемо до него ще раз про се, най він пришле нам важкі дарунки, два рази більші, як доси присилав; най нашим беям і

мурзам засїдаючим в радї пришле після спису гарні дарунки, а коли він сего не зробить, то ми турецького царя против него рушимо і цїлу його московську землю зруйнуємо.

— Чого нам з ним говорити — сказав Караг-бей, завзятий ворог Москви — не з ним нам переговорювати, а з блискучим сонцем правовірних народів, могучим і непобідимим нашим падишахом; най прикаже своїм вирушити на московитів, а ми зберемо наші орди і всю московську землю завоюємо і примусимо московського князя подавати коня нашому найяснїйшому ханови.

В наших татарських книгах написано: — сказав оден імам — Бог дає на якийсь час перевагу невірним над правовірними, але опісля правовірні знов возьмуть верх над невірними!

— Можна писати до московського князя — сказав Ора-бей перекопський, страшний рубака — чому би не писати? А за той час не треба спати — зробити напад на московську землю; се лїпше як написати; най собі Москва з нашого письма думає, що ми хочемо з нею в мирі жити, і нїчого не боїть ся. Москва не приладить ся до оборони, а ми погуляємо: городи спалимо, села зруйнуємо, ясиру наберемо; а відтак сама Москва, немов дякуючи за руїну, пришле нам дарунки; значить ся — ми будемо мати подвійний зиск! А при тім зважте: у нас ясиру буде богато і треба його кудись збути. І ми будемо збувати його їм самим; вони зачнуть викупляти своїх, а ми їхнїй товар перепродамо, та ще дорожше як в иншім місци.

— Правда, правда! — закричали мурзи. Ось видумав гарно!

— Справдї так, — сказав Ширинь-бей, володар Ескі-Крима, оден з найбільше могучих беїв — поки хан буде переписувати ся, наші наберуть ясира; се гарно; але длячого тільки самому Ора-беєви іти за добичею? Ми також хочемо набрати ясира.

— І Ногаї також хотять — сказав сераскир управляючий ногайською ордою.

— Щож се, — сказав хан, — се значить: — цїлий юрт пійде за ясиром, без мене?

— А щож, — сказав Ширинь-бей — ти, будь ла-

ска, переписуй ся з московським царем та бери від него як найбільше дарунків, а ми будемо воювати; ти після свого пляну а ми після свого; твоє величество про се не потребує анї знати анї чути.

Так і порішили.

По тій нараді вислав Девлет-Ґірей післанця до Москви з письмом, в котрім просив подвійних дарунків, жадав крім того посадити його сина Адінь-Ґірея на казанській столици; пригадав, що після вістий Акмамбет криє ся в московськім государстві і просив його видачі.

Тимчасом оден з беїв, явлатський бей, був прихильний Москві. Він не любив грабіжі і нападів, а противно волів жити дома в достатках; побудував собі величаву палату з цвітником і фонтаною, тримав у гаремі такі красавиці, що й хан завидував, продавав арбами плоди з заложених у себе садів, збивав гроші за вовну і шерсть своїх стад, вмів добре по арабськи, любив читати твори арабської літератури і сам писав вірші. Він був завсїгди против нападів говорив так: „чого нам Москву і Литву руйнувати, чи не лїпше продавати Москві і Литві наші продукти та лупити з них гроший; і у Москвитинів і Литвинів буде чим нам платити, а знов у нас буде за що у них брати гроші. Сяк чи так, треба трудити ся: по степу ходити, нужду терпіти — або-ж се не труд? Лїпше дома сидїти і трудити ся без нужди, а за труд брати гроші.” За свою прихильність до Москви він тягнув користи і стало діставав з Москви дарунки за се, щоби здержати Татар від нападів

Голови покараних були встромлені на коли і розставлені попід мури окружаючі бакчисарайську палату. Кудеярови, виходило, не було нїякої більше роботи в Криму. Він звернув ся до везира, попросити хана, щоби його пустив. Дорадники хана були тої гадки, щоби під всяким удаваним позором притримати Кудеяра, доки не вияснить ся, яке становиско займе московський цар супротив Криму бо инакше міг би Кудеяр розповісти про кримські справи се, чого в Москві не повинні раньше знати. Хан велїв сказати Кудеярови, що поїде з ним на лови, а відтак вже пустить.

Тимчасом дозволили Кудеярови перший раз по-

бачити ся з Нагим, котрий під ту пору був під почестною сторожею длятого, щоби не міг повідомити царя о наміренім нападі на московські землї.

Нагий приняв Кудеяра зимно, навіть ворожо. Він, знать, не хотів вдавати ся з ним у розмову. Колиж Кудеяр пригадав йому, що він два рази, будучи в неволи, просив його о викуп а над ним не змилував ся, Нагий сказав:

— Я у всім поступаю після вказаня царського величества, великого государя.

Кудеяр пригадав про свою чолобитню, про письма до Адашева, Сильвестра, Курбського. Нагий сказав:

— Тобі не годило ся писати до них, а се тому, бо ті люди заявили ся ворогами царя-государя і були під царською опалою, а Курбський зрадив царя і втік до неприятеля царського, литовського і польського короля та нинї з його військами воює царські городи. Сам можеш зміркувати, якого добра і заступства від таких людий було тобі вижидати.

— Я сего не знав — сказав Кудеяр. — Коли я був в Москві, вони були в окруженю царя. А нинї чолом бю твоїй милости: заступись перед государем, пішли мою чолобитню його величеству, щоби дозволив менї государ вернути і служити йому вірою і правдою. А коли цар змилує ся і велить вертатись, то я ударю тобі чолом з того, чим мене хан обдарує при відїздї.

Ся обіцянка розяснила чоло Нагого, котрий після московського звичаю, не любив людий, що приходили до него з порожними руками.

— Се вже лїпше робиш — сказав Нагий — що наперед хочеш післати чолобитню; в нїй напиши, що ти письма писав до царських зрадників з несвідомости. Часи змінили ся! Много зради і плюгавства прокинулось у нас в державі і длятого наш государ став грізний. Ба, та ти, молодче, викрив ханських злочинників, а злочинники наговорили всїлякої неправди на нашого государя і тепер хан з татарами збирають ся іти на городи його величества.

— То не моя вина — сказав Кудеяр — я був в тяжкій неволи, а Бог дав менї нагоду висвободити ся. Хан менї не государ, тим більше, що він бісурман; ме-

ні би тілько якимсь способом видобути ся з неволї. І тепер живу у бісурмана, хоч і в достатках, а все здає ся в неволи. І день і ніч думаю яким би способом вернути ся у християнську землю і служити свому великому государеви. Памятаю його велику для мене ласку і прихильність.

— Гарно буде — сказав Нагий — коли ми з тобою вишлемо до царя чолобитню; тільки не знаю, як її вислати, бо татари зачали мене тримати неначе під сторожею. Боять ся, щоби я не повідомив государя про їх наміри, що хотять воювати краї государя. Проси хана, щоби дозволив тобі вислати чолобитню до царя-государя.

Кудеяр просив через везпра хана, щоби дозволив йому вислати до царя чолобитню, а його повідомили, що хан кличе його до свого стола. За столом у хана обідало сим разом кілька мурз, немов нарочно вибраних з поміж неприятелїв Москви. Сам хан зачав говорити о віроломстві москвитинів і прямо став докоряти царя за підмову злочинців на його житє. Мурзи підхопили ханські слова і розводили їх ще більше докорами на московського государя. Кудеяр слухав все терпеливо, а вкінци сказав:

— Найяснїйший хане, не слухай ти клевети злодіїв, що хотїли спасти своє проступне житє і длятого напали на нашого государя.

— Говори своє, — сказав оден мурза — ви всї добрі, вас скільки і не корми, а ви все в лїс дивите ся.

— Я би нїчого так не бажав, — сказав Кудеяр — як коли би між моїм государем а найяснїйшим ханом вчинила ся кріпка любов і братерська приязнь.

— Гарна ваша приязнь! — замітив непримирений мурза. — Чи давно, як твій государ зібрав на нас військо, хотїв цїлий Крим завоювати, ти сам ішов тодї на нас з царським військом і хотїв нас побити, але тобі не повело ся і попав у неволю. Тепер, як ти в наших руках, то й говориш, що нам миле, а скоро тебе випустить ся, то знов пійдеш нас воювати.

— Я не в полонї, — відповів Кудеяр — мене освободив з неволї найяснїйший хан, твій володар, і коли його ханській милости подобало ся почтити мене

так, що посадив поруч себе за стіл, то як ти можеш докоряти мені полоном і неволею? Я чужий вам чоловік але Бог дав мені таку ласку, що я послужив його ханській милости ліпше як всї ваші татари. Се сталось так по божій воли, що я чужий чоловік, оборонив вашого государя перед урядниками, а ви його не оборонили. А нинї ви менї докоряєте неволею.

— Кудеяре, — сказав хан — я полюбив тебе; ти щирий і мудрий, як може бути лише правовірний. Ти спас менї житє і коли я пущу тебе до твого государя, котрий не хоче бути менї приятелем, то й ти поневоли станеш моїм неприятелем. Сего я не хочу. Лиши ся у мене. Прийми нашу правдиву віру; ти будеш найпершим чоловіком в моїм царстві.

— Не гнївай ся, великий хане — сказав Кудеяр — я своєї віри не переміню і у тебе не останусь. Я чоловік простий і не учений. Най люди мудрі і розумні говорять після книг о вірі, а я так думаю, що в якій вірі хто родив ся, в такій, знать Богови угодно, щоб він і проживав. Господь Бог оден і той самий над нами і вами. Якому цареви присягав служити, так і служи та без потреби не відходи. Я не буду похожий на тих зрадників, від котрих тебе спас. В Москві не мало таких, що зі страху або з лакомства покинули вашу віру і приняли нашу... Щож, чи се гарно? Не хочу бути на них похожий.

— А ти думаєш, — сказав хан — що твій государ буде тобі вдячний за се, що ти менї спас житє? Нї. За се він буде лихий.

— Мій государ — сказав Кудеяр — праведний і милосердний; він нагородить мене за се. А хоч би після чієїсь лукавої ради і не так стало ся, то все таки ліпше менї перетерпіти се від свого законного государя, як покинути свою віру. Коли би я не був вірний Богови і свому государеви, то як би ти міг менї вірити.

— Щасливий твій государ, — сказав хан, — що у него такі слуги? Ти просив дозволу вислати чолобитню до свого государя. У нас постановлено, не дозволяти нікому висилати людий у Москву, але я тобі не можу нічого відмовити, бо ти спас менї житє і царство. Пиши чолобитню. Позволю виправити післанця.

— Хорони тебе, Господи, — сказав Кудеяр — на многі літа! Боже, скріпи мир між найяснійшим ханом і великим московським царем-государем!

Чолобитню виписав піддячий і її вислано післанцем, котрого виправив Нагий. Татари пильно розглядали, чи післанець не везе иншого письма від Нагого, але письма не найшли. Татари забули, що післанець віз з собою в памяти се, чого вони шукали на папери. Висилка того післанця дуже придала ся. Напад, устроєний мурзами не удав ся, і для того, бо русский післанець вспів забічи у Болхів і дати знати, що татари ідуть степом... Воєводи вспіли стягнути свої сили і відбити татар.

Тимчасом з початком осени хан виїхав на лови в гори. Кудеяр був разом з ханом і їхав на прегарнім кони, дарованім йому від хана. Полювали найбільше на дикі кози, котрих було дуже много в кримських горах. Ставали табором і розбивали шатра в різних місцях. Девлєт-Ґірей поступаючи чим раз дальше на полудне, дійшов до моря і станувши на березї, попав в такий захват, що зачав деклямувати о морю, скалах, могучости Алаха! Мурзи піднимали руки і очи до неба, немов одушевлені словами свого володаря, Девлєт-Ґірея.

Вернувши ся у Бакчисарай застав хан відповідь від московського государя. Іван Василевич рішучо відмовляв дати Казань синови кримського хана, замічаючи, що там вже замість мечетів християнські церкви; обіцяв дарунки, але під услівєм, коли татари не будуть нападати країв московської держави; жалував ся на послідний напад доконаний татарами в околици Болхова. Московський государ не запирав ся, що мурза Акмамбет находить ся у него, але повідомляв, що він приняв християнську віру і не можна його видати. Московський цар дізнавши ся, що татари прогнані від Болхова, говорив з ханом відважнійше; а хан з своєї сторони, довідавши ся, що татари не тілько не принесли ніякої добичі з московської землї, але й вернули ся в неладї — хопив ся знов давного способу: заявляти московському государеви приязнь і по можности його обдирати. Тепер хан впевняв, що напад на Болхів

доконали свобідні татари против його волї і бажаня, та вже не домагав ся видачі Акмамбета. Цар московський відповів, що бажає заховати братерську любов з ханом і обіцяв прислати з весною дарунки.

На чолобитню Кудеяра не було відповіди. Коли минула зима, приїздив до Девлет-Ґірея московський посол з дарунками, але про Кудеяра в царській грамотї не згадувало ся та й послови ніякого приказу в тій справі не дано. Кудеяр звернув ся до хана і просив вставити ся до царя. Хан написав до царя Івана письмо, розповів в нїм цїлу історію свого спасеня, вихвалив Кудеяра, повідомляв, що Кудеяр не бажає ніякої ласки від хана а тільки просить о дозвіл вернути ся в московську землю та служити цареви; додав при тім, що завидує свому братови, у котрого такі вірні і преданні слуги.

На се письмо наступила відповідь аж в осени. Цар Іван з любови до свого брата Девлет-Ґірея позваляв, щоби Юрій Кудеяр з слїдуючою весною приїхав у Москву на службу після царської волї.

Настала весна 1568 року. Хан прикликав до себе Кудеяра і сказав:

— Ти зробив нам так важну прислугу, що ми поступили би против нашої віри, колиб не вчинили всього, що можемо вчинити доброго для спасителя нашого житя. Наші післанцї, що їздили в Москву, привезли нам вірні вісти, що московський государ став лютий, злий і кровожадний, рубає голови, вішає, топить і мучить своїх слуг не висказаними муками. Він похожий на розяреного тигра. Менї жаль тебе, Кудеяре, коли ти поїдеш до такого дикого государя. Послїдний раз предкладаю твому розумови приятельське слово відради. Лиши ся тут, ми не будемо приневолювати тебе до нашої віри. Сам знаєш, що в нашім юртї проживають в достатках християни. Ми дамо тобі посїлість, позволимо побудувати там церков, тримати собі священника; ми увільнимо тебе від всякої для нас дачки, ти не будеш під доглядом нашого тат-аґаса, що доглядає всїх наших татів, підданих християнської віри; знай тільки нашу особу і більше нікого не знай, і так буде не тільки тобі, але і всїм твоїм потомкам до сеї пори, доки буде царювати над кримським юртом рід Ґіреїв. Коли ти нія-

ким чином не хочеш лишити ся в нашій земли, то не їдь в московську землю, лише в литовську; ти говорив нам, що ти козак з України а не Москвитин; там, коли хоч, проживай а до нашого Криму тобі дорога завсїгди отворена.

— Чолом бю тобі найяснїйший пане, — сказав Кудеяр — але я маю жінку в московській земли.

— Бути може, — відповів хан що твою жінку буде можна дістати. Я маю досить московського полону і весь випущу за одну твою жінку.

— Коли ти, найяснїйший хане, зволив сказати, — відповів Кудеяр — що мій цар-государ став грізний і строгий, то як жеж менї відважити ся на опір против него, щоби, попросивши о службу, лишати ся у тебе і не поїхати до него на службу вже після того, як він зволив вислухати моєї просьби. Він тодї заподіє якесь лихо моїй жінцї. Нї, найяснїйший хане, мій добродїю, про одно лише прошу твою милість: пусти мене до Москви. Я не думаю, щоби те все було правда, що твої післанцї наговорили про мого государя; коли він грізний і жорстокий для своїх ворогів і злочинників, то всюди так само не терплять таких людий. І ти, найяснїйший хане, покарав відповідно своїх злочинцїв.

— Як хочеш, так і роби, — сказав хан — твоя воля. Але коли тобі буде не до ладу в московській земли, то втїкай до нас. Тут будеш безпечний і в ласках. Доки мого житя, Кудеярови в Криму буде такий гаразд, як нїгде на світї, а коли замкну очи, то мої дїти будуть опікунами тобі і твоїм дїтям і твому потомству. Ось мій найстарший син і наслїдник, царевич, Гази-Ґірей!

Хан звернув ся до сидячого поруч сина.

— Чуєш, мій найстарший сину, отсе моє велике батьківське і прадїдне слово до тебе і твоїх дїтий, внуків і правнуків: не забувайте, що сей чоловік спас моє житє, будьте для него і його потомків ласкаві і щедрі: коли дїти і внуки і правнуки його прийдуть до вас просити притулку, не відганяйте їх від себе, приймїть, нагородїть, успокійте, така моя воля. Доки потомство Ґірейів буде сидїти на престолї кримського юрта, потомство Кудеяра най завсїгди найде тут хлїб, спокій і безпечність. Отсе моє бажанє і нїколи його не виречу ся.

Хан подарував Кудеярови знаменитого коня під верх, три тугі вючні коні, дав йому мішок гроший, в котрім після татарського рахунку було двайцять тисяч юзлуків (тодішних 10.000 рублів), великий клунок одіжи, мішок з золотими і срібними річами, пишно оправлену шаблю, колчан стріл, лук виложений дорогоцінними камінями і стрільне оружє.

Кудеяр, як обіцяв, заніс, Атанасію Нагому деяку одіж і дорогі річи! Разом з ним поїхав висланий до Москви ханський посол Ямболдуй-мурза, котрому приказано стало пробувати в Москві, так само як посол Атасій Нагий пробував в Бакчисараю: се було доброю ознакою згоди між московським царем і кримським. Вони не брали возів; всї дарунки, призначені для царя, а також і свої річи везли вючними кіньми. Довга дорога по безлюднім степу вимагала великих припасів і приборів. На вючних конях везли штучно звинені шатра, килими, кухонне і столове знадібє, сухарі, сушену рибу, мясо, сушені овочі, сир, пшоно, сіль, солодощі, і гнали баранів, щоби їх різати по дорозї для прокормленя.

III.

Поворот.

Головна дорога з Криму в московську землю вела тодї по так званім муравськім шляху. На сей шлях виїздило ся з Криму двома дорогами: через Перекоп і через Арабат. Муравський шлях ішов долї Молочних-Вод, відтак звертав ся на право до горішного русла Конки, потім ішов Вовчими-Водами, долї ріки Бика, до горішної Самари, звертав на ліво по Самарі до ріки Орелї і провадив повздовж сеї ріки аж до її жерел. Все те була властиво земля ногайська, безлїсна майже до самої Самари та аж за Самарою зачинались лїси і чим дальше на північ країна ставала більше лїсиста. На степовім безлїснім просторі не стрічало ся нї міста, нї села, нї навіть хати, а тимчасом околиця цїлком не була безлюдна. Тут по степу богатім в солоні озера і гарні па-

совиска, снували ся численні кочовиска Ногаїв; тут і там появляли ся і щезали великі купи кибіток, зроблених з тростини і покритих шкірами та рогіжками; довкола них пасли ся стада волів, овець, а найбільше табуни коний. Ногаї не тілько відріжнялись, але просто вели цілком противне житє-бутє від Кримців; у Кримців чим раз більше затирали ся сліди кочового дикого житя. Кримці переняли всхідну культуру; противно же Ногаї затримали первістний спосіб житя: не сіяли збіжа, не розводили садів і огородів, не ставили домів, не занимали ся ремеслами, завсігди на конях, завсігди в одній і тій самій кожушині з тою ріжницею, що літом одягали його кожухом на верх а в зимі кожухом до тіла, рівнодушні на зимно і труд, не терпіли ніякої праці ні фізичної ні умственної, жінки їх не вміли ні прясти ні ткати, а коли у них були які-небудь предмети культурного житя, то всі вони походили з грабіжи. Ногаї нападали і грабили не так задля користи, як радше тому, що не мали ніякої роботи і не знали иншого способу виповнити своє житє, котре обмежалось до лежаня на степу і пожираня ягнят та лошат. Ногаї забирали з Руси великий ясир, але з того мали більший хосен Кримці, бо за безцін купували у Ногаїв їх добичу. Мимо своїх воєнних нападів Ногаї дуже часто були в крайній нужді, бо хоч мали великі стада худоби, то не знали добре коло них заходити ся; пошести на худобу і коний лучали ся дуже часто в їх степах, а по таких пошестях наступав помір на людий, бо не мали чим жити. Бувало і таке, що в часі лютої зими Ногаї вигибали від зимна, бо не мали иншого топлива крім сухого буряну і тростини; Ногаї не любили лісів і де були ліси, там вже не було ногайських кочовиск.

Доки наш Кудеяр їхав ногайською землею, міг діставати баранів і лошат; за Самарою околиця ставала безлюдна. Подорожні ставали на довші відпочинки для прокормленя коний а самі стріляли дрохву і тетерву, котрих була велика сила. До таких ловів уживали ся стріли; рушниці під той час більше надавали ся до війни як на польованє.

У верхівля Орелї Кудеяр стрітив купецьку каравану, зложену з вючних коний і двоколісних возів. З

караваною їхав царський післанець, а проводили її узброєні стрілці. Каравана належала до кафинських Вірмен; вони везли з московської землї рогіжки, що то їх купували Ногаї для покриваня кибіток, всїлякі футра, муку, конопляний олїй, віск, а також деякі вироби европейського промислу, закуплені у Анґлїйцїв в Москві. Але у них крім того був і живий товар — невільники, полонені у війнї Нїмцї і Чухни, що то їх Москвитини придбали на війнї в Ливонії і запродали кримським купцям; вони йшли сковані довгим ланцом, обвитим довкола шиї кождого невільника; там були також і московські невільники, а то кріпаки продані панами, бо хоч така продаж законом збороняла ся, то в звичаю була вона у всїх. Муравський шлях не уважав ся тодї безпечною і відповідною дорогою для торговлї; торговля Москви зі Сходом вела ся наручнїйше через Москву і Київ, але в пору частих воєн між Москвою і Литвою купцї мусїли по-неволи вибирати иншу дорогу. Крім того приходилось їм в Литві оплачувати великі мита за товари, тож для оминеня великої страти купцї возили свій товар муравським шляхом. На тій дорозї могли їх грабити і московські розбишаки і Ногаї, що-ж коли купецька захланність перемагала всякі обави. Сим разом купцї пустили ся відважно по небезпечній дорозї, бо з ними їхав царський післанець а його проводили стрілцї. Рівнож купцї були узброєні та готові кождої хвилї боронити свого житя і майна. Кудеяр довідав ся від післанця і купцїв, що на полудневих окраїнах московської держави розвелись розбишацькі шайки і був напад на каравану.

Розставши ся з караваною, Кудеяр вирушив на північ з своїми товаришами, а каравана потягла дальше на полудне. Зойки і стогни живого товару неслись у воздусї разом зі скрипом двоколїсних возів, запряжених волами і жалібним криком степових чайок.

Від верхів Орелї їхав Кудеяр викрутасами поміж жерела всїляких рік, впадаючих з одної сторони в днїпрову, і з другої в донську систему. Таким чином він поступав праворуч ріки Уди, лїворуч минув Ворсклу і Псьол та добив ся вершини Донця. На тім просторі ішли лїси на переміну з розлогими полями, ростинність

була обильна, паша для коний знаменита, звірів така многість, що лиси і заяці безперестанно перебігали дорогу, а вовки і медведі не давали подорожним спокійно спати; вони мусіли кождої хвилї бути готові, на поклик варти, хопити оружє і відганяти звірів від пасучих ся коний і від себе самих. Дальше розкрилось перед ними рівне поле на пятьдесять верств, вельми плодородне і давнійше управлюване, але тепер запущене задля вилюдненя. Подорожні підїхали до великого кургану, званого Думчим; там побачили попутаних коний, курені, згарища і товпу людий: се були царські станичники, вислані з Рилська для нагляду за татарськими нападами. Скоро побачили татар, що проводили Кудеяра, зірвали ся з місця, хопили за самопали і готовились до нападу, але Кудеяр закричав до них: „Витайте, земляки-товариші; не татари нападом ідуть, а невільник, бувший слуга його царського величества, вертає з бісурманської неволї в край хрещений"!

Діти боярські, що проводили тому віддїлови, зложеному з севрюків (поселенців північної України), приказали відложити збрую. Кудеяр злїз з коня і зачав цїлувати ся зі всїми, немов з давними знакомими, хоч нікого з них перед тим не бачив. Станичники з своєї сторони були дуже раді, що стрітили в пустини увільненого з неволї русского чоловіка. Кудеяр розповів їм свої пригоди, зняв з одного вючного коня боклаг з горівкою і зачав гостити земляків. Тут Кудеярови зачало розясняти ся се, що в Криму доходило до него немов в мраці. Станичники розповіли, що на Руси все змінило ся від тої пори, коли Кудеяр там не був. Люди, що були тоді в окруженю царя, покарані смертию або вигнанєм; цар подїлив свою державу на опричнину і земщину: опричнину держить в ласках а земщину в карі; много бояр, знатних людий і дворян покарав цар лютими карами, а їх родини вигубив, та навіть на мужиків і їх підданих поклав свій лютий гнів; многі села зруйновані на царський приказ, а люди і мужики по руїнї пішли на розбої; і тепер коло Москви, кажуть, не можна переїхати, а инші втїкають сюди в українську землю та проживають крадьком по лїсах, окружають ся зарубами, сіють збіже, розводять оселї і пасіки, дачки ніякої не

платять, панщини не відробляють і царським намісникам не ідуть під суд.

Попрощав ся Кудеяр зі станичниками і поїхав своєю дорогою. Вісти, які почув, засумували його і наводили на голову всілякі думки. „Коли так,” говорив він до себе, то якої мари буду служити московському цареви, абож то я Москвитин, чи що? Чиж батько наш Вишневецький, не покинув московського царя, коли йому було не до вподоби? А мені то як? Чи мені потрібна посілість? Най до чорта продає! Правду говорив Девлет-Ґірей. У кримського хана я би ніяк не лишив ся, хоч би він мене золотом обсипав, але як се зробити: Настю треба висвободити; поїду в посілість, коли вона там, возьму її та втечу з нею на Україну. Ханських гроший вистане на наше житє!”

Так роздумував Кудеяр. В дальшій своїй дорозї віхав він в Пузацький ліс, широкий і густий, переважно дубовий. Вірли кружили над головами їдучих, наполохані присутностію людий. Витє звірів доносилось зі всїх сторін. Минули верхівя Сейми, Оскола, виїхали знов на поле і добились ріки Тима. Муравський шлях ішов долї сею рікою, то приближаючи ся до неї, то віддаляючись від неї рівнобіжно з рікою Щеною. Так вкінци прибув Кудеяр з товаришами до ріки Бистрої Сосни. В тім місци, де кілька літ пізнійше стануло місто Ливни, Кудеяр побачив велику станицю; замість куренів побудовані були хати, а потреба оборони приневолила станичників обкопати свою оселю ровом і обставити частоколом. Звідси висилали станичники чати за татарськими нападами і за місцевими опришками.

Кудеяр, розмовивши ся зі станичниками, довідав ся ще близше про се, що діє ся в московській державі, та після нових вістий рішив ся за всяку ціну взяти Настю і втечи на Україну. Думаючи що вона в посілости, Кудеяр розпращав ся з кримським послом, котрий з татарами мав їхати прямо в Москву, а сам намовив одного станичника, щоби проводив його до Білева.

— Та як ми дістанемось до Білева? — говорив станичник дорогою. — Під Білевом розвелась шайка розбишак. Намісник Постников посилав облаву на них; але у воєводів не много людий, дітий боярських не збе-

реш, бо одні в Москві на опричнині у государя, а других вислав цар на війну з Німцями. Атаманом у розбишак — Окулка Семенов, з білевських дітий боярських, той сам, що то його государ велів прогнати з Білева, а він, Окулка, опер ся государеви, зібрав ватагу з мужиків та всяких бігців; до него пристав другий атаман, новохрещений Урман, а хрещене імя його Іван, рівнож з боярських дітий білевських, а сей Урман, кажуть, не простий чоловік, знає несамовиті річи.

Імена Окула і Урмана поразили Кудеяра: першого він дуже мало знав, бо лиш собі пригадав, що так називали одного з боярських дітий, котрих він привів над Псьолу до Данила Адашева: другий же, після його гадки, не хто инший, тілько той самий хрещений татарин, котрий плив з ним по Дніпру до Іслам-Керменя і радив вертати ся та не довіряти намовам Атанаса Івановича. „Вони пізнають мене", думав Кудеяр, „і ледви чи будуть зачіпати, а коли не так, то чейже у мене сила не пропала."

Ворушений страхом і надіями, Кудеяр гнав коні, не даючи їм довгих відпочинків. Вже недалеко було до Білева. Кудеяр хотів його минути і просто їхати у свою посілість. Тимчасом сонце клонило ся до западу, подорожні доїздили на край ліса.

— Нам говорив провідник — лїпше було би за дня переїхати ліс, бо тут розбишаки роблять засідки.

На краю ліса стояла хата з заїздом. Вивішена жердка з вязанкою сіна вказувала на заїздний дім; тут велика болховська дорога, ведуча до литовської границї, сходила ся з новосілською, по котрій минувши Новосіль, їхав Кудеяр. Коні були дуже потомлені. Кудеяр заїхав до заїзду.

Ввійшовши до хати і помолившись, як слід, образам, Кудеяр розглянув ся довкола і побачив приземистого господаря, з лукавими, косими очима, та худощаву, низеньку господиню, а в кутї під образами увидів двоє людий, одітих в однакові чорні свити: один з них був рудий, високий, подогастого лиця, з великою бородою, а другий — присадкуватий, смаглий, коротко обстрижений, з чотирогранним лицем, вузкими очима

і клочковатою борідкою. Кудеяр пізнав в тім другім Урмана.

І Урман відразу пізнав Кудеяра. Оба дивились кілька хвилин оден на другого з питаючим виразом лиця. Вкінци Кудеяр промовив до Урмана по татарськи.

Відтак пояснив Урман свому товаришу по русски: — се наш давний добрий приятель. Коли памятаєш, то сей, що то проводив нами, коли ми ходили з Адашевим на Дніпро. Тоді Турки хопили його підступно, а тепер як бачиш він на волї.

Окул недовірчиво поглянув на Кудеяра. Кудеяр зачав розмавляти з Урманом по русски, розповдіаючи свою долю. Окул прислухував ся з увагою, але все ще поглядав на Кудеяра скоса.

Розбишаки навмисно приїздили до господаря заїзду, щоби поглянути, хто буде переїздити. Вони не нападали на подорожних в заїздї, лише побалакавши з ними, удавали, що вони такі самі подорожні, відїздили скорше, а відтак робили засїдку в лїсї. Господар поневолі помагав їм, побоюючись, щоби не спалили хати або і його самого убили.

Розповівши з головна свою долю Урманови, Кудеяр додав, що їде в свою посїлість по жінку.

— Нема чого, товаришу, сказав Урман, — мене наперед поспитай. Твоєї жінки там нема, та і посїлість анї її, анї твоя.

— А деж вона? жиє? — скрикнув Кудеяр.

— Може і жиє... — сказав Урман. — А ти ось що слухай: Коли тебе Турки взяли, ми вернули ся домів по царському приказу. Я перший привіз жінцї сумну вість про тебе, тай порадив: „Їдь в Москву просити цариці. Най би государ велїв переписати ся з турецьким султаном, щоби твого мужа пустили з неволї.” Вона поїхала. А цариця занедужала, а відтак і померла. Твоя жінка ходила і до сего і до того; їй обіцювали всьо, а нїчого не зробили. Вернулась в посїлість, живе спрітка та жде. Жде рік, жде другий; знов поїхала до Москви, стала просити то сего то того. Знов їй обіцяли. „Вертай, кажуть, у свою посїлість і живи там, а муж до тебе приїде.” Ось вона жде рік, другий, третий, а тебе нема... А тут вийшла від царя опричнина; зачали у властите-

лів відбирати посілости і давати другим. Небавом буде два роки, як взяли твою жінку і повезли до Москви, говорять, вислали її у якийсь монастир жити, доки ти не вернеш ся, а в який монастир, сего ми не знаємо.. А твою посілість дали якомусь вихрещеному татаринови.

— І ти говориш правду? — сказав Кудеяр.

— Най Бог убє мене таки на місци... По що менї видумувати. Ти давно у нас не був, тож і не знаєш, що тут діє ся. Ти говорив о собі, а тепер скажу я тобі про себе. Я чоловік не московського роду; ти чув може, що на Казани був царем Шиг-Алай, дуже вірний чоловік московським государям; мій отець жив у него і умер при нїм а мене сиротою лишив. Взяли мене русскі люди, вихрестили і виховали, а цар подарував менї посілість. Чи не гарно! Я оженив ся з русскою, жив з царської платнї і вірно служив його царському величеству. Нараз нї сїло нї пало, без причини відобрали у мене посілість і велїли з другими іти на поселенє в новозавойовану нїмецьку землю. Цїле господарство у нас пропало, а нам і на дорогу не дали нїчого, так що хоч з голоду умирай; я рад-нерад покинув жінку з донечкою, не було з чого їх виживити, а і тепер не знаю де вони: кажуть, що запродались комусь в найми. І наші білевські, дїти боярські, що їх погнали в нїмецьку землю, покинули свої родини, а другі й самі померли в дорозї; а котрі остались живі, всї до одного повтїкали і зачали жити в землянках, а що не було з чого жити, то й пустились на розбої. Нас граблять, то чомуж би і нам не грабити.

— Зі мною ще гірше було — сказав Окул. — У мене жінка була недужа, четвертий рік з печі не двигала ся, а двоє дїтий малих. Від царя прийшов указ від дати мою посілість опричному човікови царському, прислано городничого, щоб вигнав мене з родиною. „Забирайте ся, каже, і нїчого не говоріть”, а з ним і новий поміщик приїхав, ремінний кнут тримає над мною і кричить: „забирайте ся, про мене хоч на морозї погибайте”; а тут зима, жінку з печі тащу, дїти ревуть. „Їдь в город!, кричить опричник, та ледви одну шкапину з возом дав, щоби відвести в город жінку і дїти. А мої мужички, злодії, раді з того, ще насміваютъ ся

з мене і з моєї біди; не без того, що неодному чоловік дав поза уха, а тепер все те вони вишімнули. Та аж опісля під новим господарем жалували за нами. А в городї збирають ся дїти боярські, велено гнати в нїмецьку землю на поселенє, і мене з ними. „Кудиж дїну жінку?" — питаю а намісник говорить: „Куди хочеш". Я й покинув її недужу в городї. Відтак довідав ся, що намісник відослав її у монастир, а там кормили її на подвірю разом з собаками. Недуга була у неї така, що сопухом несло, тож і до келії не пустили. Так і померла. А я з двома дїтьми пішов пішки зимою в далеку сторону. Гроший нема, хлїба не дають, ледви Христовим іменем випросиш, а і то рідко хто дасть, бо у самих людий було мало хлїба задля неврожаю. Дїти не витримали, померли від зимна і з голоду, а ми втїкли з дороги. Таких, як я, много по цїлій Руси. Жду, щоби всїх зібрати, то і царське військо нїчого би нам не зробило.

— А що, товаришу, — поспитав Урман Кудеяра — гарно у нас дїє ся? Якого лиха зазнав Окул! Були і такі, що ще більше як він потерпіли. У нас ватага з двох соток люда. Прийшло їх чи-мало з одної посїлости і оповідають: Кинув цар опалу на їхнього боярина і самого боярина покарав лютою смертію, а відтак поїхав цар з опричиною у боярське село: село окружили, а народови велїли вибирати ся з хат з жінками і дїтьми, і старими і малими. Опричники спалили найперше боярський двір, а двірську службу зачали бити до смерти, мало не всїх повбивали, бо тільки деяким удало ся втечи. Відтак пійшли по мужицьких хатах, всьо рубають: двері, столи, яка посудина була — всьо перебили, поломали; вівцї, худобу, дріб повбивали, навіть котів і псів не пощадили, а опісля село запалили і мужикам сказали: „забирайте ся, куди хочете, хоч з голоду пропадайте; який був наш боярин, такі самі і ви чортівські дїти". А ще цар зборонив другим людям їх принимати і кормити. Половина народу погибла, передовсїм малі та недужі бо се було як раз в великім пості і в великі зимна. Прочі з голоду і холоду напали на одно село, беруть насильно що попадесь в руки: господарі не дають свого добра а ті відбирають. Зачали бити ся кілєм і чим попало; опальні побідили і цїле село розграбили, а ще в та-

ку злість попали, що пустили червоного когута і ціле село до тла спалили. „Як нам заподіяв цар-государ — кричать — так най вам буде! Ми потерпіли, то й ви терпіть разом знами!!” Тоді з того зруйнованого села зараз деякі до них пристали, бо доки мали своє добро, доти і боронили його, коли ж опинились без нічого, то й не було за чим побивати ся. Пішли на друге село боярське але вже на опричне, убили управителя, двір спалили, а з мужиками зачали бити ся; бійка була завзята. Положили сотню людий: кого на смерть убили, кому руки і ноги поломили, очи викололи. Деякі люди з того села втекли у город Серпухів, дали знати старості а староста приказав скликати людий. Тоді опальні і ті, що до них пристали, побачивши, що не дорівнають їм силою, втекли лісами в українські міста і пристали до нас. Тепер сидять в землянках і з того живемо, що кого на дорозї ограбимо, або на двір опричний нападемо. Перше були мало що не голі і босі, а тепер і одіті, і ситі і на конях.

— Ну, не завсїгди ситі — сказав Окул. — Буває і так, що голодна ватага допоминає ся в нас атаманів харчу: „корми людий, кажуть, а то тебе зїмо”. Не великий рух був у Литві задля війни. А ось тепер коли цар помирив ся з Литвою, то й зачали торговельні людоньки їздити.

— Та й тепер вижидаємо двох — сказав Урман. — Онодї купець під вогнем сказав: буде їхати з Київа купець, а з ним монах. Ось ми їх і ждемо.

— То ви і монахів не пропускаєте? — спитав Кудеяр.

— Монахів? — сказав Окул — кого-ж нам і подушити як не монахів. У кого гроші, у кого всяке добро, як не у них!

— Ось, — сказав Урман — тебе і не доторкнуть ся, бо ти вертаєш з полону

— У тебе — сказав Окул — конї майже ніг не чують від ханських дарунків. Коли-б ти не був полонником, то би й не переїхав. У нас така постанова від давна водить ся: полонника, що вертає з полону, не годить ся нападати, хоч би він цїлий віз золота мав, бо він божий чоловік. Коли полонника убити або ограбити, то не

буде нам самим щастя — так старі люди говорять. А монахів... — Що вони? Коли би монах або піп в ризах ішов, з образом — то инша справа.

— Погоди, — сказав Урман — Бог знає, що ще буде, може і сам Кудеяр поруч нас стане.

— Ніколи з вами не стану — відрік Кудеяр.

— А може, на нас пійде, коли цар прикаже? — поспитав Окул.

— І на вас не пійду і царю служити не буду. Возьму жінку і пійду в свою землю.

— Даєш слово що на нас не пійдеш? — поспитав Окул.

— Даю слово, що не пійду, тому що не буду служити цареви — відрік Кудеяр.

— А ти думаєш, що тебе з жінкою так і пустять без перепони? Коли треба буде втікати, приходи до нас. Ми тебе проведемо до границї.

— Сам перейду, — сказав Кудеяр — а ви чому не перейдете у Литву?

— Боїмо ся, — відповів Окул — цар напише у Литву, що ми розбишаки, і нас видадуть як злочинників.

В тій хвили почув ся тупіт коней.

— Приїхали, — крикнув Окул — наша добич приїхала.

В хату ввійшло троє людий. Один низенький, горбатий, був одїтий по монашому. Кінцї клобука, підвязані під бороду, закривали черти його лиця. Другий був високого росту, з остро-кінчатою головою, довгим носом і вибалушеними очима. Третий був слуга. Господар, розпорядивши що до коний, сїв на лавку і знявши мішок, положив побіч себе, розглядаючись тревожливо. Господиня запросила подорожних перекусити та поставила перед ними миску пісної щи і ячмінну кашу, бо була пятниця. Купець добув з мішка горівки, випив враз з монахом, і набравши відваги, зачав розмову з присутними.

— Звідки їдете? — спитав купець.

— Ми чужосторонні, сказав Урман — з цїсарської землї їдемо в Москву за торговими справами.

— Чей не перший раз у нас, — спитав купець —

коли по нашому знаєте говорити?

— Жило ся довше, сказав Урман і додав, вказуючи на Окула: — русский чоловік, наш приятель.

Купець ще більше одобрив ся, зачав говорити о торговлї; вмішав ся в розмову монах і заговорив про київських святих; показало ся, що він їздив з купцем на богоміль.

— Говорять, у вас під Білевом нечисто, — спитав купець господаря: людоньки забавляють ся?

— Все те люди брешуть, — відповів господар — було давнїйше трохи... але староста переловив злочинників і замкнув у вязниці. Тепер дякувати Богу, хоч в ночи їдь, а нїхто пальцем не рушить.

— Тут, говорили, лютить ся якийсь Окул.

— Окул? — відрік Окул — вже два тижнї, як його повісили в Білеві.

— Слава тобі Господи! — сказав купець і перехрестив ся.

— Ми не боїмо ся і не будемо ждати на день, — сказав Окул. — Тепер холодом і коням лекше їхати.

— Наші конї потомили ся — казав купець. — Ми виждемо дня. Та і вам нема чого спішити ся. Чесний отець дещо нам прочитає, бо він має таку розумну книжку, так в нїй всьо гарно написано, що як слухаєш, то аж заплачеш.

— Нї, дякуємо за добре слово — сказав Окул. Нам треба поспішати.

Він вийшов з хати, а Урман по татарськи викликав Кудеяра до сїний.

— Слухай, Кудеяре, — сказав Окул — ти полоненник, дорога твоя вільна, але хлїба нам не відбирай. Подорожним про нас не говори і в наше дїло не мішай ся, а як нї, то щоб відтак не гнївав ся.

— Ти хочеш, щоби я з вами тримав, — сказав Кудеяр — та ще хочеш і полохати.

— Товариші, слухайте, — вмішав ся Урман — ти Кудеярови не противь ся, бо у него така сила, що нам обом скрутить вязи. А ти, Кудеяре, рівнож розваж. Купець і монах тобі не братя, не куми, у тебе своє горе, тобі треба жінку дістати, а як ти її дістанеш, то оден Господь знає. Може ще і ми тобі станемо в пригодї.

Кудеяр нахмурив ся, помовчав і спитав:

— Ви хочете їх убити?

— Ні, ні, — сказав Окул — ми не вбиваємо людий без причини; ми його тільки дрібку обшукаємо.

— Ну, робіть, як хочете, — сказав Кудеяр — моя хата з краю.

— Ну, тям же собі, — сказав Окул — за те ми тобі вдячні і відплатимо ся всяким добром.

Кудеяр вернув ся в хату. Купець і монах, попоївши, лягли спати, а Кудеяр трохи полежавши, розплатив ся з господарем, відтак заплатив свому проводиреви, бо, як казав, тепер вже сам заїде до Білева; опісля осідлав і навючив коний та пустив ся в дорогу через ліс.

Переїхавши з десять верств і спускаючись в долину він побачив вогні: се був горіючий костер, довкола котрого сиділа ватага розбишак. Побачивши подорожного, розбишаки кинулись на него з великим криком.

— Не руш, — роздав ся знакомий Кудеярови голос Урмана — бо се той полоненник, про котрого я вам розповідав.

Коли полоненник — закричали з ватаги, — то будьте ласкаві пошукати з нами хліба соли та напитись винця.

Надармо Кудеяр випрошував ся. Атамани клялись батьком-матерію, що ніхто не возьме у него ані нитки. Він зсів з коня і випив подану йому чарку вина.

Слухайте, братя, — сказав Урман — се наш давний приятель, старий товариш; коли попаде ся в яку нужду, то ми всі поспішимо йому на поміч, бо він прирік не йти против нас по царському указу і не служити цареви? Чи годите ся на се, братя?

— Годимось, годимось, — закричала ватага.

— По що тобі їхати до царя; — сказав оден розбишака — довідай ся тільки, де твоя жінка, а ми добудемо її тобі і відставимо вас обоє у Литву.

— А де-ж мені про се довідати ся? — спитав Кудеяр.

— В Білеві повинні знати — сказав Окул. — Тож ти, брате, їдь у Білев та вивідай, куди поділи твою жін-

ку, а відтак вертай до нас і ми вже разом з тобою віднайдемо її.

— Ой, братя, — замітив Урман — я бою ся Білева. Коби там не було те саме, що в Іслам-Кермені!

— Живий не дам ся другий раз в неволю — сказав Кудеяр.

Попращавшись з розбишаками, Кудеяр вже всідав на коня, коли нараз вартовий розбишака закричав: „їдуть, їдуть наші!"

— Їдь з Богом, Кудеяре, — сказав Окул — і на нас не забувай. А ми тобі в угоду не убємо купця.

— А тільки дрібку підсмалимо його вогником, — сказав оден опришок.

Кудеяр скоренько поїхав своєю дорогою і коли виїхав на гору, почув жалібні зойки купця і монаха та голосний сміх розправляючих ся з ними опришків.

Переїхавши ще десять верст, Кудеяр зняв вюки з одного коня, викопав в лісї яму і закопав там велику частину дарунків ханських, золоті і срібні річи, заложив яму дернєм та зробив знак на дереві, відміривши десять кроків від закопаного скарбу. Відтак пустив коня самопас, а сам з другим вючним конем поїхав дальше та за пять верст прибув до Білева.

Станувши в заїзднім домі, удав ся Кудеяр до намісника та приніс йому в дарі золотом вишитий халат і срібний кубок. Намісник втїшив ся, але почувши, що се за гість, дуже змішав ся, і запросивши Кудеяра усїсти, сказав йому:

— За дари дякуємо. А що до тебе, Кудеяре, то прислана від царя-государя грамота і знай, що вона вислана не лише до мене самого а у всї українські городи. Читай!

Подав Кудеярови грамоту.

— Я не вмію читати! — сказав Кудеяр.

— То піддячий прочитає.

Прикликали піддячого, а сей прочитав:

„И буде Юрій Кудеяр прибудеть к тебі в город і тебі-б его, Юрія ни часу не мешкав, отправить, к нам, великому государю, в Александровскую слободу, на спіх с провожатими, дав ему провожатих человік десять і больше. А ему, Кудеяру, с тіми провожатими їхать к нам,

никуда не заїзджая і не оставливаясь нигдї, а приїхав в нашу Александровскую слободу, явить ся к нашему ближному человіку, князю Аѳонькі Вяземському"...

— Чуєш, — сказав намісник — сїдай на коня і їдь.

Кудеяр зачав було вишитувати про свою жінку, але намісник виминав, сказавши, що нїчого про се не знає, бо сам недавно приїхав.

Кудеяр повідомив, що розбишаки напали на него і забрали йому вючного коня враз з найцїннїйшими дарунками ханськими.

— Жаль менї тебе, —сказав намісник — пішлю службу, щоби полапали тих опришків, а до старости велю написати, щоби вислав уїздних людий на облаву; а скоро опришків зловлять і найдуть ся у них твої маєтки, то сейчас будуть вони тобі звернені. А тепер їдь до царя з конем.

IV.

Александрівська слобода.

Нераз лучало ся в історії, що незамітні оселї скоро перемінювали ся в многолюдні міста з богатою торговлею. Те саме стало ся і з Александрівською слободою. Вже давно істнувала вона яко двірська слобода, коли нараз цар Іван, виобразивши собі, що в Москві гнїздо злочинників і заговірників, перемінив її в царську столицю. Царські любимцї раді-нераді будували собі там двори і деревяні доми: нїгде для приподобаня царю не розведено на Руси стілько штучної різьби по вікнах, ґзимсах і стовпах. Одна вулиця сеї слободи, ведуча від ринку до двора, прибрала такий святочний вигляд, якого не мала нїяка вулиця старої Москви, бо тут все було нове і не вспіло ще замарати ся. Вулиця була вимощена перерізаними колодами, уложеними рівною стороною на верх; сей хідник не вспів ще підогнити і не грозив ще ногам людий і коний, як се бувало по всїх містах московської держави. Просто, на кінци сеї вулицї, під високою башнею, з великим образом на вершку, здвигали ся головні ворота, а перед ними був

міст, що піднимав ся і спускав ся на ланцах. Царська палата була окружена ровом, широким і глубоким на два сажні. На дні рова була вода. За ровом по внутрішній стороні ішов земний вал, прикритий з обох сторін деревяними стінами з шести башнями з цегли на два поверхи. На середині подвіря двигала ся і біліла ся велика церков з пятьма визолоченими копулами, а побіч неї тягнулись царські хороми, з високим ґонтовим дахом, розмальовані всілякими красками, з піддашками і з чотирокутними вікнами, котрих рами були помальовані у всілякі взірці. Много елеґанції придано сим деревляним будівлям, але хоч і як старано ся їх прикрасити, то все таки загальний вигляд мав в собі щось придавляючого, відпихаючого, бо то часто так буває, що дім, побудований властителем після свого смаку, мимо волї властителя прибирає його характер. Вікна царського мешканя, глубокі, поховані внутр, мали на собі вигляд чогось таємничого, зловіщого. Все в палаті, зачавши від коминів на розмальованім даху аж до цегляного підмурованя з незвичайно маленькими віконцями за зелїзними кратами, виглядало якось напушисто і непривітливо. За хоромами був недавно заложений сад, а за садом довгий і широкий будинок з цегли, запалий в землю, з зелїзними дверми, куди треба було входити по кількох ступенях в долину від поверхности землї. Дах над будинком був з землї. В тім будинку було кілька відділів: на збрую, на тортури з пекольними знарядами мук і тюрми; впрочім тюрми були не тілько тут, але і в башнях, і в печерах, пороблених в земнім валї, і навіть в сутеренах під самими хоромами. Простора царська палата мала довкола себе мешканя для царських опричників і численної служби. За валом, окружаючим палату, були дві річки, називані тогочасними „адською гиєною", бо цар приказував кидати туди тїла помордованих, аби риби і раки, попоївши людського мяса, стали смачнїйші і придатнїйші на царський стіл.

Проводяча Кудеяра служба білевська не відступала його нї на хвилину, догадуючи ся, що везе до царя такого молодця, котрий ледви чи верне ся відси, куди його заведуть, але не відбирали йому збруї, бо про се в

грамоті не було нічого сказано. Кудеяр в часі дороги міг не тілько втечи, але і поубивати службу, коли би захотів покористувати ся своєю незвичайною силою. Але не так він собі уложив: без волї царя він не надіяв ся довідатись де перебуває Настя, а при тім він все ще не цілком вірив о лютости царя і представляв собі, що цар оцінить його очевидну преданість, коли пересвідчить ся, що він не хотів служити кримському ханови, у котрого не могло бути йому зле, а волів вернути ся на службу до християнського царя.

Вкінци прибув Кудеяр до страшної Александрівської слободи, доїхав до воріт палати. Варта веліла оставити коний і відложити збрую. Виповнивши приказ, Кудеяр ішов пішки з неприкритою головою до головного крила і стрітив тут двоє людий, дивно одітих. На них були монаші чорні ряси з грубої сірачини, на головах шапочки з клобуками, а з під розіпнятих ряс виднїли ся вишивані золотом кафтани і за поясом кинжали з богато оправленими рукоятями.

— Я — сказав Кудеяр — прибув на приказ його царського величества, великого царя-государя і великого князя цілої Русси. Я, Юрій Кудеяр, вернув ся з татарської неволї на службу його царського величества. Менї звелено зголосити ся до князя Атанасія Вяземського.

— Раді гостю дорогому із далекої чужини. Я сам і є князь Атанасій Вяземський, — сказав, привітливо усміхаючись, оден з стоячих у дверий, чоловік літ трийцяти, з темнорусою бородою і лицем, що силувало ся удавати добродушність.

— Федю, пійди повідоми царя-государя, — сказав він до свого товариша, парубка літ вісімнайцяти, білявого, румяного, з голубими очима, виражаючими зухвалість і безвстидність.

Федір Басманов, царський потїшник, побіг наперед, за ним пійшов Вяземський, а за Вяземським скоро ішов Кудеяр. Вони ввійшли в просторі сїни з многими вікнами, в котрих поруч матового скла були вставлені також барвні шиби: голубі, червоні, зелені.

За кілька хвилин ввійшов цар, проводжений двома любимцями, одітими так само як і Вяземський: оден

з них невисокий, товстий, товстогубий, з сивими очима, виражаючими злобу а заразом і рабство; другий високого росту, статний, з чорною бородою і з азіятським лицем. Перший був Малюта Скутаров, а другий — шурин царя, черкаський князь Мамстрюк Темрюкович. Сам цар був одітий в жовтий, шовковий кафтан, з під котрого виднів ся білий жупан; на голові мав чорну шапочку, вишивану перлами, а на ногах високі чорні чоботи, вишивані сріблом. Трудно приходилось пізнати в нім того царя, котрого давнійше видів Кудеяр; він цілий висох і пожовк, щоки запались, вилиці неприємно випучили ся наперед. На бороді не було ні одного волоска, з під шапочки рівнож не видко було волося; очи його страшно бігали то сюди то туди, губи дрожали, голова тряслась. Він ішов згорбившись, качаючись з боку на бік і опираючись на зелізний посох. Вигляд його був такий, що побачивши його перший раз, годі було рішитись: чи лякати ся тої статі, чи розсміяти ся при її виді.

— Витай, витай, Кудеяре, — сказав цар, підходячи до него і розширяючи свої дрожачі губи неначе до усміху. — Ну, як жиєсь нашому братови, бісурманови Девлет-Ґірею, ханови кримському, твому государю? Ти... як се?... приїхав до нас в посольстві від него?

— Я приїхав, — відповів Кудеяр, поклонивши ся до землї — з бісурманської неволї на службу до тебе, мого великого государя.

— Який я тобі государ! — сказав цар — ти приїхав до мене давно з собакою Вишневецьким, а Вишневецький присягнувши нам на вірність, утік від нас своїм козачим собачим звичаєм. Ми довідали ся, що його в турецькій земли за ребро на гак повісили. На здоровлє йому!... і його козацтву туди дорога — та й ти би собі пійшов за ними... Ха, ха, ха!

— Великий государю! — сказав Кудеяр. — Ти обдарував мене ласкою, обділив посілостями в своїй земли і велїв мене записати між свою службу. Я твій раб і крім тебе, єдиного православного царя, у мене нема государя. Тобі, великий государю, вільно робити зі мною що захочесь. Твій царський указ приказував, щоби я прибув і явив ся перед твої ясні очи.

— Мій указ, мій указ, — говорив цар, — ти з

Криму чолобитню мені післав, просив, щоби тобі було вільно приїхати в моє царство. Ну, говори тепер, по що тобі їхати в моє царство? Ти шпігуном сюди приїхав, від нашого природного ворога, кримського хана. Га? Бісурман писав до нас, що ти йому житє і царство спас. А ми післали тебе в похід не царство його спасати, а царство його темне воювати. А ти, виповняючи наш приказ, замість того, щоби воювати кримського хана, зачав спасати його житє і царство...

Кудеяр пробував пояснити цілу подію, як то він прислужив ся ханови, але цар перебив йому і сказав:

— Ти думаєш, що я нічого не знаю; твій пан Акмамбет, котрого ти, як невірний раб, зрадив, втік до нас і про все нам розповів; він приняв у нас християнську віру і ми дарували йому посілість котрою давнійше тебе наділили, а то длятого, бо він, заплативши за тебе гроші, втратив їх, а ще через тебе і свою посілість в Криму. Тож ми і нагородили його за се, що потерпів шкоду через тебе, раба лукавого і лінивого.

— Твоя воля, великий государю, — відповів Кудеяр — я рабом у него природним не був, а завсігди був і остаюсь тепер рабом твоїм, великий государю. Акмамбет хотів свого государя убити, а я будучи вірним свому государеви, думав, що і всі другі люди повинні бути вірні своїм государям, длятого, що колиб я довідав ся, хто невірний мому великому цареви і великому князеви цілої Русси, то хоч би він був мій пан або навіть рідний отець, то я би не змилосердив ся над ним задля здоровля мого государя.

— Славно! славно! — крикнули в оден голос і Малюта і Вяземський і Басманов, а Мамстрюк видав якийсь неозначений, дикий але одобряючий звук.

— Ти гарно говориш — сказав цар — а у мене много злодіїв, більше як у кримського хана: бояри-зрадники прогнали мене зі столиці, де царювали мої предки і де покоять ся їх тіла; я мов сирота скитаюсь по земли, а вони все ще не лишають мене в спокою, як льви ревуть, жадні моєї крови, хотять весь мій царський рід вигубити. Лихий намір уложили: мене враз з сином позбавити престола і віддати його мому ворогови Жигмонтови. З кримським ханом умовили ся, щоби прий

шов з ордою і мене з моєї землї прогнав... Хотїли посадити на моїм престолї свого брата, підлого раба, мого конюшого. Але Бог не допустив їх до того не за гріхи наші, а молитвами святих заступників церкви і держави російської! Ось як воно діє ся у нас! Ти давно не був в нашій земли і нїчого сего не знаєш.

— Мене — сказав Кудеяр — бісурман хотїв нагородити посїлостію, щоби менї і мому потомству була по вічні часи полекша, дозваляв і побудувати церков, але я сказав йому: радше чорним хлїбом буду кормити ся по воли мого християнського государя і умру у него на службі.

— Зле, що не пристав, — сказав цар — може тобі там і лїпше було би як у нас буде. Ну, а все таки, знать, бісурман, пращаючись дав тобі на дорогу дещо, га?

— Він дав менї гроша і всїляких дарунків — сказав Кудеяр. — Але під Білевом напали на мене розбишаки і відобрали одного коня з ханським скарбом. А тепер менї лишила ся менша половина того, що хан менї дав.

— Ей, чи ти не брешеш? — сказав цар — може де небудь в лїсї закопав. Як же ти, такий силач, що з медведем боров ся, не міг оборонити ся від опришків?

— Я оборонив ся від них і спас своє житє, — сказав Кудеяр — тільки одного коня не міг відбити, тому що їх було много і мали рушницї.

— Ну, а що гарного і найлїпшого з ханських дарунків у тебе лишило ся? — спитав цар.

Все те тут зі мною привезене, а найдорожша зі всего шабля булату дамаського, рукоять у неї з каменем самоцвітним смарагдом дуже великим і з золотим ланцом.

— Покажи — сказав цар.

Післали за шаблею. Цар продовжав:

— А чи знаєш ти, що ханські злочинники говорили на нас несотворені річи, немов то ми їх намавляли до убійства хана?

Кудеяр відповів:

—Я був в дворі ханськім неначе в неволи і нїчого менї не говорили, аж коли мене хан виправляв в дорогу, то сказав: „Мої злочинники наговорили на цар-

ське величество, але я не вірю їх словам; тілько мені — говорить — немило, що государ мого ворога Акмамбета у себе тримає". Такі слова сказав мені хан а більше нічого.

— Йому се немило? А він сам длячого моїх ворогів принимав і з боярами-зрадниками зносив ся? Акмамбет тепер хрещений чоловік — нове сотворінє, а хрещенє — нове народженє. Ми подарували йому твою посілість, але ти, Кудеяре, не май за се жалю до нас. Ми подаруємо тобі ще більше як перед тим.

Кудеяр поклонив ся цареви до землї.

Принесли шаблю. Цар оглянув її і хвалив. Любимцї рівнож хвалили шаблю.

Кудеяр ще раз поклонив ся і сказав:

— Великий государю, зроби ласку менї, хлопови свому, позволь менї чолом ударити тобі, государеви, сею шаблею.

— Спасибі, Юріє, — сказав цар ласкаво. — Вяземський, віднеси сю шаблю в зброєвню. Знать, вона там буде не послїдна спиця в колесї. Ну, Кудеяре, чого би ти від нас бажав?

Кудеяр поклонив ся до землї і відповів:

— Великий государю, змилуй ся наді мною, хлопом своїм. вели побачити ся з моєю законною жінкою.

— А! ось чого він забажав! — сказав цар, засміявши ся. — Ось, про що він передовсїм думає! Він мабуть для того тілько до мене приїхав, що жінка лишила ся тут у мене в руках, на мої розкази. А де вона, він не знав і тепер не знає! Коли-б не се, то й ворон його костий не заніс би сюди. Ой, козаче, козаче, ти думаєш, підійти нас: най би ми тілько віддали тобі твою жінку, то ти би з нею втік від нас до свого приятеля, Девлет-Ґірея, або до короля Жигмонта-Августа, та придумав би на нас лихо.

— Царю-государю, — сказав Кудеяр — буду служити тобі одинокому до кінця житя і нїгде не втечу від тебе. Яку хочеш пробу наложи на мене.

— Ну, пробу то я вже наложу, — сказав цар, — та чи ти її тілько витримаєш. Люди знатних князівських і боярських родів нас зраджують, длятого ми тримаємо при собі людий незнатного роду, от гноїща сот-

ворихом себе князї, от каменія чада Авраамли. І себе возьмемо до своєї дружини. Який твій рід? Хто твої предки? Знать, лаптї плели або свиний пасли? А ось ми тебе возьмемо в наші опричні і ти будеш кождого дня бачити наше лице.

— Чолом бю за таку велику ласку — сказав Кудеяр і поклонив ся до землї.

— Но ти — сказав цар — може думаєш, що та велика ласка дістає ся даром? Нї, козаче, даром нїчого не дають. Афонька, скажи йому, які його обовязки в нашій дружинї.

Вяземський сказав:

— Треба тобі зложити присягу або радше клятву, що будеш служити государеви до послїдної каплї крови, до послїдного свого віддиху, царя любити понад жінку і дїтий, понад батька і матїр. Писано бо аще не возненавидить отца своєго и матер, и жени, и чад, и всїх сромников мене ради, нїсть мене достоін. Се потрібне і для правдивого та нелицемірного слуги царського. Коли-б тобі государ-цар сказав: убий вітця свого або матїр свою, або жінку, або дїтий, — виповни царський розказ, не роздумуючи в своїм серци. Хто цареви ворог, сей і тобі лютим ворогом. Наколи царський ворог прийде до тебе змерзлий, голодний або нагий, а ти даш йому одежу або окрушину хлїба або чарку води, — повинен єси лютої смерти. Обовязком твоїм повсюди глядїти і служити: чи не говорить хто на царя неприличні слова, чи не глядить хто зпід лоба, коли його високе імя проголошує ся... Шукай царських ворогів, як лютий пес шукає звіра, шарпай царського ворога, як лютий тигр. Попа, одягненого в ризах але лихо придумуючого не жахай ся, старця, білого як голуб, не пощади, дитини при грудях, виродка зрадника, не пожалуй. Ось що значить бути вірним, слугою царським.

— Буду так робити, яка воля царя-государя — сказав Кудеяр.

— Будеш, — сказав цар засміявши ся, — тепер ти нам всьо будеш обіцювати, але як свою жінку возьмеш, то і зачнеш придумувати, як би то втечи від нас з нею. Знаю і виджу, які твої гадки! Але ти сам сказав нам: положити на тебе пробу. Гарно. Я положу на тебе

три проби, одну за другою. Коли всї три виповниш, то будеш у нас в великій ласцї. Жінка твоя не повинна бути тобі дорожша від нас, божого помазанника. Памятай!

— Буду все робити після твого приказу — сказав Кудеяр.

— Помістїть його в моїм дворі з иншими опричниками — сказав цар. — Найперше він побачить, як у нас Богу молять ся, а відтак я завдам йому першу пробу. За день другу пробу, а там, за день або два, третю.

Кудеяра відвели в двоповерхний дім з коридорами на верху і на долї. В тім домі приміщували ся царські опричні люди. Кудеяра завели в одну комнату долїшну і внесли за ним його пожитки. Комната була перегороджена на двоє, довкола були ослони, в кутї висїв над мидницею умивальник, в видї чайника з двома носиками. В комнатї вже мешкав опричник, з боярських дїтий, Дмитро Зуєв. Він розповів Кудеярови, що в палатї у государя неначе в монастири; кождий мусить носити поверх світського одягу чернечий, повнити монаший устав і правила, ходити на утренї, обіднї і вечірнї, засїдати до царського стола неначе до монастирської трапези. Вони мусїли, для приподобаня цареви, виконувати засуд над царськими ворогами. Много настало — говорив Зуєв — зрадників і вони довели царя до лютости. Перед тим цар наш був вельми ласкавий, та в наслїдок сего настало розлюзненє, а тепер він став грізний неначе грім небесний. Тїла покараних не хоронять, тілько псам кидають або в ріцї топлять, а дуже рідкий день аби не було кари. Кудеяр слухав та ледви на ногах тримав ся, бо на него найшло якесь ошоломленє. Його могуча натура переживала рішучу хвилю морального перелому: против його власної волї здавало ся, що він стоїть на краю бездонної пропасти, звідки визирає якесь мерзке чудовище.

Задзвонили на вечірню. Кудеяр пішов вслїд за Зуєвим. В просторій церкві обильно визолоченій, стояла товпа любимцїв, з клобуками на головах; на переді сам цар також в чернечім одязї, а побіч него найстарший син, чорнявий парубок зі злим виразом очий. Цар

бив поклони, вдаряючи головою о помість, так що по церкві роздавав ся відгомін; любимці старали ся його наслідувати, а також і Кудеяр.

По вечірні пішли до царської палати, де були заставлені столи. День був пісний, тож подавали страви з риб, сильно приправлені перцем і шафраном. Пили дуже много вина. Царя не було. Повечерявши, всї пішли знов слухати навечерія, а відтак розійшли ся — одні до своїх келїй а другі після ріжного царського приказу.

О півночи роздались удари дзвона.

Кудеяр з товаришами пішов до церкви. Князь Вяземський, будучи параклисіархом, засвічував і гасив свічки, клав вуглє в кадильницю, а цар дуже звільна читав шестипсальміє і катихизми. По першій годині всї розійшлись до келїй, але небавом знов задзвонили на часи і обідню. Цар стояв цїлу литурґію, піднимаючи очи до неба і грімко вздихаючи, на єктеніях за кождим „Господи помилуй” бив поклони, але в часї Херувимської Малюта Скурятов підходив до царя і цар, з виразом злоби в очах, давав йому якісь прикази; опісля Кудеяр довідав ся, що се були розпорядки що до кар призначених на сей день.

По скінченій литурґії всї пішли на обід і коли любимцї сидїли та мовчки їли, цар на підвисшеню читав їм житє преподобного отця, котрого память припала на сей день і котрий відзначав ся вельми умірковaним житєм, а тимчасом за столом було много страв і всї напивали ся до сита. По обідї, виходячи з-за стола, всї підходили до другого стола, пили з одної срібної чаші, так званої „Богородицї” і співали „Достойно єсть”.

Скінчивши обід, Кудеяр з Зуєвом пішли до своєї келїї, коли нараз роздав ся знак трубою.

— Се значить, — сказав Зуєв зітхнувши — що наспів час суду і кари.

Слуга покликав Кудеяра до царя.

Кудеяр після приказу царя пішов до довгого камінного будинку, що виставав на половину з землї. Там в величезній і довгій комнатї, освіченій маленькими закратованими вікнами в стїнах під самою стелею, побачив Кудеяр величезні сковороди в ріст чоловіка,

знаряди на подобу котячих пазурів, привязаних до ременя, пили, великі голки, цвяхи, якусь збиту з дощок спіну, з повбиваними густо цвяхами, вістрєм на верх. В куті горіла величезна піч. Поміст був помазаний кровію. По середині салї стояв трон. Цар з сином сиділи на лавці, просто напротив трону; за ними стояла мовчки товпа любимців.

З дверий напротив вивели старця, високого ростом, лисого, з клиноватою сивою бородою, блїдого, винищеного; його сині очи гляділи прямо і бодро, а на лицю був вираз перетерпілої рішучости і рівнодушности до всего, що його жде. Позад него ішла старушка в чорнім плащи, з очами навхрест і шептала молитви

Цар звернув ся до конюшого і сказав:

— Конюший Іване Петров! Відомо нам учинилось, що ти, забувши Господа Бога і нашу превелику для себе ласку, разом з своїми сторонниками, прикликавши на поміч ворогів наших, Жигмонта-Августа, короля польського і Девлєта-Ґірея кримського хана, хотів нас, рідного свого государя, скинути з прадїдного престола, захотїлось тобі посидїти на нїм. Нинї ми, з нашої царської ласки, вдоволимо тобі, посадимо тебе на престол. Надягнїть на него царський наряд.

Старець нїчого не говорив і не спирав ся, коли надягали на него царську одежу.

— Сїдай, — сказав цар — бери в одну руку яблоко, в другу скиптр.

Старець послухав.

Іван Висилевич поклонив ся йому до землї і сказав:

— Витай, царю і великий князю цїлої Руси. Погляньте на него: правда, хороший! Чогож ти сидиш, немов намальований? Оберни головою на право, на лїво, зведи бровами грізно, достойно... Ну, я тебе посадив на престол, я тебе і скину з престола.

З тими словами ударив його кинжалом в груди. Старець упав, заливаючись кровію. Опричники кинулись на півмертвого, кололи, топтали ногами, опісля поволокли трупа до отворених дверий, за котрими виднїлась стая собак, на привязи у псарів. Псам навмисно не давали перед тим довго їсти і вони вили з голоду.

— Псам його на жир — сказав цар.

Опричники викинули трупа; пси накинулись на него і двері зачинили ся.

Старушка в часї сеї цїлої сцени не порушила головою, тримаючи очи звернені до неба і шепчучи молитву.

— А ось і цариця його — сказав цар. — Кудеяре, задуши своєю зелїзною рукою сю царицю цїлої Руси.

Старушка не змінилась на лици, лише дальше дивилась до гори і шептала молитву.

Почувши приказ, Кудеяр зразу жахнув ся, але в голову у него такі найшли думки: коли він не погубить старушки, то зробить се другий, а цар не простить йому сего і він не побачить своєї Настї. Він кинув ся на старушку, здушив їй горло і вона в сїй хвили віддала духа.

— Юнака — сказав цар.

— Юнака — повторили любимцї.

Привели другого старця, трохи молодшого від попередного, але ледви ногами рушав. Він був в чорнім одязї, очи його були опущені, голова хилила ся на груди.

Цар сказав:

— Князь Петро Щенятев! Як ти спасаєш ся? Ти хотїв іти в монастир і постричи ся, гадав тим способом оминути мій справедливий суд, а прецї не оминув! Не удалось тобі, обманюючи світ, сидїти в монастирі в теплі і достатках, та їсти монастирські карасї запиваючи вином — ось я з тебе самого зроблю монастирського карася.

Опричники кинулись на князя, зірвали з него одїж до нага, відтак хопили за голову, руки і ноги, положили на сковороду і всунули в горіючу піч. Роздались страшні зойки. Цар обернув ся спиною до печі.

Увели високого чоловіка з кудлатою бородою, середних лїт. Побіч него ішла женщина з переполоханим виразом лиця і хлопець лїт сїмнайцяти.

— Батюшка-царю, змилуй ся, — говорив приведений — єй Богу не лгу, обмовили мене... нїколи нїчого не брав. Государю, земний Боже, помилуй, — і кланяв ся до самої землї.

— Царю-государю, помилуй, — заводила женщина і била поклони.

За нею хлопець мовчки кланяв ся.

Цар сказав:

— Казарин-Дубровський, ти, забувши на свою присягу хрестну, допустив ся против нас злодійства, мимо нашого указу увільнив зі служби дітий боярських, взявши від них хабарі, а зробив ти се з намови ворога нашого Жигмонта-Августа, і за те заслужив собі на люту кару.

— Батюшка-государю! — сказав Казарин-Дубровський — провинив ся я в однім, що увільнив десять душ, давши їм виписи, не за хабарі, а на їх просьбу, що вони видались мені недужими і нездалими до военної служби, але щоби я се робив з намови твого ворога, сего у мене й в гадці не було.

— Брешеш псе — закричав цар.

— Батеньку рідний! Боже милосердний, пощади! — кричала женщина, соваючись у ніг царських.

На царський приказ опричники принесли стіну з цвяками і привязали до неї роздягненого Казарина спиною, а по грудях, животі і руках водили розпаленим прутом. Нелюдські крики мученика заглушували зойки і стогни смаженого в печи Щенятева.

Цар сказав:

— Кудеяре і ти, Мамстрюк! лупіть до смерти кітками жінку і сина Казарина перед його очами. Вигубляйте собачий рід!

На женщині розірвали одіж від потилиці до пят, звязали руки і ноги та положили на поміст. Те саме зробили з хлопцем. Кудеяр з цілої сили бив кітками женщину, Мамстрюк хлопця, а прочі опричники перевертали їх то грудьми то спиною на верх. І так били їх, доки не віддали духа.

Опісля привели цілу родину: отець низького росту, присадкуватий, з русою широкою бородою, з короткою шиєю, з очима вибалушеними, в котрих крім страху перебивав ся також вираз хитрости; коло него немолода жінка з товстим лицем, дві підростаючі доньки з заплаканими очима і бліді немов полотно та двоє дітий, котрі ревіли і обтирали сльози рученятами, не знаючи,

що з ними робить ся.

Цар сказав:

— Господарю Тютев! ми були ласкаві для тебе і приказали заниматись нашою касою, а ти забувши на Бога і Його святі заповіди та нашу ласку, зачав окрадати нашу касу та змавлятись з своїми сторонниками, щоби передати нашу касу Жигмонтови-Августови і кримському ханови, а нас скинути з прадідного престола. Задумав ти бісів сину, збогатити ся і прожити в достатках, а призабув, що хто не з ласки Бога збогатїє, сей заслугує на сїм світї кару від земного володаря а на тамтім буде терпіти вічні муки — тож за те заслужив ти на люту кару!

— У всїм твоя воля, государю, — сказав Тютев — ти наш земний Бог, а ми твої раби; ми повинні тобі дякувати і за ласку і за кару.

І поклонив ся цареви до землї!

Жінка кланяла ся до землї і просила о пощаду, але зі страху не могла вимавляти виразно слів. За нею кланялись доньки а дїти з плачем повзали по земли.

— Ось, ми зачнем від твоїх доньок, — сказав цар. — Повісьте їх горі ногами і розпилуйте на половину.

Коли опричники виконували приказ, цар підійшовши з-близька до клячучого Тютева та вказуючи на мучені доньки, сказав:

— Гляди на муки і ганьбу свого роду! Така кара невірним і лукавим рабам: не тілько вони але і їх проклятий рід потерпить муку за них, нїчим не провинивши ся.

Мати кинулась до дочок, з котрих лила ся потоком кров. Мамстрюк сильною рукою відіпхнув її.

— Малих дїтий у піч! — заревів цар.

Женщина вже цїлком стратила тямку і зачала плести якісь слова, неначе проклони.

— А! вона ще язиком мелькає, — сказав цар — вложіть її мотуз в губу і роздеріть до уший, а ти, Кудеяре, коли її голкою.

Опричники виповнили приказ, а Кудеяр колов женщину величезною голкою по цїлім тїлі.

— Досить, — сказав цар — забий їй цвях в тїмя.

Кудеяр виповнив царський приказ, а опісля два опричники притримали за руки Тютева, два отворили йому губу, Мамстрюк, на царський приказ, вплив йому в губу, з глиняного горнятка, розтоплене олово.

— Налий, налий горячого напитку! — говорив цар.

Тютев упав, видавши глухий крик та кілька хвилин кидав ся по помості. Цар тішив ся його судорогами.

Вкінци все затихло. Привели гарного чорнявого чоловіка літ двайцять пяти. Поруч з ним привели стару женщину, котрої правильні черти лиця і великі чорні очи вказували на бувшу красоту. Вона дивила ся сміло і тримала голову так високо, неначе би ішла принимати дарунки.

— Князю Борисе Тулупов, ти забув Господа Бога і погордив нашими великими для тебе і твого роду ласками, ти хотів втечи з нашого царства до ворога нашого Жигмонта-Августа по приміру зрадника Курбського, а твоя мати допомагала тобі в тім намірі. Але Бог відкрив зраду, і тебе прихоплено в дорозі разом з матерію, тож тепер для тебе люта кара. Посадити його на кіл!

— Царю-государю! — сказав засуджений — я тебе не зрадив, а з твого царства хотів втечи задля тої причини, що ти, государю, гніваєш ся на нас і свою царську опалу кидаєш на нас без всякої нашої провини. Пса вибити без причини, то й він втече з хати. Нині я в твоїх руках. Роби з нами, що хочеш. Є судьба над тобою: Бог на небі — Він відплатить тобі за нас всіх.

Тулупова посадили на кіл.

— Ти не цар, — крикнула мати — ти чорт ти звір лютий. Муч нас, убивай. Най тебе Бог покарає! Погибнеш ти сам і цілий твій кровожадний рід...

— Ха, ха, ха! — закричав цар Іван. — Княгине, у тебе язик справді бабський. Ти мабуть женщина дотепна, тож я задам тобі веселу смерть. Заскоботати її на смерть. Кудеяре, зачинай!

Тяжка робота була Кудеярови. Княгиня кидалась на всі сторони коло сидячого на колї сина. Кудеяр гонив

за нею; до него прилучили ся і инші. Княгиня боронила ся, кричала, дико сміяла ся а вкінци упала без чувства. Дали їй відпочинок. Прийшовши до себе, вона встала, кинулась до сина, але опричники схопили її, повалили на землю і скоботали на смерть.

Цар тішив ся кілька хвиль тою сценою, а відтак дав знак, щоби приводили инших. Привели одинайцять дворян, обжалуваних о змову з покараними вельможами. Цар приказав роздягнути їх всїх до нага, пятьох велїв перед своїми очима облити кипятком, але при тім дісталось і двом опричникам виповняючим царський приказ, бо вони незручно приснули на себе кипятком, а цар видячи се сміяв ся. Тром з засуджених відрубали руки, а тром ноги, і відтак підганяючи їх нагайками, присилували щоби одні бігали а другі повзали, доки не стратили чувства від сильного упливу крови. Тодї цар приказав Кудеярови добити їх ударом кулака в голову.

Цар, звернувши ся до опричників, грімко спитав:

— Чи справедливий мій суд?

— Справедливий, государю, — закричали опричники — як суд божий.

— Чи справедливий мій суд? — поспитав цар Кудеяра.

— Справедливий — сказав Кудеяр, а в души почув великий біль... Він чув, що попав ся в таку яму, з котрої вже не можна видобути ся. Він ненавидів царя, погорджав собою, але бажанє побачити свою Настю перемогло.

— Поки що досить. — сказав цар — час на вечірню.

Всї вийшли, полишаючи серед калюжи крови, обсмалені і безображені трупи, дим, душачий смрід і одно ще живе существо, — Т у л у п о в а на колї, що в страшних муках дивив ся на лежачу у його ніг мертву матїр.

Задзвонили на вечірню. Опричники як перед тим били поклони, а цар побожно читав псалом: „Благослови, душе моя, Господа!” По вечірнї і повечерію цар велїв прикликати Кудеяра.

— Сїдай — сказав цар лагідно до Кудеяра — та розповідай нам про свої пригоди; мабуть ти, бідний, не мало горя перетерпів, але за те всїлякого дива побачив.

Кудеяр зачав розповідати свої пригоди. Цар слухав уважно. Коли Кудеяр говорив про ті муки які терпів в кафинській вязници, цар перебивав йому зітхненями і словами: „ах, злодії, ах, люті людоїди!"

Кудеяр покористував ся таким розположенєм царя і заговорив про свою жінку.

— Бідна! як вона горювала за тобою!

— Царю-государю, — сказав Кудеяр і кинув ся до ніг царя — заяви свою батьківську ласку. Буду за тебе вік Бога молити! Кров проллю за тебе, мого государя! Дозволи побачитись з моєю жінкою.

— Побачиш, побачиш — сказав цар. — Трохи потерпи. Ось одну пробу ти вже перебув. Наступить друга, а коли виповниш, прийде третя і тодї побачиш жінку. А тепер оповідай дальше.

Кудеяр продовжав своє оповіданє і коли скінчив, цар велїв дати йому чарку кріпкого меду і сказав:

— Іди, Кудеяре, відпочивати. Ти зробив велику дорогу до нас а сегодня таки умучив ся. Завтра для тебе знов робота. Іди, Бог з тобою.

Відправивши Кудеяра, цар прикликав до себе нїмецького пастера Ебергарда. Сей пастер з полонених Ливонцїв вивчив ся дуже добре по московськи, а коли раз був прикликаний до царя, то так йому подобав ся, що цар часто прикликував його до себе вечерами, дозваляв сміло вихвалювати аеґсбургське ісповіданє, почитанє образів, виконуванє постів і т. и. Православний цар запускав ся в вольнодумні розмови з Нїмцем, хоч се вельми противорічило тим монастирським звичаям, заведеними в слобідській палатї. Під сю пору цар був невдоволений з митрополита Филипа і він бажав, щоби церков не тілько не противорічила йому, але навіть і одобряла все те, що він хоче зробити. Хитрий Нїмець представляв йому своє лютерство такою релїґією, після котрої цар може бути безуслівним, непогрішимим володарем церкви, де нема нї митрополитів, нї архиєреїв, поставлених після переданя від Христа, а є тільки такі священники, котрі не мають ни-

шої гідности, понад сю, яку надала їм світська власть верховна. В тім то і містила ся тайна, длячого німецький пастер так припав до вподоби московському цареви. Всї чудували ся Ебергардови, котрого положенє пригадувало смільчака, що собі усїв на краю вулькана. Ласкаве поведенє царя з пастером не причинило ся до якихсь зглядом для земляків пастера і не спасало їх від царських мук. Нераз цар, для забави, приказував убивати перед своїми очима німецьких полонників або віддавав їх на продаж до Криму. Ебергард нїколи не вставляв ся за засудженими, не наприкряв ся цареви просьбами за своїми земляками, противно завсїгди говорив цареви, що всї його дїла походять з волї Бога, і коли цар буває грізний то се значить, що Бог карає людий за їх гріхи. Знав, як пристало на лютерського пастера, толкувати на всї лади тексти св. письма; Ебергард наводив тексти і поясняв в хосен необмежности царської власти так зручно, як би сего не вдав нїякий православний мудрець тих часів. Таким підлещуванєм і догоджуванєм Ебергард надїяв ся, що звільна наклонить царя прихильно до Нїмцїв.

Сего вечера здавалось Ебергардови, що він досягнув своєї цїли, бо цар до такої степени признавав висшість Нїмцям над Московитами, так ласкаво обіцював опіку і печаливість для них в своїй державі, що здавалось немов то для нїмецького племени наставала в московській земли нова, щаслива епоха.

На другий день, по заутрени, два опричники повідомили Кудеяра, що він має їхати з ними до Переяславля, і Кудеяр поїхав туди верхом лише з двома опричниками. В голові у него виринала гадка, чи би не втїчи тепер з московського пекла, але він відганяв від себе ті гадки, згадавши, що Настя в руках царя.

Кудеяра привезли в Переяславль і примістили в намісничій палатї. Під вечір того дня приїхав цар в кареті з Мамстрюком, Вяземським і молодим Басмановим, проводжений відділом опричників верхом на конях. Цар помістив ся в окремій палатї, нароком побудованій для його приїзду коло намісничого двора.

На другий день цар вислухав обідню в переяславськім соборі і покушав „Богородичного хлїба”, а відтак

станувши разом з любимцями на ґанку окружаючім довкола внутрішну палату, велїв прикликати до палати Кудеяра. Цар нїчого не сказав Кудеярови, коли він явив ся, лише звернувши ся до свого шурина дав такий приказ:

— Там в башнї сидить шіснайцять нїмецьких плїнників; вели зняти з них кайдани і привести сюди, а ви — додав цар, звертаючись до служби намісника — запріть всї ворота.

— Нїмцї — сказав цар — менї вас жаль, я увільняю вас з неволї і пускаю домів. Розумієте, Нїмцї!

З Нїмців тільки один дещо розумів по московськи і сей розповів своїм товаришам слова царські. Всї піднесли руки до гори і закричали: Hoch lebe!

Цар, вказуючи на ворота, дав знак Нїмцям, що можуть забирати ся. Нїмцї поклонились цареви до землї і звернулись до виходу. Тодї цар крикнув: „Кудеяре, бий сих нехристів!"

Кудеяр кинув ся за Нїмцями і ударами кулака в спину убив двох, одного за другим. Прочі, не розуміючи, що з ними дїє ся, зачали втїкати, на скілько позваляли їм болючі ноги. Кудеяр дігнав їх і ще убив двох. Дванайцять оставших Нїмців, схаменувшись, кинулись на Кудеяра, але Кудеяр схопив одного з них за ноги і зачав бити ним прочих; звалив з ніг двох, кинув до землї вже мертвого Нїмця, котрого тримав в руках, вхопив другого, розмахнув ним, так само як першим, і убив ще двох. Оставші шість Нїмців, добігли до воріт, побачили, що ворота зачинені, тож зачали вздовж муру шукати виходу; Кудеяр забіг їм дорогу і вдарив у виски одного, другого... Прочі чотири вже не боронили ся, впали на колїна і просили пощади, проголошуючи: „Jesus". Кудеяр убив їх своїм могучим кулаком. Шіснайцять трупів лежали немов трофеї його сили і послуху для царської волї. Кудеяр вернув ся до царя і мовчки, не накриваючи голови, стояв перед царським ґанком.

— Юнака — сказав цар і велїв подати Кудеярови чарку меду, а труши Нїмців кинути до озера. Опісля цар обідав з своїми любимцями в палатї, а Куде-

ярови принесли обід з царського стола. По обіді виїхав цар і велїв їхати Кудеярови за каретою, але не на татарськім кони, тілько верхом на волї.

— Господи! — думав Кудеяр, їдучи на волї — яке горе менї заподіяно! Стілько людий невинних убив, а тепер такої ганьби зазнаю! Все за тебе моя Насте, все длятого, щоби побачитись з тобою. — І зачав він потїшати себе в души: ось вже дві проби докопав, буде ще третя, а як трету доповнить, цар буде задоволений і віддасть йому Настю, а він перебере її і втече з нею на Україну. О, яке щастє буде, коли він вирве ся з проклятої Московщини! Як він заживе в двоє з Настею в її батьківськім хуторі! Досить він вже навоював ся, пора ґаздою стати; бо і з ким воювати? На Татар він не буде нападати, доки його приятель і добродїй панує в Криму. Хиба би самі напали, се инше дїло! А може на Москву вишлють, але тодї він найме замість себе наймита; на його житє з Настею вистане того, що йому хан дав, а коли на Українї в чім небудь йому не сподобає ся, то він махне до свого приятеля Девлєта, котрий обіцяв дати йому посїлість в Криму.

Так думав Кудеяр о своїм можливім щастю, стараючись придавити свою моральну обиду, та приїхав до Александрівської слободи не як побідник, а блазень. Чи може се не трета моя проба — подумав Кудеяр, і йому мріла в голові надія, що цар мабуть прикличе його і скаже: „Кудеяре, ти виповнив сю трету пробу, перенїс ганьбу, повинуючись менї, бери свою Настю".

Однак сего дня не покликали Кудеяра до царя.

Слїдуючого дня — утреня і Кудеяр чув, як цар читав шестипсалміє і катисми. Прийшов час служби Божої. На самім її початку Кудеяр замітив, що цар прикликав до себе Малюту, говорив з ним, поглядаючи на Кудеяра з якимсь виразом злобної насмішки, відтак Малюта відійшов, кинувши на Кудеяра злорадним поглядом.

По службі Божій всї після звичаю засїли обідати. Кудеяр також сїв. Цар взяв книжку, щоби читати житє святого сего дня та нараз, замість читати, поглянувши на Кудеяра, сказав:

— Кудеяре, наступає твоя третя, послїдна проба. Коли її виповниш, то будеш у мене найлїпшим слугою, першим чоловіком. Памятай. Ти сегодня будеш обідати не у мене тут, лише поведуть тебе в инше місце.

Кудеяр встав, встали Малюта, Мамстрюк і чотири опричники: вони повели Кудеяра до одної хати, побудованої на царськім подвірю.

Там в світлици на столї, застеленім червоною скатертію стояла оловяна миска повна щи, побіч неї лежав кусень хлїба, а над столом, на гаці, вбитім в стелю, висів труп женщини.

Кудеяр поглянув на завішеного трупа і пізнав свою Настю. Годї найти слів на висказ того чувства, яке дізнав тодї Кудеяр.

— Сїдай і обідай — сказав йому Малюта.

В голові Кудеяра мелькнула гадка: щоби пімститись на убійнику Настї, треба бути до него допущеним, а він може бути допущений тодї, коли виповнить до кінця його волю. Кудеяр сїв за стіл, взяв ложку і зачав брати до губи борщ, зачіпаючи рукою о зимну ногу своєї Настї. Він не був в силї проликнути борщя і страва текла йому по бородї.

— Дивіть, дивіть, — говорили опричники — як се говорить ся: по бородї текло а в губу не попало.

Годї було Кудеярови присилувати себе. Він відложив ложку і сказав:

— Повідоміть великого государя, що я виповнив трету пробу.

— Ти мало їв, ще покушай, — сказав Малюта — бо будеш голодний. Попоїдж кусничок мяса!

Кудеяр став досягати з миски кусник мяса, і при тім знов зачепив о ногу покійної, а нога, заколисавши ся з тїлом, ударила його в губи.

— Ха, ха, ха! поцїлував ся з жінкою — сказав Малюта.

— Гляди, щоб не зїв жінки замість мяса — сказав оден з опричників.

— Випий, Кудеяре, винця — докинув Малюта — випий на здоровлє государя.

Кудеяр повинуючи ся приказови, налив вина і випив.

— Ну, коли наїв ся і напив ся, то ходім повідомити царя-государя, а на ніч з царського дозволу возьмеш собі иншу жінку.

Вийшли. Малюта пішов повідомити царя. Кудеяр з опричниками стояв на подвірю. В очах його не було ні слезинки, і він мовчки та немов рівнодушно глядів в даль. За кілька хвиль вернув ся Малюта і сказав: „Кудеяре, тебе кличе цар-государ, іди сміло; цар-государ буде для тебе незвичайно ласкавий".

Кудеяра впровадили в палату, повели через царські комнати, обиті сафяном з витисканими золотими взорами, та завели в наріжну кімнату. Цар стояв при вікні, оперши́сь на свій посох; напротив него при дверах, куди мав ввійти Кудеяр, стояли Вяземський, Басманов і Василь Грязний.

— Ну, Кудеярцю, — сказав цар ласкаво — ти виповнив свою третю пробу...

— Виповню четверту, — перебив Кудеяр, і стиснувши кулаки, кинув ся на царя; але нараз отворив ся під ним поміст і він упав стрімголов у пивницю, на півтора сажня понизше комнати.

— Ха, ха, ха! — скрикнув цар, — забув, собака, а може і не знав, глупий хлоп, що Бог всюда, хорошить свого помазанника. Ангелом своїм заповість о тебі, да не преткнеши о камень ногу свою.

В ту хвилю, коли Кудеяр кинув ся на царя, Вяземський і Басманов підорвали дошку, закриваючу отвір в помості. Все було наперед уложене, бо надіяли ся того, що наступило.

— Закрийте його, най пропаде там голодовою смертію, — сказав цар і вийшов з комнати.

V.

Утеча.

На другий день цар, приказавши розіслати по цілій державі грамоти о молебни з нагоди виратованя його з рук убійника, вибрав ся палити двори і руйнувати села покараних смертію, а управу двора віддав Мамстрюкови Темрюковичу. До помочи йому додано кіль-

ких опричників.

Татарський посол Ямболдуй-мурза, що приїхав з Бакчисараю разом з Кудеяром, сейчас довідав ся, що цар зробив з жінкою Кудеяра і що відтак стало ся з самим Кудеяром. Хан Девлет-Ґірей, виправляючи свого посла, поручив йому глядати, як московський цар прийме Кудеяра, чи віддасть йому сейчас жінку та чи не зачне його переслідувати. В такім случаю Ямболдуй-мурза повинен був безпроволочно жадати від московського государя увільненя Кудеяра, а коли би цар оправ ся, то погрозити, що за Кудеяра хан відплатить ся на двох синах царського шурина, взятих в полон ханським сином Аділь-Ґіреєм. Ямболдуй-мурза охотно взяв ся до діла; крім свого обовязку він хотів приподобатись ханови, знаючи, як хан полюбив свого спасителя.

Про полонених черкаських князів, синів Мамстрюка, вже вели ся переговори, і цар, бажаючи вдоволити свого шурина, обіцяв за визволенє свояків цариці випустити татарських полонників, вичислених в грамоті нароком присланій від хана, а справа відволіклась лише з тої причини, що не можна було ще всїх віднайти. Ямболдуй-мурза прийшов до Мамстрюка до дому і сказав йому по татарськи, бо черкаський князь володів добре сею мовою:

— Князю Мамстрюк! Найяснїйший мій володар, хан Девлет-Ґірей, дав менї такий приказ: Коли Кудеяра зачнуть в Москві переслїдувати, то я маю прийти до тебе і сказати, щоби Кудеяра пустили на волю коли вам його служба не потрібна, а коли би його не пустили і позбавили Кудеяра житя, то хан прикаже покарати лютою смертію твоїх двох синів, котрих Аділь-Ґірей взяв в полон, та ще вишле свою орду зруйнувати улус твого батька; дальше велено менї сказати ще й великому государеви вашому, що коли ваш государ покарає Кудеяра безвинно смертію, то найяснїйший хан особисто пійде війною на землю московської держави.

Мамстрюк зразу зачав було доказувати, що Кудеяра карають смертію не без вини, бо він посягнув на житє государя, а таких злочинців нїгде не милують. Але Ямболдуй-мурза перебив йому і вказав на се, що

цар без всякої вини убив жінку Кудеяра, і коли Кудеяр справді посягнув на житє государя, то зробив се не тямлячи себе і йому того не можна брати за вину.

Мамстрюк пізнав, що кримський посол все знає і вже більше не спорив.

— Але як тут порадити, — сказав — наш государ буває нераз надмірно гнівний. Ти посол, а коли йому таке скажеш, то він і з тобою, Бог знає, що зробить; а мені сказати йому таке, то він велить мені за ті слова врізати язик.

— Ну, то попрощай ся зі своїми синами, — сказав Ямболдуй-мурза — хан велить замучити їх. Коли хочеш, щоби твої сини були живі, то спаси Кудеяра і виправ його до нас.

Мамстрюк вимавляв ся, що на всякий случай годить ся заждати на царя, що коли хан дав такий приказ Ямболдуй-мурзї, то най він сам скаже цареви як верне ся з виправи.

— Заки він верне ся, Кудеяр умре з голоду — сказав Ямболдуй-мурза. — Увільни Кудеяра, а я вишлю його у Крим; инакше твої сини погибли.

— Так ось що, — сказав Мамстрюк — цареви про се говорити не можна, а також і Кудеяра до тебе виправляти, бо за таке мені смерть... Але що иншого, слухай... Ямболдуй-мурзо, будь мені приятелем і тобі таким буду! Поклянись після своєї віри, що нікому не скажеш; про се будемо знати я, ти і ще третий, кого я виберу, а більше ніхто.

— Клянусь тобі, що нікому не скажу, — відповів Ямболдуй-мурза — тільки щоби Кудеяр був живий і вільний.

Він буде жити і на воли — сказав Мамстрюк, — мої сини — своя коров, вони дорожші понад все! Цар-государ поручив мені наглядати палати; коли цар верне ся, я донесу йому, що Кудеяр в пивници помер, скажу, що сам собі розбив голову з розпуки, а я велїв його тїло кинути до озера. Але до Криму Кудеяра не можна пустити, бо там Атанас Нагий, наш посол, довідає ся, що Кудеяр в Криму і сейчас напише цареви. Тож най Кудеяр втїкає на Литву; він жеж до нас прийшов з литовської землї, він литовський а не москов-

ський чоловік, най він, там проживаючи, перемінить своє прозвище і не називає ся Кудеяром. Дай йому лист від себе, немов то ти свого татарина посилаєш до Литви за ділом, а я велю дати тобі грамоту, що тобі позволено вислати гонця; цареви же скажу, що ти посилав через Литву в справі моїх синів.

— Най вже і так буде, — згодив ся Ямболдуй-мурза — щоб тільки я побачив Кудеяра і знав, що він на воли, а тоді і твої сини будуть випущені на волю; а коли би Кудеяр не міг щасливо видістати ся з московської землї, то вже твоїм синам не бути на воли, а тобі їх оглядати.

Був у Мамстрюка вірний відданий слуга, родом з Черкас, по імени Алин, а в хрещеню Наум. Мамстрюк поділив ся з ним тайною і зачав радити ся, як би то зробити, щоби і сам Кудеяр не знав і нікому не міг сказати, хто його висвободив.

Алин подумавши, дав таку раду:

— Чи тямиш, як може перед місяцем наш опричний чоловік Федько Ловчиков доносив на другого опричного чоловіка, Самсона Костомарова, будьто би він, Самсонко, хотів втікати на Литву і в тій цїли заходив до литовського посла, але Самсонко перед государем випер ся всего, заявляючи, що не був у литовського посла і не гадав втікати. Цар-государ велїв віддати Самсона під догляд, але з опричнини його не викинув, а я напевно знаю, що Самсонко був у литовського посла і хотів втікати, а тепер живе в опричнинї нерадо та всїх боїть ся. Тож коли би Самсонкови дати гроший на дорогу, то він би утїк разом з Кудеяром. Кудеяр думавби, що се Самсонко його увільнив а знов Самсонко знав би лише мене а не догадував би ся тебе.

Самсон Мартинович Костомарів був широкоплечий мущина, трицяти лїт, родом з Каширських дїтий боярських, служив у війську і попав ся у полон Литовцям. Доля кинула його на двір одного литовського вельможі, де з ним обходили ся ласкаво. Там заняла йому серце донька одного литовського дїдича, що виховувала ся при дворі жінки сего вельможі. Дївчина хотїла віддати ся за молодого Москвитина, а і панї її опікунка, не противила ся, знаючи, що Самсон радо лишить ся на

Литві, але родичі дівчини не згодили ся на таке подруже. Наступила виміна полонників. Самсон нерадо вертав ся до вітчини, де на нього ждала нелюба жінка, з котрою против його волї подружили його родичі ще в молодих лїтах. Цар установляючи опричнину, зачислив до неї Самсона, а з опричних разом з другими вибрав до тої дружини, що мала находити ся нерозлучно при нім в Александрівській слободї. Кари царські мерзили Самсона; будучи палким і правдомовним, ледви з найбільшим трудом вдержав себе від нерозважного кроку, але вкінци пійшов до литовського посла з просьбою, щоби він забрав його з собою. Посол не поважив ся взяти царського підданого, бо се було би прямим нарушенєм посольських прав, але впевнив Самсона, що коли він сам видумає спосіб утечи, то король Жигмонт-Авґуст прийме його ласкаво і надїлить посїлостію. Посол повідомив рівнож його, що отець панни, з котрою Самсон хотїв женити ся, помер, а панна ще не віддала ся. Колиж Ловников зробив донесенє на Костомарова, положенє його було вельми небезпечне; цар мав завсїгди підозрінє і при першім случаю, коли би що-небудь не подобало ся, міг покарати його смертію.

Алин, звернувшись до Самсона, обіцяв йому три тисячі рублїв, коли він пристане при його участи увільнити Кудеяра і втечи з ним на Литву, передягнувшись за Татар, висиланих до Литви ханським послом.

Самсон зразу не годив ся, підозріваючи, чи не хотять його підійти, але коли Алин положив перед ним гроші і грамоту на переїзд, Самсонко згодив ся. Тимчасом Кудеяр вже третій день був без їди в вязници. Треба було поспішати; пора надавала ся, бо в палатї не було много людий. Вечером сего дня було назначене увільненє Кудеяра.

Мамстрюк завчасу приладив татарські одяги для двох людий, а Ямболдуй-мурза двоє знаменитих коний. Мамстрюк враз з Алином зайшов задним входом до палати, а відтак Алин иншим входом припровадив Костомарова до тої комнати, де був отвір в помостї до пивницї. Алин поставив там драбину і положив на стіл великий кусень мяса, бохонець хлїба і склянку вина, а сам забрав ся, заборонивши Костомарови називати се-

бе, а приказуючи завіряти Кудеяра, що Костомаров сам один, без спільників, його вибавляє.

Самсон відтворив отвір, спустив драбину в пивницю і зачав кликати Кудеяра по імени.

Відповіди не було, Самсон зачав сильнійше кликати. З пивниці дав ся чути глухий голос: „га".

Від хвилї свого увязненя Кудеяр находив ся в якімсь непритомнім станї, нічого не надіяв ся, нічого не бажав, за нічим не жалував, бо для него на світї нічого не остало ся, за чим би було йому жалувати. Кудеяр майже не відчував голоду. Несподїваний клик його імени розбудив Кудеяра з сего на пів летарґічного сну.

— Вилази скорше, скорше, — говорив Костомаров.

Кудеяр чепив ся за драбину і перший раз почув, що голод відняв йому звичайну силу.

— Ходїм, ходїм чим скорше, — говорив Самсон, — на нас ждуть конї.

Вість о визволеню стямила Кудеяра. Перша гадка його була о мести над убійником Настї.

— Де він? де він? — питав Кудеяр, вилїзши з пивницї і розглядаючись довкола.

— Мовчи, мовчи. — зацитькував його Самсон — найперше попоїдж і випий, а відтак переміни одяг.

Кудеяр лакомо кинув ся на їду, випив вина і за пять мінут був вже переодягнений по татарськи.

— Коли — сказав Самсон — варта при воротах буде нас випитувати, то ти нічого не говори, удавай, що ти захожий татарин і не розумієш по московськи.

Вийшли, а за ними пійшов Алин, щоби своєю присутністю увільнити їх від допиту варти. І справдї варта не затримала їх, побачивши, що з а н и м и й д е знакомий Алин. Алин проводив бігцїв до дому, де жив ханський посол, і забрав ся, не сказавши їм нї слова.

Ямболдуй-мурза, знаючи особисто Кудеяра, аж скрикнув з зачудованя, коли побачив, що у Кудеяра була сива борода а з під татарської шапки висував ся посивілий козацький чуб. Се сталось з Кудеяром в сих кількох днях з причини великого потрясеня.

— Я тобі допоміг — сказав Ямболдуй-мурза — ти

спас нашого найяснійшого хана від смерти, а я тобі відплатив за нашого государя. Утікай, тільки не до Криму, а на Литву, та перезви ся якось инакше, а не Кудеяром; годі зволікати. Зараз вибирай ся. Проводирів не можу тобі дати крім сего товариша. Тут маєш московську грамоту, а тут шаблю, лук, колчан, збрую.

— А я маю пістолети — сказав Самсон.

— На опришків, коли нападуть, то в двійню відбивайте ся — додав Ямболдуй.

— Я не боюсь опришків; — сказав Кудеяр — московська держава така, що в ній опришки ще найліпші люди.

Бігці сіли на коний і відїхали. Самсон не міг пояснити Кудеярови, хто руководив його визволенєм, не назвав навіть Алина, а тільки сказав, що йому допоміг оден татарин. І Кудеяр прирік Самсонови бути повік вдячним за сю прислугу. Коли приятелї поговорили близше про свої наміри, побачили, що їх дороги розходять ся. Костомаров хотів доконче дістати ся на Литву, де його серце тягло, де надіяв ся дістати від короля посілість та тим способом раз на завсїгди позбути ся нелюбої жінки і ненавистної царської служби. Він намавляв також Кудеяра, щоби так само зробив і звернув ся до литовського короля.

— Тобі така дорога добра, — сказав Кудеяр — а менї иншої треба. Коли би моя Настя жила, то я би те саме зробив, але лютий ворог погубив мою добру, бідну жінку! Тепер на що здасть ся менї королївська ласка? На що менї посілости? На що богацтва? Одна у мене думка на душі: пімстити ся на злочинцях. Не удалось менї задушити його власними руками того дня, коли то він убив мою Настю... Але тепер, — хиба бим не жив, а його ірода тим або иншим способом дібю. І так ти, приятелю, кличеш мене на Литву, а я тобі сказав би що иншого: не іти на Литву а лишитись тут, щоби рибавити свою вітчину від мучителя. Тиж родом московський чоловік! Тобі би унятись за вітчиною! Тепер много таких, що то їх мучитель скривдив, тож треба їх всїх зібрати і іти против мучителя!

— Е, товаришу, — сказав Костомаров — чорт з ними, з тими усїми московськими людьми. Придивив ся

я в Литві, як вільні люди живуть: цілком не по нашому. Там шляхтич те саме що у нас боярський син, а чи наш такий самий? Ні, він знає свою честь і говорить: шляхтич на загороді рівня воєводі. А сенатор, те саме що у нас боярин, а чи такий як наш? Най по би там король задумав так шаліти, як у нас цар шаліє! Еге! пізнав би він. А у нас і боярин і князь те саме, що підлий чоловік перед царем; якого добра надіятись від такої людини а у нас всякий чоловік московський, яким би він не був по своїх предках, — раб підлий і більше ні чого! Ні крихітки! Ні товаришу, роби, як знаєш але я вирікаю ся на завсїгди сеї проклятої московської землї і її людий: дітям своїм коли у мене будуть, і внукам і правнукам перекажу не вертати ся в Московщину.

Однак Костомаров дуже став в пригоді Кудеярови, бо на будуче здались йому його оповіданя про стан московської держави. Костомаров сказав, що цар-мучитель має тїточного брата Володимира Андрієвича, котрого не любить, а котрого многі люблять і хотїли би посадити на престол. Крім того додав, що многі тайком уважають Івана незаконно родженим, бо отець його, великий князь, розвів ся з своєю законною жінкою Соломонією, постриг її насильно в черниці, а сам оженив ся, мимо того, що жінка жила, з другою, і від тої то родив ся мучитель.

— Балакають, — говорив Костомаров — що коли Соломонію-государиню заперли в монастир, то вона була в тяжи і породила сина, а нова государиня зі своєю дружиною, не допустивши сеї вісти до великого князя Василя, велїла тайком убити дитину. Великий же князь довідав ся, що його перша жінка породила сина, але йому сказали, що син сейчас по уродженю помер, а тимчасом сей син жиє. Але те все лише так балакають, а чи правда, то оден Бог знає!

— Ото, коби найти того сина! — сказав Кудеяр — але коли його нема і годї найти, то треба покористувати ся Володимиром Андрієвичем.

Анї Кудеяр не намавляв Костомарова лишити ся в московській державі і станути за Володимиром Андрієвичем проти мучителя, анї Костомаров не намовляв Кудеяра покидати московську землю та втїкати на Ли-

тву. Приятелї розстали ся. Костомаров завернув найблизшою дорогою на Литву, а Кудеяр на полудне в напрямі до Білева.

ЧАСТЬ ТРЕТА.

I.

Розбій.

Кудеяр їхав, удаючи з себе нововихрещеного татарина; пристанувши в заїзднім домі, почув, як подорожні люди розповідали собі, що цар знов покаравши смертію знатних людий, поїхав з опричниками руйнувати оселї убитих, а бідному народови приходить ся ще тяжше жити як перед тим. Переправляючи ся через Угру, Кудеяр розмавляв з купцем, що їхав з Москви а сей розповідав йому, що в Москві відправляли по церквах молебень за виратоване царя з рук убійника.

— А хто се той злочинець? — поспитав Кудеяр.

— Називає ся Кудеяр, — сказав купець — був в полонї у Татар, там приняв бісурманську віру і вирік ся Христа Бога, а хан кримський випустив його на Русь і намовив убити православного царя, та лише Господь не допустив.

— А менї говорили инакше, — вмішав ся в розмову инший подорожний — кажуть, що він приняв бісурманську віру і вернув ся на Русь, але того нікому не говорив, що побісурманив ся, а коли про се дізнала ся жінка і зачала йому докоряти, то він її повісив. Цар-государ, скоро о тім довідав ся, велїв привести його перед себе, а він як не кине ся на царя, та тут і стало ся нечуване чудо: несподївано появив ся ангел і поразив його мечем огненним, — а він, як стояв, так і провалив ся під землю.

— Так — сказав купець — і ми про се чули; кажуть люди, немов то запав ся під землю, але що до жінки, то я сего не чув.

Кудеяр умисно поїхав пустими дорогами. За добу по переправі через Угру прийшлось їхати йому лїсом; кінь його утомив ся, він зняв вюк і сїдло, розложив ва-

яру і зачав варити кашу з вудженим мясом в невеличкім казані, який йому дав Ямболдуй-мурза на дорогу з іншими приборами.

Нараз почув ся кінський тупіт і понесли ся голоси:

— Що тут за люди?

— А ви що за люди? — спитав Кудеяр, зірвавши ся на ноги.

— А ми такі люди, — сказав незнакомий сидячи на коні — що нас много а ти сам. Значить ся, розвязуй мошонку і коня свого нам віддай, бо у нас нема досить коний.

Кудеяр, не кажучи ні слова, хопив обома руками за дубчака, зігнув його і переломив на двоє, а відтак взявши в обі руки зломану часть дерева, замахнув ся на незнакомого.

— Чорт! Несамовитий; — закричав незнакомий, ухиливши ся від удару, та вдаривши коня, зачав втікати...

— Анї чорт анї не несамовитий, — кричав за ним Кудеяр, — а хрещений чоловік, такий безприютний і під опалою як ти. Вертай лїпше сюди по добру, та поговоримо.

— Коли так, то инша річ, — сказав незнакомий і завернув коня. З незнакомим їхало девять людий на конях.

— Ви, братя, — говорив Кудеяр — певно такі, що коли вас піймають, то повісять, а більше нічого; ну, а зі мнсю розправили би ся инакше! Злазїть, братя, з коний, ми свої. Менї таких треба як ви, і я вам здам ся; будете Бога хвалити, що зі мною стрітились.

Незнакомі позсїдали з коний.

— Я вас не буду питати, що ви за одні, — сказав Кудеяр — і сам вам на се відповім: є між вами мужики з опальних посїлостий, і боярські люди, і з поміж служби, і кріпаки, що втекли з крепацтва.

— Справдї так! — сказав оден з незнакомих.

— Ви — продовжав Кудеяр — ганяєте по лїсах, засїдаєте при дорогах, в чужі мішочки заглядаєте... а много вас?

— Людий... людий понад сотню буде — відповіли.

— Брешете, — сказав Кудеяр — причинили; вас

нема так много, бо вас що найбільше буде лише з пів сотні.

— Вгадав, — притакнув оден з незнакомих — нас тепер шістьдесять девять людий... Але ти чи який знахор, чи що?

— Так, знахор, — сказав Кудеяр — і знаю про вас те, чого ви не знаєте; знаю те, що коли ви будете жити в лісї в малім числї, то дізнавши ся про ваші розбишацтва, вишлють на вас много воєнних людий і найдуть ваші леговиска, а вас заберуть і вивішають. Чому не йдете у ватагу других, щоби і ви і другі мали більше сили?

Другі самі для себе, — сказав оден з опришків — а нам треба хлїба і другим рівнож.

— Кождий жури ся за себе, а другому не перешняй — додав другий.

— Вони мають своїх атаманів, а ми своїх докинув третий.

— А чи знаєте, дурнї, — сказав Кудеяр — мучитель що живе в Александрівській слободї, знов пішов палити і руйнувати мужиків в селах поубиваних бояр, а своїх опричників висилає вигубити по лїсах опришків. А ви в ріжних місцях малими ватагами стоїте, то і вас заберуть... Для вас же, дурнїв, найбільша небезпечність, бо ви стоїте недалеко города. Лише би вам подумати над тим, щоби мати більше сили.

— Та бо справдї так, братя, — сказав оден опришок — ось, говорять, Муравля, що стояв між Серпуховом а Тулою, розбили і самого прихопили і повісили в Серпухові.

— Коли би нам стричка бояти ся, то не ходити у лїси — відрік другий.

— І з голоду умирати, — замітив третий — а тут наша пожива.

— Славна мабуть у вас пожива, — сказав Кудеяр — бо й збруя ваша не аби яка! Хиба якого бідняку на дорозї облупите; возьмете мідяків, та мужикови з комори сірак витягнете! Не така би була у вас добич, коли би який богатий монастир злупили або й місто добули.

— Воно правда, — сказали опришки — добичі то

у нас немного буває, та й то не часто...

— Замість волочити ся по лїсах невеликими ватагами, то ходїть до мене на службу — сказав Кудеяр.

— Як то до тебе на службу, — поспитав зачудований опришок — а ти хто такий? Чи будеш нам платити? Не вжеж у тебе много гроший?

— Вистане на плату не тілько вам, хоч тепер в кишени у мене немного — сказав Кудеяр. — Найду звідки заплатити, а моя плата лїпша як царська. Ходїть воювати?

— З ким воювати?

— З мучителем, що сидить в Александрівській слободї.

— З царем? — сказали опришки; — мабуть він несповна розуму! Що з ним балакати? Він божевільний!

— Вам се не містить ся в лепетї! А хто вас знищив і змусив скитати ся без притулку? Через кого нема вам житя? Все через него. Против него воювати пійдемо.

— Абож се можна? Се значить, що з цїлою землею воювати.

— Без Бога світ не стоїть і без царя земля не править ся, — замітив оден опришок — де цар там і земля і земля за ним.

— Буде — сказав Кудеяр — инший цар: князь Володимир Андрієвич! Земля його хоче. Ми, братя, мучителя стягнемо з престола і посадимо Володимира Андрієвича. А за таке дїло новий цар буде для нас ласкавий.

— Або то нашим рилом такі дїла робити — сказали опришки. — Чи нам, мужикам, ставити царів? Се дїло боярське.

— Бояри з нами — відповів Кудеяр. — Є бояри опричні і ті за мучителем, а знов бояри земські — справедливі бояри — вони за нами.

— Так щож, значить ся, ти від боярів нам будеш платити — допитувались опришки.

Коби тілько було за що платити — сказав Кудеяр. — Ви будете на службі князя Володимира Андрієвича, а я від него буду давати вам плату.

— Ну, давай, — сказали опришки.

— Дебре, дам, — заявив Кудеяр — але найперше треба зробити лад. Ви зібравшись маєте іти за мною до Білева. Там в лісї є засік, а в нім стоїть з ватагою атаман Окул Семенів; до него пристала друга ватага під атаманом Урманом. Ви злучите ся з ними.

— Самі ми не можемо іти, — відповіли йому — у нас є атаман вибраний, але і атаман сам від себе нічого не зробить, бо кожду справу рішає громада.

— Гаразд, — сказав Кудеяр — я поїду з вами у ваш засік та поговорю з атаманом і громадою.

Кудеяр зібрав своє манатє, вложив на коня і поїхав з опришками. Вони звернули з дороги, їхали манівцями і прибули в долину, де показали ся признаки житла. Були викопані землянки а довкола них сліди ватри. Кудеяр побачив мужчин, що сиділи купками, побачив жінок і дітий.

— Е, та ви тут з бабами і дітворою! — завважав Кудеяр.

— Не всї, декотрі, — сказали проводивші його опришки — до нас прилучили ся з опальних сіл деякі мужики з жінками, у одних є діти, а у других старі батьки і матери. Щож з ними робити? Чей же не повбивати їх? А їх і небогато. У нас з двайцять людий з родинами, а прочі самі, бо деякі навіть не знають, де їх жінки і діти та що з ними сталось.

— Де десять бабів на півсотню хлопів — там не гаразд! — завважав Кудеяр.

Жінки були одіті дуже бідно і брудно. Від разу можна було бачити, що вони тут неначе робуча худоба. Лиця їх були вимарнілі. Коли Кудеяр зсів з коня, до него підійшла товпа опришків в чудних одягах. Одні були в сїраках і лаптях, другі в подертих чоботах; шапки були підрані а у декотрих замість сїраків теліпались на плечах старі витерті кожухи, вивернені вовною на верх. Опришки, що прибули з Кудеяром, показали йому атамана. Се був чоловік з пятьдесятьлїтний, з невеликою сивою борідкою та великими розкудланими вусами; лице було в него округле, а зеленоваті очи глядїли якось хитро. Фізіоґномія нагадувала щось котячого.

Кудеяр зачав йому говорити в тім змислї, в якім

представив цілу річ опришкам в лісї. Атаман слухав недовірчиво, але товариші, що стояли довкола него, не дали йому заявити негодованя. Обіцяна плата перехилила їх на сторону Кудеяра.

— Збирай, атамане, громаду, — сказали вони атаманови.

Атаман бояв ся, що новий чоловік заманить всїх і вони виберуть його атаманом, тож відтягав ся скликати громаду.

— Коли ти маєш много гроший, — сказав він, лукаво усміхаючись — то віддай їх менї, а я вже буду знати, що сказати громадї.

— При менї нема тут гроший, — відповів Кудеяр — і ти не забирай ся мене обдерти, але я маю гроші, і то так много, що вистане на плату не тілько для вашої одної ватаги, але також і для инших, що пійдуть за князем Володимиром Андрієвичем. А я тобі, атамане, скажу ось що: ти боїш ся, щоби я тебе не скинув і сам не став атаманом, але ти сего не бій ся. — Ти лишиш ся атаманом і крім тебе будуть у мене ще другі атамани. Я не прийшов до вас атаманувати, тілько наймати на службу до князя Володимира Андрієвича за платню і за великі ласки, якими будете наділені, коли посадимо його на престолї.

Зібрали громаду. Нежонаті легко послухали намови Кудеяра. Але жонаті зачали розсуджувати, як вибирати ся їм в дорогу з жінками і дїтьми, коли у них всего тільки дванайцять коний.

— Ти нам даш гроші, — говорили вони до Кудеяра — але чи ми їх будемо їсти? За гроші тут не купиш нї страви нї якого лаха? Не маємо хлїба і живемо тут тим, що птаха або звіра убємо. Гинемо з голоду і зимна! Села звідси далеко, а коли і зайдеш до села, то не завсїгди удасть ся що вкрасти; кінні їздять за добичею, а нам не дають, а коли що дадуть, то хиба стільки, щоби ми не погинули з голоду.

— Все одно, — сказав Кудеяр — коли тут лишите ся, то пропадете, бо небавом вирушить на вас царське військо з оружєм і пушками. А у вас яка се збруя!

— Тільки стріли та дубини, — відповіли — шабель дуже мало, а пушок не буде й десять на всїх.

— От і бачите — сказав Кудеяр. — Жите найбільше варта. Лишатись вам тут ніяково. А я постараюсь для вас коний. Чиї тут боярські села?

— З-на двайцять верств — села Воротинського.

— А табуни є?

— Великі.

— Чомуж не займете їх?

— Там много людий. Напасти на табун і займити не було би трудно, але як увести? Зараз збігнуть ся мужики і догонять.

— Ба і се ще, — сказали инші — коли заговорити про се на громаді, то одні згодять ся, а другі противлять ся.

— Дайте мені трох, що знають добре дорогу, а я вам пригоню коний — сказав Кудеяр.

Вибрав Кудеяр трох опришків на конях і поїхав з ними, куди вказували, перебираючись поміж гущавину, а відтак по дорозі, при котрій були оселї, одна від другої на кілька верств. Приїхали до одного села. Було в нім з двайцять хат, але що пора робуча, то й людий не було. Кудеяр зажадав мотуза, обіцюючи заплатити. Старці принесли моченого мотузя, а Кудеяр заплатив більше, як були варта й поїхав дальше. Переїхавши сім верст, побачив на лугах великий табун коний. Табунчиків було десять, але не всї разом. Кудеяр з товаришами підїхав до двох табунчиків, що стояли на кінци табуна, і сказав:

— Нам треба сто коний; повяжіть їх мотузем по двоє разом, щоби було пятьдесять пар. Ми заберемо їх з собою і погонимо.

Табунчики стояли, вибалушивши баньки, неначе приголомшені. Кудеяр говорив з ними так спокійно, неначе мав би цілком право приказувати і немов конї були його власністю.

— Рушайте ся скорше. Робіть, що вам приказано! — викрикував.

— Ба, та як? — воркотїли табунчики.

— А так, як я вам приказую. Скорше! Чи може хочете посмакувати отсего?

Він показав їм нагайку.

— А чи ти — питали табунчики — маєш приказ

від боярина? І хотіли йти з ним у двір до управителя.

— Я ваш управитель, коли приказую — сказав Кудеяр.

Наполохані табунчики сказали, що ідуть займати коний.

Прочі табунчики, побачивши незнакомих людий, які бесідували з їх товаришами, уважали потрібним близше підійти. Ті, котрим Кудеяр перше видав приказ, зачали розповідати і товаришам, але Кудеяр, не зважаючи на нічо, повторив свій приказ і прочим табунчикам.

— Займіть сто коний. Повяжіть мотузєм. А ми їх погонимо з собою.

— У нас є управитель... — зачали було табунчики.

Кудеяр перебив:

— Я старший як ваш боярин, а не то управитель. Зараз робіть се, що я вам приказую, а то я вас на шкаматя роздеру, сякі-такі діти і вашого управителя разом з вами.

Табунчики цілком змішали ся. Їм здавалось, що перед ними щось такого великого, сильного, могучого, щось такого... чого вони не вміли поняти, — тож поїхали займати коний і вязати. Але оден з них завернув коня і пігнав в бік. Кудеяр догадав ся, що він їде до села кликати помочи, тож пігнав за ним, дігнав його, стягнув нагайкою по плечах так, що сей припав головою до гриви коня і мало що не зімлів, відтак, прийшовши до себе, застогнав... Кудеяр хопив його коня за уздечку, вдарив нагайкою і пігнав перед себе до табуна.

— Роботу роби, яку тобі приказано, а не відбігай, сякий-такий! — закричав Кудеяр.

Табунчики виповнили приказ Кудеяра. Коний відігнали, повязали. Кудеяр поїхав наперед, а товариші пігнали за ним коний. Табунчики стояли зачудовані, доки незвичайні гості не щезли з очий.

— Що се таке? — зачали тоді розбирати табунчики. — Як же се, нас десять, а їх четверо? Що вони за одні, чи від боярина? А може від самого царя? Або, чи вони не опришки? Але ні, якось не похожі... Оприш-

ки так не ходять. Бо чи-ж опришки пійдуть в четверо на десятьох, і то в білий день, недалеко від села? А чи се не чужосторонні люди воєнні? Може се Литва? Таки так, справді Литва.

На тім скінчили ся здогади табунчиків.

— Не будемо — сказав оден табунчик — говорити управителеви, що їх було четверо а скажемо, що прибуло много людий воєнних і забрали коний.

І пішли до свого управителя та звели великий крик. Розійшла ся поголоска, що прийшли люди воєнні, і наполохані мужики хотіли збирати ся на оборону.

Кудеяр з товаришами покормили свою добичу по дорозї чужим вівсом на поли, а люди, видячи стільки коний, не боронили їм, думаючи, що прийшло також стільки лодий. Приїхавши до одної стирти сїна, велїв Кудеяр сплести з дубового галузя плетїнки, набрав сїна та привязав до коний. По якімсь часї щасливо прибув з цїлим табуном до розбійничого засїку.

Всї опришки зачудувались і прирекли слухати у всїм Кудеяра.

— Маєте коний — сказав — і вистане їх не тілько для вас, але і для тих, що до нас прилучать ся.

Зачав Кудеяр випитувати ся, де є монастирі, і довідав ся, що в сусїдстві є два монастирі — оден Добрий, а другий подальше Оптин.

Було в ватазї двох братів, Калужан, синів прогнаного кудись сина боярського Юдинка. Отець їх вийшов з України а сини нагадували Кудеярови в дечім Україну. Ті сини, після царського приказу, були розлучені з вітцем; вітця повезли до Казаня, а синів виправили на поселенє до Ливонії, але вони втїкли відтак в знакому собі околицю калужську і пристали до ватаги, щоби спасти свою шкуру. Одного з них звали Жданом, а другого Василем. Кудеярови подобали ся ті молодики, а і вони з самого почину відносились з якимсь поважанєм до його особи. Вони були з Кудеяром в виправі за табуном, а тепер взяв їх Кудеяр знов з собою в похід на Добрий монастир. Прибувши перед монастир, положений в гаю, Кудеяр лишив своїх товаришів з кіньми, а сам ввійшов пішки в отворені ворота монастирського подвіря.

Там стрітив новика і посшитав його:

— Де лежить монастирська каса? Чи не у ігумена?

— А тобі на що се знати? — спитав зачудований новик.

— Я приїхав порахувати вашого отця-ігумена: як він правив мужиками, які доходи побирає, як кормить монахів і вас, новиків? Чи не поводить ся він з вами люто?

Новик подумав простодушно, що се прибула якась особа, котра буде судити і розправлятись з ігуменом, тож зачав розповідати про всякі надужитя; сказав, що ігумен устроює в своїй келії пири для світських гостий, пє з ними солодкі меди, а в більші свята і фряжське вино, а монахам дає тільки квас, і то кислий; нарід привозить ігуменови свіжу рибу, а він дає тільки сушену, а деколи і сплїснілу; у ігумена печуть ся пшеничні колачі, а братії дають хліб житний; всї доходи бере ігумен на себе, а касу монастирську тримає у себе в келії, в закамарку в стіні, і в касї тій ще й чужі гроші віддані на переховок; у ігумена на хуторі посестра, а у посестри діти, котрих ігумен кормить; ігумен буває часто пяний а старцї не сміють жалувати ся на него, бо і самі не лїпші: живуть нечесно, мають жінки і діти та кождого дня запивають ся; деколи в монастири нема ніякої відправи, бо всї пяні, а люди, що приходять з далека на молитву, розходять ся не помоливши ся.

Кудеяр все вислухав і довідав ся від новика, що він пече просфори; пішов за ним до просфирні, а побачивши там два мішки з мукою, велїв новикови ждати там на себе, доки не вийде від ігумена.

Відтак пійшов Кудеяр до келії ігумена, а постукавши в двері, проголосив: „Господи Ісусе Христе, Сине Божий, помилуй нас!" Відповіди не було. Кудеяр повторив молитву і знов не почув відповіди.

Ігумен сего дня кріпко заснув з похміля. Кудеяр трутив заперті двері; завіси пустили і двері відчинили ся.

Ігумен зірвав ся з постелї, побачив незнакомого і зачав його ганьбити. Кудеяр, не дивлячись на ігумена, заложив вістрє ножа в шпару дверий, що замикали закамарок в стіні, відважив двері і винявши відтак два

великі мішки з грішми, сховав їх за пазуху.

— А то що такого? — крикнув ігумен і кинув ся на него. Кудеяр схопив ігумена за карк і приплеснув його носом до стіни. Кров хлюпнула з ігуменського носа. Кудеяр забіг до просфирні, а не заставши там нікого, хопив два мішки з пшеничною мукою, завдав собі на плечі, вийшов за ворота, сів на коня і разом з товаришами відїхав.

Розбитий ігумен довший час не міг прийти до себе, отирав кров з лиця, а відтак підняв крик. Братія кинулась скликувати службу і мужиків, щоби гнати за опришком, але Кудеяр був вже далеко.

Кудеяр роздав кождому опришкови по двайцять рублїв платнї та віддав муку для цїлої ватаги.

— Най баби напечуть колачів — говорив. Опришки переняли ся великим поважанєм а навіть певного рода боязнею супроти Кудеяра. Хитрий атаман, Кузьма Сїрий, тільки зубами скреготав, а Кудеяр, задля його атаманської гідности, дав йому подвійну платню в порівнаню з другими і впевнив, що йому не відберуть атаманства.

— Тепер, братя, годї нам тут довше барити ся — сказав Кудеяр. — Калуга недалеко, вишлють проти нас військо. Рушаймо до Білева і там злучимо ся з Окулом і Урманом.

Табор рушив. Баби і дїти посадили на коний, а також всї пожитки наладували на коний. Кудеяр заборонив по дорозї грабити села а противно приказав купувати у селян всьо за гроші. Опришки закупили по селах сокири і топори, хоч селяни нерадо продавали ті річи, бо вони потрібні в господарстві, а можна було їх купити тілько в більших містах. Кудеяр, платячи готівкою, грозив селянам, що коли не продадуть, то заберуть від них силою.

Подорожні, що стрічали опришків, не важились допитуватись, що вони за одні, а знов Кудеяр заборонив ватазї зачіпати людий. Переїхав побіч них царський гонець, але Кудеяр не велїв і його чіпати; гонець зачудований дивив ся на товпу, але нїчого не питав, вдоволяючись, тим, що його не чіпають. Кудеяр був тої гадки, що треба оминати всякої напасти, доки не злу-

чать ся з Окулом і Урманом.

Опришки обїхали Білев, виїхали на болховську дорогу і підїхали до того місця де Кудеяр, вертаючи з Криму, стрітив ся з Урманом і Окулом. Але заїздного дому вже не було; на його місци лежали згарища. Кудеяк скрив ватагу в лїсї, а сам поїхав дорогою довідати ся, що се все значить. На дорозї стрітив ся з одним з служби, а той йому розповів таке: білевський намісник вислав военних людий, а староста нагінку на опришків, що розсїлись в лїсї під містом. Військо і нагінка підступили до засїка і була бійка, але опришків не могли добути, а заїздний дім спалили за се, що господар його був в змові з опришками; господаря з жінкою привезли до Білева і там повісили, а опришки побоюючись, щоби не вислано на них більшої сили, покинули засїк і втекли до литовської границї. Кудеяр зайшов в те місце, де закопав ханські дарунки, виняв трохи гроший і дорогоцїнностий, лишаючи решту на запас і вернув ся до своїх.

— Окул і Урман пійшли на литовську границю, — сказав — тож треба нам їх доганяти.

Ватага рушила на захід до Жиздри. Зачались дощі. Опришки дійшли до ріки Жиздри, ввійшли до села і розмістились по курних хатах. Мужики не сміли їм противити ся. Там опришки довідали ся, що Окул і Урман були в тім селї та пішли на право через лїс. Підюджувані Кузьмою Сїрим опришки зачали негодувати на Кудеяра.

— І деж то твій Окул з Урманом? Ти нас дуриш. Чого тут нас завів? — роздавались крики.

— Вам — сказав Кудеяр — не можна було лишати ся під Калугою, бо коли би були ще оден день затримали ся, то вже прийшлоб там царське військо, Під Білевом рівнож годї було, коли вже Окул і Урман уважали потрібним звідси забирати ся. Вони пішли сюди на право через лїс і ми підемо за ними.

Опришки успокоїли ся, але Кузьма Сїрий не переставав шкодити Кудеярови. Кудеяр не велїв нїчого брати насильно у мужиків, а Кузьма, против його наказу, підмавляв грабити мужиків, а мужики, покинувши хати, повтїкали до лїса. Тодї у ватазї зачала ся сварка.

Ті, що повинувались Кудеярови, напали на тих, що слухали Сірого — зачалась бійка. Партія Кудеяра показала ся сильнійшою. Сірий піддав ся. Кудеяр скликав громаду і зажадав, щоби змінили атамана. Опришки послухали і вибрали атаманом Антипку Товченого, біглого стрільця, кріпкого чорнявого парубка, що силою уступав тілько одному Кудеярови. По усмиреню сварки, опришки пішли долї рікою Жиздрою і нараз в половині дороги побачили велику товпу людий, кінних і пішних, як переправляли ся в брід через Жиздру.

— Се царське військо! Царська рать! — закричали. — Що нам робити? Вони нас побачили. У них рушниці! Ми пропали!

— Так, відозвав ся Сірий — коли би ви були мене слухали, то не прийшло би до того! Завів нас проклятий зайда, чорт його знає, що він за оден... може навмисно туди запровадив. До ліса, чим скорше до ліса!

Кудеяр, почувши се, кинув ся просто до товпи, що ще не перейшла Жиздру, і кричав до своїх:

— Не лякайте ся, братя!

— Куди ти! — заревів Сірий, кинувши ся на него — хочеш втікати. Бийте його, сякого-такого сина!

Сірий прицілив ся в Кудеяра з лука, але товариші вирвали йому лук.

Кудеяр підїхав близше до ріки і нараз утїшений завернув коня назад і кричав до своїх:

— Се наші, наші! Ті, що ми їх виглядали! Окул з Урманом.

Кудеяр станув напротив Урмана.

— Брате, товаришу, приятелю — кричав Кудеяр — ми за вами ходимо, вас глядимо!

— Кудеяре, — крикнув Урман — ти наш?

— Ваш, ваш, — говорив Кудеяр — веду до вас свою ватагу.

— Ось як! — сміючи ся говорив Урман: — в него вже і ватага.

Урманова ватага перейшла перша через Жиздру. За нею йшов Окул зі своєю. Урман кріпко обнимав Кудеяра, а Окул, видячи, що Урман когось обнимає, кричав до него з ріки: „кого се так?” — Кудеяр з нами, —

кричав у відповідь Урман, — та ще й не сам, а з ватагою.. — „Його одного за три ватаги вистане" — сказав Окул і переправившись назад через ріку, скочив з коня і давай цілувати ся з Кудеяром. Розбишаки з шайки Окула і Урмана, що бачили Кудеяра перше, з цікавостію дивили ся на него і грімко виражали свою радість.

— Як ми тобі пророкували — так і вийшло, — сказав Урман. — От видко і придали ся ми тобі.

— А ти нам ще більше — сказав Окул.

— А от наш атаман, Антін Товчений — сказав Кудеяр, — по братерськи його! А от бувший атаман, Кузьма Сірий.

Розбишаки, що відобрали від Сірого лук, держали його за руки і не давали втікати. Сірий, видячи, що попав ся сам в сіти, заставлені на Кудеяра, впав на коліна і кричав:

— Змилуй ся! Я винен! Не буду більше!

— Ти мене вбити хотів, — сказав Кудеяр, — ти бунт у ватазї піднимав. Нехай тебе судять всї і атаман.

— Порубати його, — кричали розбишаки.

— Нї, повісити! — говорили другі.

— На паль посадити! — кричали треті.

— Повісити, чи порубати, чи на паль посадити, все одна смерть, — говорив Товчений. — Я думаю повісити його на тім дереві.

Тодї якась женщина з шайки, почувши голосні крики, що жадали смерти Сірого, скрикнула переразливо. Та в слїд за тим на неї накинув ся з лайкою твердий мужеський голос. То була жена одного з розбишак, котру муж давно вже підозрівав в любови до Сірого. Тепер вона мимохіть перед всїми зрадила своє чувство. Муж зганьбив її; вона затрівожена близькою карою любовника, плюнула мужеви в лице і закричала: — коби тебе, поганця, замість Кузьми на дерево! Муж пхнув її ножем в серце. Збігли ся доокола неї розбишаки... Одні були за ним, другі против него. Убійця кричав, що він муж і може довільно розправляти ся з женою. Йому відповіли, що „хоч і муж, а самовільно не міг вкорочувати віку жінцї, повинен був пожалувати ся атаманови і всему товариству..." Прийшов Кудеяр з Товченим,

Окулом і Урманом, вислухав діло і сказав:

— Все зло відси, що баб возимо. От воно й відозвало ся. По моїй гадці, завинив муж, тілько не так, щоби його карати смертію, длятого, що жінка його роздразнила і він убив її в запалї. Покарайте палицями під тим деревом, на котрім повісять Сірого.

— Справедливо, справедливо! — сказали атамани.

Сірого підтягли на дуба, і коли він, висолопивши язик і страшно витріщивши очи, руками і ногами відбивав ся від смерти, що скоро поборола його, під ним дали ударів дванайцять завзятому його соперникови.

Потім Сірого зняли з дерева і вкинули в одну яму з його улюбленою.

Окул з Урманом пояснили Кудеярови, що вони з своєю ватагою, втікаючи перед новою погонею, розпустили поголоску, буцім то вони йдуть до литовської границї, а на дїлї задумали вернути ся зза Жиздри і стати на другім місци, недалеко від Жиздри, в лїсї, посеред ярів, де є погожа жерельна вода, а з ярів вихід на луги з гарними пасовисками.

— А ми, — говорили вони, — таки міркуємо, щоби чкурнути в Литву, тілько туди треба з грішми; вперед треба-б запасти ся.

— Нї, не про Литву нам думати, — сказав Кудеяр, і подїлив ся з товаришами своїми плянами до скиненя з престола Івана Василєвича і посадженя Володимира Андрієвича; та при тім трохи збрехав: він впевнював їх, що сам Володимир Андрієвич знає про той намір а земські бояри обіцюють як стій оголосити його царем, аби лише удальцї скинули мучителя.

Окул і Урман з одушевленєм слухали оповідань Кудеяра.

— Нам — сказав Окул — тепер все одно; коли не довершимо такого великого дїла і пропадемо, то біда не велика, — все пропадати колись прийде ся... А довершимо, звісно, всїм буде добре.

— Що тут говорити о тім, коли не довершимо, — сказав Кудеяр; — належить довершити, скоро беремо ся.

Скликали раду. Кудеяр заявив, що князь Володимир Анрієвич взиває їх на службу і велить їм роздати

плату. Він тут-же дав кождому по дванайцять рублів. Розбишакам гроші сподобали ся. Як ті гроші так і ватага, з котрою явив ся Кудеяр, були для шайок Окула і Урмана поражаючим доводом його сили і правди того, що він говорив. Удальцям підхлібила думка, що вони тепер не розбишаки, а слуги князя, котрий буде царем. Вони від разу виросли у власних очах.

— Йдем за цілий світ християнський, — говорили вони.

— Тепер здалоб ся — сказав Кудеяр — нам гарно в'оружитись, а то в нас майже нема огненного набою ні збруї. Я думаю, братці, поїхати самому в Литву за оружем, а Урмана післати в Болхов. У мене є татарські гроші; Урман їх там виміняє на русскі; до Болхова Татари приводять бранців на викуп, там татарських гроший треба иногді. А там же, говорять, можна й оружя накупити.

— Можна, можна, — сказав Урман — я Болхов знаю.

— А вам — сказав Кудеяр — задержати ся на той час в лісі, в захистнім місци і дожидати мене.

Під проводом обзнакомлених з місцевостію розбишаки завернули в ліс і розтаборили ся між дебрами в ярі. Вони прорубали маленькі круті стежини в лісних чагарах, такі, що ними проїхати міг лише оден чоловік; стежини були прорубані так, що всякий другий, не знаючи їх напряму, не міг рушити ся ними. Ті стежини вели в луг з дебрів, де був табор. Розбишаки водили туди коний на пашу. Крім того в лісі були поляни, де можна було знайти траву.

Урман вибрав ся в Болхов, а Кудеяр взяв з собою братів Юдинкових, що знали дорогу, і поїхав у другу сторону, до литовської границі.

Гроший, награблених в Добрім монастири, було так много, що вистало би на в'оружене два рази більшого війська, ніж було його в Кудеяра.

Пробираючись в сторону литовської границі, Кудеяр з Юдинковими задержав ся в однім селї і став селянина розпитувати про пограничні діла. Він довідав ся, що цар, сильно боячи ся, щоби його бояри і радники не втікали в Литву, казав розставити сторожі і ловити

втікаючих, скоро покажуть ся. Але селянин, оповідаючи ту новину, тут-же засміяв ся і сказав:

— Хиба дурень був би, хто-б їм в руки попав ся. В нас тілько гроші покажи, проведуть тебе і виведуть, хоч би і з товаром.

На просьбу Кудеяра, підкріплену грішми, господар знайшов провідника, грязного християнина. Він щасливо провів його лїсами за границю, а там вже Кудеяр, разом з Юдинковими, їхав безпечно, відпочиваючи по корчмах, і так приїхали вони в город Мстиславль. Тамошний воєвода був той сам пан, в котрого жила дївчина, що очарувала Самсона Костомарова.

Кудеяр застав там свого спасителя Самсона, і се йому дуже стало в пригодї. Без него воєвода не дуже радо позволив-би йому накупити оружя з обави, що воно купує ся для царських військ, котрі тим оружєм воювати-муть против Литви. Самсон впевнив воєводу, що Кудеяр, чоловік під опалою, ледви спасши ся від голодної смерти, на яку засудив його мучитель, купує оруже не на що инше, як лише на те, щоби підняти бунт против царя Івана і замість него посадити на престол Володимира Андрієвича. Воєвода ненавидів московського царя і з особлившою запопадливостію старав ся надїлити Кудеяра добрим оружєм, при тім по можности дешевим. Кудеяр закупив великий запас оружя, пороху, олова, копій і кіс: останні видались йому потрібні до кошеня трави на зиму. Лишало ся перевезти все за границю. Воєвода поручив Кудеяра двом проворним євреям. Кудеяр купив двайцять вючних коний і зложив на них свій товар в міхах з рогожі; на кождім кони з обох боків висїло по мішку, а на верхи привязував ся ще мішок. Таким робом Кудеяр з товаришами перебрав ся через лїси, минаючи оселї, вкінци зближив ся до того місця, де покинув розбишацький табор.

Між тим, в часї його неприсутности, лучила ся така пригода.

Оден з розбишак, приятель повішеного Кузьми Сїрого, втік з табору до Калуги і доніс, де находить ся розбишацький табор. Калужський намісник зараз позвав на раду старосту і оба рішили зібрати з цїлого округа людий на лови розбишак та вислали письма в Лихвин і

Білев, щоби й там робили так само. Селян в таких справах дуже було тяжко рушити, а особливо в час жнива; при тім вони нерадо задирали ся з розбишаками, боячись, що, скоро роздратують їх, а не переловлять, то розбишаки будуть мстити ся. На той раз старости не зібрали нікого: вибрали ся лише військові люди, Калужане, та й то по більшій части вислужені вже, старі, бо молоді, сильні, здорові служили ще в війську. Білівці і Лихвинці не встигли з ними злучити ся. Калужани самі підійшли до вказаного місця. На їх біду намісник не вислав з ними донощика, але вкинув його в тюрму і взяв на питку, від котрої він і помер; вояки лише після оповіданя того донощика мали відшукувати місце, де находила ся шайка. Вони не знали крутих стежок, котрими удальці виходили зі свого табору. Приїхавши на місце, де, після їх обчисленя, повинен би находити ся розбишацький стан, Калужани зсіли з коний, входили в ліс наслухуючи і почули за деревами тупіт кінських копит і гамір людської мови. Віхати в ліс здалось неможливим; в гущавині ліса вони побачили дебри. Вояки лишили осідлані коні на дорозі, поручивши пильнувати їх своїм слугам, а самі з оружем пішли в глубину ліса. Тимчасом розбишаки через своїх розставлених сторожів дізнали ся про прихід воєнних людий, висланих против них, забрали на борзї свої пожитки, сіли на коні і своїми крутенькими стежнами, гусаком їдучи оден за другим, виїхали на гостинець. Коли переслідуючі їх піші вояки дібрали ся до розбишацького табору, там вже не було нікого. Розбишаки напали на слуг, оставлених вояками на гостинци, відібрали їм коні, побили слуг, коли ті почали кричати, пішли в брід через Жиздру з забраними кіньми, потім завернули в ліс і щезли з очий. Калужани почувши крик слуг, метнулись назад знайшли тілько трупи їх, а де діли ся розбишаки з кіньми — вони не бачили. Діло скінчило ся тим, що Калужани пійшли домів пішки, а зустрівши ся з Білівцями і Лихвинцями, розповіли їм, що розбишак вже нема. Тоді Лихвинці і Білівці, не знаючи, де глядіти розбишак та й не сподіваючись, при своїх слабих силах, упорати ся з ними, пішли й собі-ж домів.

Розбишаки, уйшовши сім верст, ввійшли в село, набрали там собі пашні, заплатили як слід, але заказали спродавцям говорити про себе, грозячи в противнім случаю пустити село з димом. Потім удальці пройшли ще десять верст і знайшли собі захист лїпший від попередного; то була лїсна закутина; посеред неї озеро; в тій закутинї розложились розбишаки табором, і для виходу прорубали собі круті стежки, як і в попереднім своїм захистї, а в деяких місцях, доступних для проходу, умисне навалили дерева, щоби зробити місця непрохідними. Стаючи на новій оселї, вони післали двох товаришів на попереднє місце сповістити Кудеяра і Урмана, скоро ті прибудуть.

Післанцї не застали нїкого на місци попереднього табору і засїли на своїх стежках, дожидаючи, коли будуть їхати Кудеяр і Урман. Того-ж дня вони почули кіньський тупіт: зявив ся на стежцї Урман, за ним, оден по другім, ряд незнакомих їздців, а за ними вючні конї.

— От вам, — сказав Урман, — нові гостї і товариші, дорогі гостї з Дону прибули і нас зовуть до себе.

— А наші — сказали йому товариші — вийшли відси тому, що була против нас висилка, тілько тій висилцї не було щастя.

— Я догадав ся, — сказав Урман — по дорозї слїди вашої роботи... орли і круки вдячні вам. Він натякав на труши побитих слуг.

На другий день приїхав Кудеяр з своїм закупном. Урман розповів йому, що в Болхові був великий ярмарок, гроші він виміняв, накупив оружя, накупив також кожухів за гроші, які дали йому удальцї, припасаючи теплу одежу на зиму.

— А от, — говорив він, вказуючи на десятьох своїх товаришів, з котрими приїхав, — то молодцї з Дону, приїхали закупити оружя і коний для своєї ватаги і прикинулись боярськими дїтьми; а я їх пізнав зараз, якого полету вони птахи; вони їхали з наміром, щоб з нами змовитись. Зібралось, бачиш, чотири ватаги, ходять в нашім краю по лїсах, так вони й велїли їм розвідати ся про нас і позвати нас до себе, щоби ми за одно були з ними.

— А де ваш табор? — спитав Кудеяр.

— На Дону, — відповідали прихожі — недалеко від того місця, де ріка Бистра Сосна у Дон вливає ся.

— А много вас буде? — спитав Кудеяр.

— Сотні щось чотири, — сказали прихожі. — Ми ходили повисше — коло Венева до Рязаня, тілько на нас була облава: боярські діти на конях, а стрільці піші з вогнем! У нас оружя мало, ми і втікли дальше на Дон.

Кудеяр поїхав з ними на нове місце постою розбишацького табору і роздав усім молодцям нове, куплене оруже. Лишив ся ще великий запас і Кудеяр обіцяв роздати його тим, що стоять на Дону, коли прийде до них на сходини. Молодці дивували ся, як то все вдає ся Кудеярови, вважали його всемогучим знахором і готові були у всім повинувати ся.

— Ми за тебе майже заложили ся, — говорили вони йому — куди ти поведеш нас, туди й пійдемо, що звелиш то зробимо. Ти все знаєш; що скажеш тому і стати ся.

— Осторонь ви, братці, тут і помістили ся, та не довго тут вам гостювати, — сказав Кудеяр, — треба буде рушити ся, пійдемо на схід до нашої братії, що на Дону. Чули ми від тих, що з Дону до нас приїхали, що Муравським шляхом буде йти велика каравана з Москви в Крим і в Цареград, як кажуть, а там много везуть міхів дорогих і збіжа і муки і всякого припасу. Ми розібєм її і пійдемо на Дон, а потім станемо разом з нашою братією на Дону промишляти над нашим великим ділом. А тут нам лишати ся й зимувати не годить ся тому, що про нас вже дізнали ся і зроблять на нас велику облаву, а нас не дуже много, не відібємось.

Ніхто не став і не смів перечити. Всї поклали свої пожитки в мішки, що висїли в кождого за спиною по оба боки коня. Сїдел було мало, заступала їх підстелена одежа. За плечима в молодців були луки і колчани, а з заду за мішками, на поперек коня, привязувалась рушниця. Лишнє оруже і припаси везли на вючних конях. Розбишаки їхали помалу, пробираючись лїсами, щоби їх не замітили; в деяких місцях приходилось їм прорубувати гущавину і засипувати рови, коли се видалось

легше ніж робити великі обходи. Вони дійшли до Оки і там два дни заняли ся рубанєм ліса; зрубані, непоколоті і не зовсім обчімхані з гиляк дерева, звязані разом, послужили тратвами; вони переправились на табун коний і відбили його; в той спосіб у них було тепер много лишних коний. Потім атаман Товчений зі своєю ватагою відділив ся і зробив напад на житло, відки пригнав коров, биків і овець для прожитку.

Розбишаки рушили на полудне, обминаючи заселені місцевости, і опинились на Муравськім шляху не дуже низше від того місця, де потім побудовано город Хивни. Ледви що вони прийшли на Муравський шлях і стали розкладатись табором, як побачили товпу кінних їдучих по шляху: то були станичники, вислані з Рилська для проведеня каравани через степ. Станичники, заглянувши кінних, а за ними стада, зразу думали, що то Татаре, та, приглянувшись, пізнали, що то руські і по всім признакам злодійські люди. Станичним видало ся, що у злодіїв стрільного оружя нема, а в них самих є, значить, вони зі злодіями дадуть собі раду, хоч би злодіїв було і більше. Станичники кинулись на них, але розбишаки хватили за свої рушниці, зложили ся і були готові до вистрілу, саме тоді, коли станичники ще тілько брали ся за рушниці. Станичники побачивши множество рушниць, вимірених против себе, звернули ся назад і пішли геть.

— То плохе діло, коли ми дамо їм втекти: — сказав Кудеяр — вони дадуть про нас вість і против нас вишлють більше людий. На коні, братці, а в кого коні потомлені, кидай їх і сідай на молодих з табуна, скачи за ними.

Розбишаки стали зіскакувати зі своїх коний і хапати запасних, з табуна, сідати на них; але непривчені коні носили їх боками. Станичники побачивши се, думали, що їх не настигнуть, та обманулись: Кудеяр летів прямо на них, заохочуючи своїм прикладом удальців.

Станичники задержали ся і націлились.

— Бити ся чи мирити ся? — кричав Кудеяр.

— Мирити ся, — сказав станичний голова, — атже

ви хрещені люди не Татари.

— За чим ви тут? — спитав Кудеяр.

— Каравани пильнувати.

— А ви за чим? — спитав і собі голова.

— А ми — сказав Кудеяр — каравану розбивати. Царя-мучителя посол їхати-ме то ми у него касу возьмемо. Ми задумали царя-мучителя скинути за його кровопійство над християнами, а на престол російського царства посадити хочемо князя Володимира Андрієвича. Земські бояре за нами. Приставайте до нас. Нас много. Хто тепер пристане і поможе нашому цареви сісти на престолї, ті в него перші люди будуть. Наш цар не казав нікого силувати: хочете з нами йти — буде вам добре, а не хочете — судія вам Бог!

— Що-ж? то добре діло; — вимовив хтось зі станичників. — Давно-б пора. Що, братці, пристаємо, чи як?

— Та коли земські бояре за ними, то пристанемо, — сказав другий.

— Пристанемо, пристанемо, — понесли ся голоси. Цар вельми лютий став! Другий буде милостивійший! А нас надгородить!

— Надгородить, надгородить! — говорив Кудеяр. — Я по його приказу зараз всім плату грішми роздам, а каравана наша буде. Наш цар нам її дарує.

— Добре, добре! — кричали станичники.

— Що ви, — собаки, — закричав голова, — в петлю вам захотїло ся, чи що! Ви їм, дурні, вірите. Вони все то скоїли самі. Князь Володимир Андрієвич нї духом нї слухом про те не відає, і вас, собак, повісити прикаже за те, що ви його царем робите! Ми знаємо одного царя, Івана Висилієвича, нашого і його повелителя. Князь Володимир Андрієвич його раб і йому вірний.

— Правда, правда! — закричали другі станичники. — то злодійські штуки; не слухайте їх, братці, біда буде.

— Будьте вірні мучителеви, коли хочете, — сказав Кудеяр, — ми вас не силуємо, а хто хоче з нами стати за князя Володимира і за всю святоруську землю, той до нас переходи.

Сорок мужа перейшло до розбишак.

— Будьте ви прокляті, — кричав голова, труси, пси смердячі! зрадники! Бути вам всім на пали!

— Не ганьби, голово, — сказав Кудеяр — не хочеш русскій земли служити, — Бог тебе розсудить і осудить. Ми тебе не силуємо. Зложіть оружє, зсядьте з коний і йдіть собі, куди знаєте.

— Щоб ми оружє своє складали? Що, ми зрадники такі як ти? — сказав голова.

— Братці, стріляйте в них! — закричав Кудеяр.

Розбишаки вистрілили і убили пять людий. Станичники вистрілили убили шістьох розбишак; куля скалічила ухо Кудеярови; кров полилась; розбишаки влютили ся, кинули ся на станичників, бились і копями, і шаблями, і рушницями.. під Кудеяром убили коня, а станичник ударив його по голові так, що і він став непритомний. Розбишаки, що остали ся позаду, пійшли, в бій, окружили станичників і всїх до одного перебили, але стратили досить своїх.

Кудеяр підняв ся; до його рани приложили пороху з землею, обвязали полотенцем. Оглянувшись, він побачив звиш десятки убитих розбишак і стілько-ж ранених. Ті, що були ранені тяжко, просили собі смерти. Кудеяр казав перерізувати їм горла, щоби не мучились, а иншим велїв позавязувати рани полотенцями.

По тій бійцї Кудеяр заснув таким лицарським сном, що проснув ся аж на другий день. Йому полекшало, але біль голови довго мучив його після одержаного удару.

Каравана, котрої дожидав Кудеяр була дуже важна. Вслїд за послом, що приїхав до Москви з Криму, разом з Кудеяром, прибув від хана до царя гонець з тайною звісткою, що турецький цар невідмінно хоче з весною йти на Астрахан, та що хан мимохіть буде зобовязаний пристати до него. Тепер хан всїми силами відраджує се турецькому цареви, а коли не відрадить, то з братерської любови до московського царя буде умисне робити так, щоби Турки Астрахану не завоювали; за таку дружбу хан жадав від московського царя таких дорогих гостинців яких ще цар Іван йому не давав. Після одержаня тих вістий московський цар відправляв з караваною у Крим свого гонця з множеством

міхів і з великою силою гроша. В каравані було много купців Вірмен; крім міхів і воску, вивоженого з московської землї, вони везли значну скількість збіжа і муки. В московськім царстві був того року врожай, але під конець літа стали появляти ся хмари пільних миший, що нищили хліб в копах і стиртах. Вість про ту біду викликала всюди страх; хліб подорожів. Однак в маґазинах і коморах торговців було ще доволї запасів: в подібних случаях такі люди, замічають підвисшенє цїни, звичайно приховують хліб, щоби продати його тодї, коли він досягне найбільшої цїни. За Івана Василієвича купцї бояли ся, щоби цар не велїв забрати від них хліб ради людської нужди або і в тій цїли, щоби самому продавати його з зиском; вони продавали свій хліб за границю. Тим робом каравана, що йшла під той час, була незвичайно богата.

Для безпечности тої каравани в степу приказано було провожати її тром станицям: перша йшла за нею з Новосиля, друга і трета мали зустріти її коло Бистрої Сосни, прибувши з Рилська і з Путивля.

Ми бачили, як невдачно сповнили Рильчане свій обовязок.

Після вказівок піддавших ся Рильчан, Кудеяр велїв підійти близше до урочища Ливня, де був перехід через Бистру Сосну і де вже заводила ся оселя. Підходячи до того місця, опришки побачили товпу людий, що сидїли спокійно коло ватри. Їх конї попутані пасли ся.

Кудеяр догадав ся, що то Путивляне, приказав однїй части своєї ватаги зайти по за плечі сидячих і стати за лїсом, щоби на даний знак вискочити з своєї засїдки і стріляти в Путивлян, а сам з кінними їхав прямо на них; у розбишак рушницї були наготовлені з тлїючими ґнотами, котрі треба було лише при помочи спружинки нахилити до пороху, щоби вистрілити. Путивляне дивили ся на їздців, що зближали ся до них, та думали, що то Рильчане; вони впевнили ся в тім тим більше, коли справдї пізнали з лиця кількох Рильчан з піддавших ся розбишакам і тому підпустили їх до себе, не заряджуючи ніяких средств осторожности.

— Боже помагай вам, братя Путивляне, — сказав Кудеяр — ви прийшли каравани зберігати, а ми прий-

шли її розбивати. Знайте, братці, що ми за люди. Ми всї під опалою. Цар-мучитель нас з домів всїх вигнав, рідню нашу замучив.. цар-мучитель много крови неповинної пролив... Ми задумали, ради всего христіянства і всеї святорусскої землї, скинути його з престола, а посадити на престол россійського царства князя Володимира Андрієвича. З нами разом земські бояри. Ми тепер прийшли за тим, щоби каравану розбити, від гонця царського касу відобрати, щоби було чим військо князя Володимира Андрієвича удержати. Хочете з нами разом? Ми вам зараз дамо плату від князя Володимира: я від него присланий чоловік. І каравану собі заберемо. А як Бог позволить князеви Володимирови сїсти на престол, то він дуже вас надгородить.

Станичний голова Ігор Шашков дав Кудеярови таку відповідь:

По твоїй мові бачу, що ти не з Москви родом чоловік. Бог тебе знає, хто ти такий, тілько я по душі тобі скажу: для нас що піп то батько: чи на престолї буде сидїти Іван чи Володимир, то ми йому хлопи. Коли-б у твого князя Володимира Андрієвича була сила велика, тодї инше дїло, инша мова була би... А то в него сили нема; доси ми нїчого такого не чували. Опальним людям мало що з серця скаже ся. Як йти против царя Івана, скоро за ним цїлий русский народ. Нас побють і відведуть до царя Івана, а який він у гнїві, всїм то відомо. В царя Івана вояків більше нїж в тебе.

— В царя Івана — сказав Кудеяр — вояки відправлені в Нїмеччину, а сам він лишив ся з немногими людьми. Виміркуємо час відповідний, нападемо на него, скинено, а царем буде Володимир Андрієвич.

— В царя два сини, — сказав Шашков. — Колиб вам і успіх був, скинули-б ви царя Івана, то не Володимира Андрієвича, а царевича Івана, старшого царського сина, земля поставить царем.

— Він такий сам мучитель буде, як і отець: земля поставить царем Володимира. На тім в нас згода стала з земськими боярами.

— Від земських бояр — сказав Шашков — ми того не чували, а колиб і земські бояри нам то сказали, то ще треба би подумати.Нї, ми з вами не йдемо і

до ваших намірів не пристаємо.

— То що-ж, сказав Кудеяр, — хочете з нами бити ся?

— Хоч би й бити ся, коли хочеш, — сказав Шашков.

— Бити ся, бити ся! — закричали Путивляне, вхопивши за рушниці, але з ліса вискочили опришки, вистрілили і за одним разом положили пять мужа.

З сього боку розбишаки стали стріляти в Путивлян і також ранили кількох людий.

— Стійте, — закричав Шашков — перестаньте стріляти; ми пристаємо до князя Володимира Андрієвича.

— Пристаєте? — сказав Кудеяр. — Пристаєте з конечности, коли побачили, що в нас є сила.

— Так, тому й пристаємо, — сказав Шашков. — Я тобі перше сказав, що коли-б у князя Володимира сила була значно більша, то друге діло було би... Сам скажи, ти чоловік розумний: чи можна так всему повірити, що хто скаже? Я з рязанських: цар Іван забрав у мене добра, що були мої з діда-прадіда і взяв добра в опричнину, а мене переніс в Путивль. Я сам скривджений, а ти говориш: з конечности пристав? Не хотів приставати тому, що не повірив тобі, а тепер вірю, коли бачу, що в тебе сила є.

Кудеяр роздав часть плати піддавшим ся Путивлянам і обіцяв решту виплати після ограбленя каравани.

Шашков сказав:

— Будуть Новосильчане за караваною йти; чи не вислав би ти мене наперед, я би почав намавляти їх, щоби пристали до Володимира Андрієвича; не було-б даремного проливу крови, як між нами лучило ся.

— Ні, — сказав Кудеяр — так за свіжа тобі довіряти ще трудно. Ми засядемось в корчах і нападемо на Новосильчан з заду, перепустивши їх за караваною. Пристануть до князя Володимира — добре, а не пристануть — бити ся будемо.

На ніч опришки розложили ся коло самого шляху. Шашков призвав до себе товпу Путивлян і сказав:

— Коли засне та зволоч, сідайте мерщій на коні і

разом зі мною втікайте. Треба дати знати в ріжні городи, в Путивль, в Рильськ, в Болхів... Діло не пусте, на царя-повелителя йдуть війною, другого царя ставити хотять! Коли ми встигнемо переловити їх, буде нам від теперішного царя нагорода велика і певнійша ніж від того котрий, ще не царював.

По неволи Путивляни згодили ся з ним. Деякі зараз повідомили про той намір Кудеяра.

Кудеяр сказав се Окулу, Урману, Товченому та велїв їм удавати сплячих і бути все на поготівли.

О півночи Шашков, думаючи, що всї сплять, зірвав ся, сїв на коня, Путивляне, що лежали коло него, скочили за ним на конї, помчали ся в поле, та нараз поза ними розляг ся оглушаючий крик — громада розбишак була вже на конях і гнала ся за Путивлянами. Кудеяр летїв попереду, настиг Шашкова, хватив його за рамя і звалив з коня.

— Вяжіть його, — кричав він.

Путивляне втїкали; розбійники доганяли їх і били; кількох полягло на місци, кількох зловлено живцем, кільком удало ся втїчи дальше, але на приказ Кудеяра опришки пігнали ся за ними і били їх.

Кудеяр притащив звязаного Шашкова в табор. Ранним ранком зібрала ся громада. Кудеяр заявив, що Шашков за свою зраду гідний того, щоб його живцем спалити на вогни.

— Суд справедливий! — закричали всї.

Розложили вогонь і положили на него Шашкова.

— Умру за великого царя, — кричав він — умру за правду! Бог милосердний прийме мою душу, а вас, злодіїв, покарає.

Спійманим Путивлянам відрубали голови.

В годину після тої розправи розбишаки побачили йдучу каравану і станицю Новосильчан, що проводила її з заду. Каравана складала ся з множества вючних коний і колесниць, до котрих були поприв'язувані за шиї полонені Нїмцї і Чухни, так само як в тій каравані, яку Кудеяр зустрів, вертаючи з Криму.

Розбишаки подїлили ся на дві половини: одна їхала верхом просто на стрічу каравані, друга скрила ся в кущах, наміряючи кинути ся на Новосильчан з заду. Новосильчане, видячи їдучих прямо до них їздців, ду-

мали, що то Путивляне і Рильчане.

Каравана минула їздців. Розбишаки перепустили її і стали лицем в лице перед Новосильчанами. Із'за кущів вискочили удальці: і кінні і піші націлили ся в Новосильчан.

Новосельчане перепудили ся несподіваного нанаду.

— Бити ся чи мирити ся? — кричав Кудеяр.

— За що бити ся, з ким? — питали Новосильчане.

— Коли хочете мирити ся, — сказав Кудеяр — приставайте на службу князя Володимира Андрієвича; ми йдемо против мучителя християнського, кровопійця Івана, що в Александрівській слободі; хочемо його скинути, а на царський престол посадимо Володимира Андрієвича. Йдіть до него на службу: от вам грішми плата і каравану розібємо.

—Ми вірою-правдою присягали служити цареви Іванови Василієвичеви, всеї Руси самодержцеви, а князеви Володимирови не присягали і присягати не хочемо — сказав станичний голова.

— То ви бити ся хочете! — сказав Кудеяр. — Братя, стріляйте в них.

— Погодіть, — сказав голова, оглянувшись і побачивши, що станиця його зі всіх сторін окружена, — дайте подумати.

— Думайте, та не довго, — сказав Кудеяр, — а на нас рушниць не піднимайте! От вам наше слово: Хочете бити ся, то ми вас візьмемо в два вогні, нас три рази більше ніж вас.. Ми вас всіх перебємо. А хочете мирити ся, то або до нас переходіть і ступайте на службу князя Володимира Андрієвича, або, коли не хочете йому служити, покидайте оружє і коні і наш пан, князь Володимир Андрієвич — вам житє дарує.

— Дайте подумати, — сказали Новосильчане.

— Думайте, думайте, та кажу вам, не довго, — сказав Кудеяр.

— Нас менше ніж їх, — сказав голова станичникам своїм, — покиньмо їм оружє і коні; ми скажемо, що не могли против більшої сили. Все одно, коли станемо їм противити ся, вони перебють нас, а цар-самодержець може бути й помилує нас за те, що ми все таки не зрадили його. Чи так?

— Так, так! — говорили станичники.

Голова звернув ся до Кудеяра і сказав:

— Ми покидаємо оружє і коні. Ваше слово тверде: відпустіть нас домів.

— Кидайте оружє, — сказав Кудеяр, — ми вас убивати не будемо.

Новосильчане почали зсїдати з коней і кидати оружє. Але два, перешепнувши ся з собою, сказали:

— Ми пристаємо на службу князя Володимира Андрієвича.

— То підїздїть сюди, до наших, — сказав Кудеяр. — Хто перейде на службу Володимира Андрієвича, той не злази з коня, а завертай на ліво, до нас!

За двома пішло ще вісїм мужа. Останні покидали оружє.

— Заберіть рушниці їх — сказав Кудеяр розбійникам — і стережіть їх. Вони в полон здали ся.

— Відпусти-ж нас! — сказав голова.

— Вперед каравану розберемо, — відповів Кудеяр.

— Він підійшов до царського гонця, котрого розбишаки вспіли вже і звязати.

— Давай грамоту, — сказав Кудеяр.

— Гонець подав.

— Читай та не бреши, — сказав Кудеяр.

Гонець прочитав. В грамотї московський цар впевняв Девлет-Ґірея в дружбі, звіщав, що посилає значні подарунки. Цар просив прислати двох полонених черкаських князїв, синів Мамстрюка, обіцяв за те відпустити бувших в полонї Татар і кількох людий відпускав. Вкінци було сказано: „а що твій посол говорив про Кудеяра, щоби його відпустити до тебе, і Кудеяра не стало, а ми би до тебе, брата нашого, його відпустили, коли-б він був живий.”

— Бреше мучитель! — сказав Кудеяр. — Я живий, і поїхав би до світлїйшого хана, але хочу ся відмстити злодюзї свому і спасти всю землю русску перед мучителем.

В тій хвили знакомий голос назвав по татарськи Кудеяра.

Кудеяр пізнав одного з приїздивших з послом хана Татар.

— Де Ямболдуй-мурза? — спитав він Татарина.

— Задержав цар Іван.

— Братя, — сказав Кудеяр своїм, — відпустім всїх Татар. Девлет-Ґірей нам друг. Ну, Іванів гонче, є в тебе ще грамоти?

— Є.

— До кого? Се до кого? — спитав Кудеяр, вказуючи на грамоту, взяту від гонця.

— До явлашського бея.

— Читай.

Гонець почав читати. Кудеяр по його фізіоґномії догадав ся, що він читає не те, що в нїй написано. Він вирвав грамоту з рук гонця і спитав, звертаючись до своєї ватаги:

— Є хто письменний?

Знайшов ся оден з передавших ся Новосильчан, бувший піддячий. Він прочитав грамоту, в котрій цар Іван, мастячи явлашського бея, робив натяки на можливість одержаня ханської гідности. Кудеяр передав зміст грамоти Татарину, що назвав себе кримським гонцем, і віддаючи йому грамоту, сказав:

— Возьми ту грамоту і віддай світлїйшому ханови, Нехай бачить, яка московська дружба.

— Кудеяре, сказав кримський гонець — Іванові гостинцї віддай нам. То ханське добро.

— Друже мій, — сказав Кудеяр — воно не дійшло до рук ханського величества і посилало ся не з чистим серцем, як сам видиш. Ми йдемо війною на нашого ворога і лиходія; він і ханови ворог і лиходій. Треба війську одежу і плати. Коли ми скинемо Івана і посадимо на царськім престолї иншого царя, князя Володимира Андрієвича, тодї, будучи в него першими людьми, віддячимось ханови в десятеро. А тепер, коли все то випустити з наших рук, то нїчим було-б і військо удержати і дїло наше не пійшло-б в лад. Хан мудрий і милостивий, сам розважить, що инакше годї. Для його милости буде лїпше, як ми скинемо його недруга.

— А купцї, — сказав гонець — вони гроші платили за товари.

— Менї їх жаль, — сказав Кудеяр — та що-ж робити? Нам хлїба треба і на військо одежі. Не голодом же мерти й нашим і не з холоду каченїти! Прий-

де пора, стане царем князь Володимир, за всї убутки заплатить, тому що в них взятий товар на його потребу в крайній нуждї.

— А людий? Вони куплені.

— Русскі є між ними? — спитав Кудеяр.

— Нї, — відповіли йому: — все полон з нїмецької війни.

— Беріть їх! — сказав Кудеяр: нам їх не треба! От вам ще Новосильчане, що вас провожали. Ведїть їх в неволю.

Татари кинули ся вязати Новосильчан. Підняв ся зойк, плачі, крики.

Кудеяр взяв від московського гонця грошеву касу і приказав його самого зарубати; потім велїв відвязати колесницї і забрати вючні конї з товарами а все, що було власностію Татар, віддав їм. Вкінци, сказавши ханському гонцеви, що після посадженя князя Володимира на престолї дасть ханови доказ своєї любови і щирости, відпустив Татар з невільниками.

Розбійники, з набутими возами, вючними кіньми і стадами, рушили на право від муравського шляху, правим берегом Бистрої Сосни. Показало ся, що в тім часї на берегах тої ріки не було вже безлюдно. Місцями стояли оселї; утїкачі, що глядїли собі свободи від всяких тягарів, поселювали ся там; були тут і боярські дїти, що втїкли зі своїми людьми. Сїльця були окружені ровами і частоколами. Розбишаки не нападали на них; вони йшли краєм лїсів, иноді проходили й лїси. Так минали вони Єлець, стараючись не показувати ся Єльчанам і для того в тім місци особливо мусїли держати ся в лїсї.

Коли вже недалеко був Дон, Кудеяр став дїлити відбиту каравану. Всю царську грошеву касу і гроші, забрані від купцїв, він не пустив на подїл, заявив, що се каса князя Володимира і пійде на плату його воякам. Щоби всїм було по рівні, Кудеяр назначив по вибору цїнителїв, котрі цїнували міхи, одежі і другі товари, з виїмком хлїба; кождий міг брати собі, що хотїв, доплачуючи грішми, коли брав більше нїж випадало на його пайку після оцїнки. Конї були також роздїлені, але лишні оставлено в запасї для тих, що були на Дону. Худоби і хлїба не дїлили; Кудеяр назначив

куховарів, котрі мали обовязок варити їсти розбійникам по відділах: на кождий відділ по трийцяти людий назначував ся куховар. Для пильнованя худоби назначено скотарів. Установивши правила господарки, Кудеяр привів свою ватагу на Дон, де сполучив ся з другою, ще численнійшою ватагою.

II.

Зимованє.

Донька ватага з радостію привитала нових товаришів, вони були їй дорогі, тому що привезли з собою оружє, запас їди, коний. Всї проникали ся поважанєм для Кудеяра, про котрого прибувші товариші розповідали дивні річи; всї прирекли слухати Кудеяра, особливо, коли всїм їм роздав плату і зобовязав їх уважати ся вояками князя Володимира. Однак Донські дивили ся з завистію на прибувших, тому що ті були богатші і носили шуби, підчас як Донські мусїли вдоволяти ся кожухами.

— Ви перше каравану розбийте, як ми, — говорили Донським прибувші: — коли в нас що є, то дісталось не даром.

Кудеяр зайняв ся урядженєм захистів на зиму і велїв робити землянки в горі, над Доном. Для худоби і коний пороблено деревляні обори. Поки не впав снїг, худоба і конї були на пасовиськах; а на зиму у Донських раньше постарано о запас кількох стогів сїна. Збіжа на хлїб і вівса було доволї награблено в караванї. Не маючи жорен, товкли зерно в деревляних ступах, яких кілька спорудили Донські.

Люди, що складали ся на донську ватагу, переважно були хлопи опальних бояр і їх селяни; дальше вояки, що втїкли і позбули ся дібр, а до них прилучали ся ще звичайні бродяги, котрим від молодих лїт було противне всяке порядне, законне дїло, остогидло жити посеред світа і звязувати ся його обовязками. То були любителї простора, вольности і так званого злодійства, то є всего того, що осуджує ся і переслїдує ся законом: преступнєк і злочин стали, так сказати, їх природою.

Люди боярські, що наповнювали двірці бояр і знатних людий, і селяни, помимо очевидної подібности ріжнили ся поміж собою звичаями. Перші, хлопи, становили таку клясу, котрій видавалось конечним, завсігди служити кому небудь, бути в неволї у кого-б то не було. Гнів царський, що постиг їх панів, освободжував їх від хлопства, вони самохіть ставали свобідними; — але свобода була в них не питома, в московській Руси визволений хлоп робив ся знов хлопом другого пана. В їх положеню нїхто не хотїв брати їх в хлопи, тому що доля звязувала їх в минувшости з опальними; в людськім товаристві їм не було безпечно: досить було на такого хлопа зробити донос куди не-будь, що він хвалив свого бувшого опального пана або пожалував його, і хлопови була біда; таке трівожне положенє, позбавляюче хлопів можности зажити в людськім товаристві гнало їх в розбишацьку ватагу. Але прикмети, набуті ними в хлопськім станї, не покидали їх і в розбишацькім. Кудеяр, будучи начальником ватаги, не носив назви атамана, називав ся господарем і сповнював те, що звичайно становило признаку пана двірнї, платив нагороду, розпоряджав ся харчами: він був першою, важнїйшою особою в ватазї і длятого став повним паном над тими, що передше були хлопами і не розуміли нїяких других відносин зависимости, крім рабського послуху для того, від кого діставали плату. Згідно з понятями свого часу, вони й відносили ся до него, як взагалї до такого, котрому давали власть над собою. Але на їх постійність, вірність і чесність не міг числити Кудеяр; не могли в тім числити на них і попереднї пани. Кудеяр ще менше. При найменшім противнім вітрі подувшім на їх пана, при першій лакомій обіцянцї, даній сильною стороною на шкоду пана, вони готові були зрадити і продати його. Таке достоїнство хлопа. Селяни були люди иншого складу нїж хлопи, але рівно-ж, як хлопи, не могли становити для Кудеяра надії певности. Селяни, жили перше по своїх дворах, не були як хлопи, челядію без означеного званя, обовязаною сповняти ту чи другу волю пана, котрий їх годував і зодягав. Селяни були робітники, що в потї чола добували хлїб свій з землї, одержаної після умови

від її властителя. Гірка доля руїни постигла їх случайно тілько длятого, що їм прийшло ся жити на земли того боярина, котрого постигла опала. В них не було тих хиб, які були питомі двірни. Хлїбороба праця ублагороднює чоловіка, і яка-б лиха не була суспільність, ті, котрі занимають ся виключно хлїборобством, будуть взглядно лїпшими і чеснїйшими людьми в тій суспільности, так довго, поки не перестануть бути хлїборобами. Після того, як цар без всякої причини й вини зі сторони тих селян приказав спалити їх доми, знищити скупі їх маєтки а самих розігнати на всї чотири вітри, засуджуючи їх на голодову смерть, їм приходило ся яким небудь иншим способом піддержувати своє істноване, і вони пійшли в розбишаки ради кусника хлїба. Другі средства не лишали ся їм. Але поки вони не привикли до нового способу житя і не засмакували ще в злодійствах, вони все готові були покинути розбишацьке дїло, лише би показала ся можливість занятись попередними средствами добуваня хлїба. Досить було-б їм сказати: от вам земля, от вам соха, борона, серп — і вони оставлять Кудеяра на долю і недолю! Вояки, що втїкли від служби, були трох родів: одні втїкли перед небезпечностями війни, отже з трусливости. Многі з їх братії втїкали в степи і там поселювали ся з своїми людьми; на розбій пускали ся такі з них, котрим нїчим було підняти ся і взагалї не було з чим поселити ся. На них годї було Кудеярови надто числити; трусливість, що загнала їх в розбишаки, взяла над ними верх і тут, так само як в царській службі. Такі були відважні тілько тодї, коли приходило ся розправляти з безоружними і слабшими, але підчас стрічи з очевидним небезпеченством хоробрости вже в них не ставало. Другі, як передавші ся Кудеярови Рильчани, пійшли за хвилевою надією на вигране справи, на успіх предприємства. Ті люди при невдачи зараз би піддали ся намовам противної сторони, коли-б вона подала їм прощене їх вини. Вкінци тут були вояки, котрих доля була похожа до певної міри на долю Кудеяра: то були ті, котрих цар позбавив дібр, не приймивши їх самих в опричнину, або кинув опалу на їх родину — ті сердечнїйше відносили ся до справи, наміреної Кудеяром; та їх було менше.

Між атаманами тої шайки, до котрої пристав Кудеяр, два: Лисиця і Муха, були з боярських людий; їх шайки складали ся майже виключно з людий і селян опальних бояр. Лисицю зробили атаманом за його моторність; він так і вертів ся, бігав засапаний, кричав так скоро, що піймити його не все було можна, давав острі прикази і сам нарушав їх. Після приходу Кудеяра він безнастанно пхав ся до него з радами, а Кудеяр не звертав на них уваги, хоч ніколи не противив ся йому, і Лисиця сповняв у всім волю Кудеяра, але був тим заєдно огірчений. Муха був примірчиком иншої вдачі, також питомої хлопському станови: в него було мало рухливости, якась сонність, отяжілість, говорив він не скоро, але за те неначе все щось думав і сплував ся видумати таке щось, чого не видумати другим: його вважали розумним, свідущим, і за те вибрали атаманом. Він не злюбив Кудеяра, котрий не дослухував до кінця його важких бесід, нічого розумного і спосібного в нім не бачив; однак Муха як і Лисиця, не люблячи Кудеяра повинував ся йому. Третий атаман Васька Білий веневський — син боярський, був трус першого сорта, за то великий чванько і брехун, жорстокий до нелюдськости над безсильним і при всякій небезпечности тремтів як лист. Він ненавидів Кудеяра, як ненавидить дійсно сильного слабий, що вважає ся через помилку сильним. Ще більше ненавидів Кудеяра четвертий атаман, Федько Худяк. Він був давний злочинець і зачав з того, що колись, живучи в Серпухові на посаді, зі злоби вчинив підпал, а потім, коли причина споводованого ним пожару почала викривати ся, Худяк втік в ліси. Обдарований великою фізичною силою, він довершив кілька вдачних грабежий; до него пристали молодці, що нароком вибрали ся в ліс глядіти його, коли про него пійшла слава. В него явила ся шайка з пятнайцяти людий: до опричнини така шайка вважалась би численною. Розбишаки поселили ся в лісі, меже Серпуховом а Коломною, жили в землянках, грабили подорожних нападали й на оселі. Вони завели торговлю з селянами ріжних місцевостий, купували в них конечне, а селянам дешево продавали такі річи, які трудно було знайти по селах, не одно з кишень богатих переходило

до небогатих. Селяни нароком не розпитували розбійників, хто вони, і хоч добре се знали, удавали, що не знають. При таких відносинах ні опришки не кривдили тих селян, ні селяни не робили доносів на опришків. Та скоро староста, почувши много жалоб на розбій, зібрав против розбійників людий з цілого округа; Худяк втік у веневський округ, а там в лісї жив вже Васька Білий з дванайцятьми удальцями; два атамани спіткали ся і стали разом вести розбишацьке діло. Тут приключило ся, що опричнина змінила зовсім положенє розбійників і відносини населеня до них. Розігнані люди і селяни опальних бояр, боярські діти, позбавлені своїх дібр, засуджені на переселенє, не хотячи йти на нові оселї, сипнули в лїси. У Худяка і Білого нараз набрало ся много народа. Селяни бояли ся розбишацьких шайок, були раді, щоб вони тільки їх щадили і длятого очевидно держали з ними, скривали їх, завсїгди упереджували, коли старости посилали людий скликувати народ з цілого округа на облаву і самі викручували ся від таких походів. Розбишаки сміяли ся з таких висилок против них і зі старостів. Дійшло до царя, що намісники і старости нічого з ними не вдіють. Цар відправив у веневський і рязанський уїзд Алексія Басманова з оруженими людьми і з пушками. Се зневолило Худяка і Білого втікати зі своїми ватагами на полудневий схід, в лїси, де можна було ховати ся за омшарами, як називали ся в рязанській земли лїсні гущавини. Туди-ж небезпеченьство перед Басмановом, загнало другі шайки і таким способом Худяк і Білий зійшли ся з шайками Лисиці і Мухи. Через селян, всюди потуравших їм, вони дізнали ся, що цар не хоче лишити їх в спокою там; вони рішились йти дальше на полудне, зовсім в поле, як говорилось тоді, то є туди, де вже кінчили ся громадні оселї, і опинили ся на березї Дону, де застав їх Кудеяр. Селяни що наповняли ватаги, мали той намір, щоби оставити розбишацьке діло, поселити ся на нових землях і жити своїм звичайним способом, управляти землю і кормити ся плодами її. Але прийшов Кудеяр, облазнив усїх надією на збогаченє, надїлив їх платою, кіньми, оружєм, і звербував на службу князя Володимира Андрієвича. Худяко-

ви сильно подобало ся підприємство Кудеяра; він сподівав ся успіху і відограня великої ролї в будучности. До приходу Кудеяра Худяк усім верховодив, і при Кудеярі хотїло ся оставати з давним значінєм головного проводиря; він став показувати свою висшість навіть над самим Кудеяром і позволяв собі кричати на него так само, як він привик кричати не лише на підчинених, але і на рівних йому атаманів. Кудеяр не вдавав ся з ним в спори і лайки, видержав його вибрики спокійно рівнодушно і зневолював його поступати так, як хотїло ся Кудеярови. Все товариство було за Кудеяром, у всім йому повинувало ся, нї в чім не перечило йому і Худяк злив ся, та поневоли корив ся Кудеярови, не тратячи при тім віри в успіх задуманого останним підприємства.

Під конець падолиста явила ся ще невеличка шайка, людий пятьдесять на конях, під атаманством Гаврилки Кубира. Він був новиком радуницького монастиря. Минулого лїта посварив ся з другим новиком, ударив його в лице а той на місци і душу віддав. Кубир втїк в лїс, кілька днів волочив ся, трохи невмираючи з голоду, потім пристав в селї до селянина і наймив ся робітником за кусник хлїба. Тут він зачув, що за двайцять верст є розбишацька шайка Жихаря. Кубир обікрав свого господаря, взяв у него коня і помчав ся глядїти Жихаря. Той Жихар був хлопом князя Курбського: після утечі пана царська опала стала карати його слуг; Жихар спасаючи ся перед смертію, що постигла вже других хлопів, втїк з кількома хлопами того-ж князя в лїс, зачав промишляти розбоєм, а потім шайка його побільшила ся до двох сот людий, в більшій части хлопів опальних бояр. Жихар приймив з радостію Кубиря, тим більше, що Кубир був письменний чоловік, одинокий на цїлу шайку. Зручний, хитрий, відважний Жихар знаменито вів своє дїло, споживав хлїб сіль з селянами, торгував з ними і шайка була його в добрім положеню. Але й над ним, як над другими, зібрала ся буря. Він розбивав коло Зарайська. Старости нїчого з ним не могли зробити. Та на него було післане царське військо, і Жихар пійшов до Пронська, потім посунув ся ще дальше на полудне і усадовив ся в лїсї за „ом-

шарами". В осени 1568 року почув він, що прогнані з рязанської землї ватаги пішли на Дон. Хотїлось йому туди-ж, і він післав Кубиря розвідати про ті ватаги.

Кубир приніс Кудеярови важні вісти. Він розповів йому, що радуницький монастир, відки він втік — одно з улюблених місць Івана Василїєвича, що цар посїщав його і приказав того лїта будувати для себе дворець обіцюючи весною приїхати на прощу.

Кудеяр хопив ся тої вістки. В його голові блиснула мисль іменно в тім місци напасти на царя і скинути його.

Кудеяр рішив ся сам лично довідати ся о всїм, впевнити ся, чи Кубир говорить правду і оглянути місцевість, щоби знати, чи вона догідна для довершеня підприємства. Він взяв з собою Кубиря і двох братів Юдинкових та поїхав верхом по молодім снїгу.

Зблизивши ся до осель, Кудеяр задержав ся в одного селянина і післав Кубиря кликати до себе Жихаря для переговорів. Кубир вернув ся і сказав, що Жихар жде його в коршмі.

Коршма та була в тім же селї, а держала її одна вдова: то було місце всяких забав; там була завсїгди горівка, був мід; туди заходили любителї женського пола і веселі женщини, і бродяги скоморохи там веселили людий. Коли Кудеяр туди прибув, в коршмі крім Жихаря не було на той час нїкого.

— Перше випємо, — сказав Жихар; — я, брате, коли не пяний, то нїчого не второпаю, хоч ти голову менї пробий, а скоро випю, відкись і розум візьме ся.

Випили.

— Ти, кажуть, — озвав ся Жихар — великий силач: Кубир менї говорив... а неш мало. Ну, скажи, брате, любий мій друже, що за великі дїла ти задумуєш. Чекай... ти говори, говори, а я ще випю.

Кудеяр виложив йому свій плян. Жихар все усміхав ся і говорив:

— Ну, ну! добре! ну!

Кудеяр замовк.

— Скінчив? — спитав Жихар.

— Скінчив, на тебе жду, що ти скажеш?

Жихар помовчав, потім нагло, піднимаючи голос, сказав:

— А я тобі то скажу, що такої розумної голови, як твоя, другої на світї не —найдеш! Всї ми будемо тобі корити ся; як ти розкажеш, так і будемо робити. У всїм твоя воля. Я, брате, давно про те думав, що ти тепер говориш, тай не я оден: вся Русь таке гадає, того тілько і жде. Тілько всї хотять, та не знають, як за дїло взяти ся, а ти от своїм розумом все збагнув і спосіб знайшов. Слухай-же, брате милий, товаришу дорогий, ти поїдь в Радуницю, та все там оглянь гарненько. А я з своєю шайкою до тебе на Дон пійду, тому що прийде ся-ж опять назад їхати; ми зробимо от як: весною ти виступиш і зі мною зійдеш ся; я тобі тепер покажу місце, де ми маємо зійти ся.

Випивши і поївши, товариші поїхали верст зо сїм над озеро, що з трох сторін було окружене лїсом, а з четвертої виходило в чисте поле.

— Ти, — сказав Жихар — як прийдеш сюди, мене підіжди, а скоро я перше прийду то я тебе підіжду, а бути нам тут після весняного Юрія. А я тимчасом пішлю збирати ще ватаги. Є, знаю, під Муром велика ватага. Вона до нас прийде.

Вони розїхали ся. Кудеяр остав ся з Жихарем, передавши власти Кудеяра свою ватагу, приведену на Дон. Кудеяр з братами Юдинковими поїхав до радуницького монастиря.

Йому прийшло ся проїхати звиш сто верст. Радуницький монастир находить ся в лїсї, коло озера, і стояв на горбочку. Нова камяна церков пишала ся посеред великого двора, окруженого грубою деревляною подвійною стїною, за котрою кругом вибраний був рів. В дворі були хати; одна простора хата з світлицею була занята ігуменом, коло неї находить ся не добудований дворець, що його велїв цар приготовити для себе на май будучого року.

Кудеяр ввійшов до церкви підчас богослуженя в чернечій одежи, яку взяв від одного з своєї шайки, що ограбив колись там черця. День був будний, зимовий; крім прислуги і черців не було нікого. Зразу побачив Кудеяр, що монастир той легко би ограбити, але ви-

держав покусу, взявши на увагу, що радуницький монастир придасть ся йому на важнійше діло. Після літурґії, Кудеяр підійшов до ігумена, впав йому до ніг, просив благословенства і заявив, що він — чернець з Київа, ходить покланяти ся святим в московськім царстві. Ігумен велїв одному з своїх черців приймити в себе прочанина, а по вечірни покликав його до себе і став його розпитувати про Київ.

Кудеяр говорив, кілько міг і кілько знав, але тут же показав ся в него брак відомостий, потрібних до того, щоби грати ролю черця. Став його ігумен питати, як в Київі співає ся така і така церковна пісня, як там правлять таке і таке церковне богослуженє. Кудеяр знайшов ся в глупім положеню і міг випутати ся з него лише тим, що сказав:

— Отче! я чоловік неписьменний! Простий чоловік! Памяти великої менї не дав Бог.

— Бачу, що ти простак, — сказав ігумен, — та не жури ся тим, сину; убогі духом до царства ввійдуть, а високо-вчені в гиєнну пійдуть, бо не від Бога їх мудрість. Бог смирних підносить. От і наш монастир був біднпй, убогий, з останних останний. А нинї явила ся нам благодать, спасенна для всїх людий. Великий цар став незвичайно обдаровувати нас, у нас бував, і тепер привелїв приготовити собі дворець, хоче до нас в маю приїхати, на день Миколи. Все то Божа благодать.

Намотав собі на вус ігуменові слова Кудеяр і постановив: на теплого Миколи цар приїде сюди, от тодї ми розправимо ся з ним, пімстимо всю кров, пролиту ним неповинно.

Кудеяр на другий день, скоро світ, вийшов з монастиря, сказавши, що іде в Богословський монастир, відшукав в сусїднім селї своїх товаришів з кіньми і в трох днях обїхав, вже не в чернечій одежи, всї околиці монастиря, вибрав за лїсом місце відповідне на табор і відїхав, пробираючись не без трудности по завіяних снїгами полях до своєї оселї над Доном. Лише зелїзній натурі людий того часу можна було пробирати ся в пустарах зимою, відживляючись одними сухарями і годуючи конї скупим запасом вівса, купленого в останнім селї і зберіганого в мішках, привязаних до кінських

спин. Після таких трудів Кудеяр дібрав ся до теплої землянки в донській оселї і постановив не виїздити вже нікуди до весни, коли намірено було йти на довершенє високої задачі.

Між тим в Москві коїло ся таке:

Був у царя Івана Василієвича, в Москві, новий дворець, побудований ним за Неглинною, в ту пору, як цар зненавидів усе, що нагадувало йому часи Адашева і Сильвестра, а з тим разом і старий Кремлїнський дворець своїх предків. Цареви знавісніла Москва, не жив він в ній, волячи Александрівську слободу, і тілько иногдї приїздив до столиці на день два, і тодї поселював ся в тім своїм новопобудованім двірци. В одній комнатї того двірця, оббитій зеленим сафяном з золотими малюнками і прикрашеній рядом ікон в дорогих рамах, за столиком, на котрім мозайкою представлені були подоби птиць, сидів цар Іван Василієвич, одїтий в чорний атласовий кафтан, на голові в него була шапка, а в руках його була острокінчаста булава. Страшний був вид царя в ту хвилю; він слухав знапруженою увагою; шия була витягнена, голова тряслась, судороги бішеного гнїву перекривлювали його лице. Перед ним стояв Басманов і розповідав, як Кудеяр, котрого цар мав за погибшого, збирає шайку, хоче скинути царя і думає на престол посадити князя Володимира Андрієвича.

— Так от, мій брате любий, який ти! — говорив цар. — Давно ти задумуєш зняти з мене вінець! Перше бояр хотів соблазнити, та не удало ся, твої одномишленники одержали кару. Тепер ти собі знайшов инших помічників! Добре, добре! А і шурин мій добрий. Хиба не він менї доніс, що Кудеяр умер з голоду і будьто-би слуга, Алимка, вкинув його тїло в воду! Басманов! ти менї вірний, чи може зрадиш мене, як Христа Юда зрадив?

— Царю, чим я заслужив, що ти не віриш менї, вірному твому рабови? — сказав Басманов, кланяючись до землї: — в огонь, в воду пійду на твій приказ, жили свої дам вимотати за здоровлє мого царя і пана.

— Ви всї одно співаєте, — сказав цар. — Мамстрюк був менї свій чоловік, а зрадив... От і Атанас

Вяземський, замічаю, змією глядить.

— Я не Мамстрюк і не Атанас Вяземський, — сказав Басманов, — я чоловік простий, не княжого роду, не боярського; ти мене, царю і пане, з болота витяг; я твій пес вірний.

— То дістань мені Кудеяра — сказав цар, вдаряючи булавою о піл і липаючи на полу знаки... — Дістань мені мого ворога! Кудеяр — моя біда... то чорт його знає, що він таке... Прийшов з чужої землї, сила в него не людська, роду сам не знає якого: хрест якийсь на нїм... то не по просту! В неволю попав — і в неволи не пропав, а ще у хана в ласцї став. Ну, що-ж? Чому там не остав ся? До мене захотїв? А! Басманов! В ті часи, як він до нас став просити ся, я призивав до себе ворожбита-Нїмця, що то з зір читає: він сказав що є в мене ворог лютий, страшний, сильний, такий ворог може мене позбавити престола. Я випитував його, хто він? А Нїмець сказав, що не знає, як його назвати. Потім минули роки. Коли довкола мене появила ся зрада, я пригадав собі те, що говорив менї астроном, закликав його і спитав: де тепер той ворог мій, що ти менї колись говорив. А той астроном менї відповів: в чужій земли. Я спитав його: який він? А той астроном менї розповів; по його словах я догадував ся, що то Кудеяр. Слухай же! Я нікому про се не говорив і довго сам з собою думав: чи оставити його в чужій земли, чи до себе покликати. Вкінци я порішив не оставляти його в чужій земли, щоби він відтам менї лиха не накоїв, і попросив його до себе. Що-ж? Видїв сам, що стало ся! О! — сказав цар Іван бішеним голосом, стукнувши своєю булавою — чому я його не засудив на смерть? Хотїло ся менї його лютими муками карати... А він от цїлий остав ся. Нї, Басманов, то не простий чоловік! Тото біда моя! Басманов, знай, дістань менї Кудеяра, хоч би тобі що прийшло ся робити... ти будеш мій перший друг, коли його дістанеш!... Чекай! Поклич менї того розбишацького атамана, що прийшов до тебе. Хочу сам видїти його.

Басманов вийшов, потім привів Жихаря в кайданах і оставивши його в сїнех, повідомив царя. Цар вийшов до сїний.

Жихар впав цареви до ніг.

— Розбійнику! — сказав цар — ти за свої злі вчинки підпав острій карі після нашого царського розпорядженя, але ти не злякав ся нашого праведного суду, прийшов прямо до нас і доніс про намір песього сина, Кудеяра, намір против нашого царського здоровля і нашого царського вінця. Тим ти став подібний до одного розсудного розбійника, котрий, висячи на хресті, обличив хулу свого товариша і поклонив ся святости розпятого Господа і Бога і Спаса нашого Ісуса Христа. Бог простив йому і в рай його з собою взяв. Так і ми, в нашій царській милосердности, за прикладом Господа нашого, прощаємо тобі всї тобою вчинені мерзкі дїла і приймаємо тебе на нашу царську службу. Ми прикажемо надїлити тебе землею в нашім московськім окрузї. Здійміть з него кайдани!

З Жихаря здіймили кайдани. Жихар мовчки поклонив ся тричи до землї!

— Як тебе зовуть? — спитав цар.

— Данило Жихар, — сказав Жихар.

— Служи нам вірну службу, Данило, — сказав цар. — Іди до розбійників у їх табор і скажи, що цар і пан всїм їм прощає: які там є селяни і боярські люди, тих велить поселити в царських своїх слободах, а які є наші військові люди, тих велить надїлити добрами, і бути їм на царській службі по давному, всїм прощене царське і вини їх в будучности згадані не будуть, та лише, щоби вони самі скували і привезли до нас Кудеяра.

— Царю і пане, — сказав Жихар — не вели карати, позволь слово сказати.

— Що? — сказав нетерпеливо і грізно цар.

— Великий царю! — сказав Жихар, — вони мене не послухають, скажуть, що я сам то своєвільно зробив... Коли твоя воля буде, пішли з військом свого воєводу, а менї остав визвати їх, будьто би на тебе, царя, з лихим наміром йти і навести на нову борбу. А в мене, великий царю, з Кудеяром змова була така: щоби з своїми розбійниками прийти в пронський округ і стати коло озера і ждати там. І як вони туди прийдуть, нехай прийде против них твій воєвода з твоїм царським військом і з пуш-

ками, і зі всїх сторін їх обступить, щоб їм виходу не було. А пушок в них нема. І коли воєвода до них пішле з таким твоїм царським словом, то вони, видячи, що їм нікуди подїти ся, віддадуть Кудеяра!

— Басманов! — сказав цар. — Данило говорив добре. Я пішлю тебе против опришків, а Данило покаже тобі те місце коло озера. Ти менї приведеш Кудеяра. Він повинен пожити смерти перед моїми очима.

Відпустивши Басманова і Жихаря, цар велїв покликати до себе Алима.

Алим до всего признав ся.

Цар приказав відвести його в дім свого шурина і повісити над порогом його дому на верхнім варцабі дверий і оставити так довго, доки труп не зогниє. Коло дому Мамстрюка поставлено сторожу, а йому самому заявлено, що він повинен ждати смерти. Днї минали за днями. Мамстрюк, не виходячи з дому, мусїв терпіти страшний смрід від гниючого трупа свого слуги і мучити ся безперервним ожиданєм мук і смерти .Так жив він цїлі місяцї, вкінци цїлий рік; — поки жива була сестра Мамстрюка, цариця, Іван Василієвич, не карав його. По смерти Марії цар Іван оженив ся з Мартою Собакиною, що померла в кілька недїль по шлюбі. Мамстрюк все оставав ся на заточеню, дожидаючи смерти. Час призвичаїв його до такого страшного положеня.

III.

Невдача.

Не без трудности приходило ся Кудеярови рушити з місця свою ватагу, коли настала весна і прийшов час виступати в похід. Многі заспівали немилу для него пісню: лучше нам остати ся тут жити, та побудувати хати і двори по людськи, лїсу доволї; стали би ми орати та сїяти, земля споконвіку не пахана, чорноземна, врожай великий дасть; будемо собі ми проживати в добрі і спокою, ніяких дачок не платячи і тягарів ніяких не знаючи; від Москви далеко, цар про нас не довідаєсь, а хоч би і зачув, то не стане против нас військо слати.

— Нерозсудні ви люди і нерозумні ваші слова, — сказав Кудеяр: хиба вас так і оставлять в спокою, як ви собі гадаєте? Цареви чей відомі ваші попередні розбої; минувшого року посилав він Басманова розганяти вас. Тепер, дізнавшись, що ми втікли на Дон, він певно пішле против нас більше військо, щоби нас виловити і викорінити; жити вам тут він не дасть, буде думати, що живучи тут, ви коли небудь захочете і нападете на його міста. І що ви думаєте за далечінь така? От на Дону місто Данков побудували; то вже недалеко від нас. Ви тут поселитесь, думаючи жити полекше, а полекші вам і на три роки не буде. Прийдуть війська: хто з вас неспокійнійший, того посічуть, других батогами і кнутами побють та куди небудь запроторять, а кого тут на поселенє оставлять, того обложать всякими тягарами. А що тут за рай такий? Що хліба много вродить ся! Та добре, як вродить ся, а як не вродить ся, тоді вам плохий буде рай в першім же році. А як ми пійдемо против гнобителя, та скинемо його і другого царя поставимо, то нам не таким щастєм запахне. І діло наше скоре буде: за якого небудь пів дня все зробимо; против нас земля в обороні гнобителя не повстане; земські бояри того тільки ждуть, щоби відважні молодці визволили їх від Івана. Вони наш намір знають... і ждуть нашого походу, і як тільки ми скинемо мучителя, зараз же з нами стануть разом, і ми всі будемо їм рівня. От що нам буде, от чого добудемо своїм походом. Що, здає ся, ліпше від вашого врожаю? Ха, ха, ха! На врожай дурні надіють ся. Та я вам тепер же дам кождому тілько срібла, кілько би ви дістали за свій хліб, коли би при великім врожаю зібрали його з тих піль. Розсудіть же самі своїм мозком; хліб треба посіяти, та коли він виросте, треба його ще зібрати, та вимолотити, та вивіяти, та куди-там ще на продаж вивести і тоді аж, продавши, гроші взяти; а тут вам дають стількож срібла і ви берете його ні оравши, ні сіявши, ні молотивши ні на продаж не возивши.

Кудеяр зараз по такій мові вилежив їм гроші; срібло своїм приманчивим видом вибило їм з голов мирні мрії про селянське житє. Однак Кудеяр все таки зробив уступку і дав їм волю йти з ним або оставати ся.

Набрало ся людий шістьдесять, котрі не пішли і постановили розгосподарити ся по селянськи: то були жонаті і з родинами. Жонаті, що пійшли в похід, лишили свої жінки на місци.

Сніг майже зліз вже з піль і скривав ся лише в глибоких ярах. Молода трава стала вкривати степи. Опришки вибрали ся в похід верхом, возів з ними не було; у деяких були вючні коні, та в більшої части запаси лежали на тих же конях, на яких сиділи самі їздці. Кудеяр не казав гнати за ватагою ні товарини, ні овець, щоби не спізнювати ся в походї.

— Нам — говорив він — скорше би дістати ся на місце і покінчити діло, а там в нас всего буде доволї. Їдучи дорогою, Кудеяр додавав духа їдучим з ним опришкам, твердив їм, що вони всї скоро стануть богатими і знатними людьми, перестануть скитати ся по лїсах, будуть панами земель.

Проїхали степ. Стали появляти ся признаки осель, оброблені ниви, а на них робітники, що ховали ся заглянувши незнакомих їздців: місцями виднїли села і хутори, хоч не численні. Вже до місця, де Кудеяр мав зійти ся з Жихарем, було недалеко. Кудеяр вислав Окула і Урмана з віддїлом розбишак і з запасом вючних коний до царської волости і приказав захопити там, що попаде ся з харчів, для ватаги, щоби вистало їм в походї до теплого Миколи. Кудеяр велїв їм управителя і його підвластних людий в царській волости побити на смерть, а царські запаси забрати собі, та селян не зачіпати і не грабити; а коли чого хибне з царських запасів то в селян все купити, а даром не брати, лише при тім сказати селянам, щоби вони про приїзд їх до якогось часу нікому не давали знати, а самі аби знали, що, згідно з волею всеї русскої землї, Іван за свій гнет царем більше не буде, а стане царем-володарем князь Володимир Андрієвич. Все заграблене з царської волости добро Окул Урман мали були привести на те місце, де Кудеяр після умови мав зійти ся з Жихарем; а щоби Окул з Урманом попали прямо на те місце, Кудеяр післав з ним братів Юдинкових, тому що вони були з ним тодї, коли він умавляв ся з Жихарем.

Ватага дійшла до назначеного місця коло озера.

Озеро вилило. Розбишаки розтаборили ся на його березї, розсїдлали конї, спутали їм ноги і пустили скубти молоду траву в лузї, а самі стали розкладати огнї і варити собі кашу. Многі кинули ся ловити рибу в озері. Сонце тодї хилило ся на захід.

Нараз із-за лїса, що окружав озеро з противної сторони, починають виїздити їздцї.

— Нашї, нашї! — кричали розбишаки, — зриваючи ся з місць, де поусадовлялись.

Їздцї, котрих побачили розбишаки, не їхали прямо до них, а затримали ся, роблячи пів колеса; в слїд за ними з другої сторони, також із-за лїса, показав ся другий віддїл кінних, що їхав на стрічу вніхавшим перше.

— Що се? — говорили розбишаки: — дві ватаги до нас їдуть!

— То Жихар, мабуть, привів ватагу з Мурома, як прирік менї, — сказав Кудеяр.

— Добре то, добре, — замітив Худяк, — та чи вистане в них харчів для себе і для коний, бо нам нїчим буде годувати їх при такім множестві.

Кінні, на котрих дивили ся розбишаки, злучивши ся двома віддїлами, не їхали прямо до ватаги, а стояли пів-колесом, відтинаючи розбишакам вихід в поле; дальше коло уставлених кінних, із-за того-ж лїса, відки вони появили ся, вивезли на колесницях пушки, було їх десять, висунули вперед і вимірили на розбишацький табор мідяні горла; при пушках стали пушкарі і держали в руках льонти.

Табор заметушив ся, понесли ся крики розпуки:

—То не нашї! То не нашї! То царське військо! В них пушки. Сїдати на конї! Втїкати, втїкати!

Але тут же і кінні, що стояли напротив розбишацького табору, почали вискакувати вперед, захоплювали конї розбишак і вбивали їх, щоб не дати опришкам допасти до них.

Кудеяр зміркував не лише те, що створило ся перед його очима, але й те, що мало було потім стати ся; він підбіг до озера, кинув ся в воду і сильними рухами рук бистро розбивав филї, завертаючи до противного берега. Він плив в одежи, в чоботях, з оружєм; за пле-

чима в него був сагайдак, лук і рушниця.

Переполох в розбишацькім таборі був такий сильний, що немногі замітили утечу Кудеяра. Він щасливо дістав ся до берега і скрив ся в лїсї.

Між тим з війська, що облягло розбишак, виїхав син начальника, Алексія Басманова, Федір Басманов і кричав:

— Молодцї! Ви в облозї, вам виходу нема і не буде! Ви хоробрі і удальцї, але з нами не справите ся, тому що в нас є пушки, а в вас лише рушницї та луки, а пушок нема. Зачнемо на вас стріляти з пушок і всїх вас положимо до останного! Висилайте-ж мерщій ваших атаманів до нас на розмову! Ждати ми не хочемо. Не являть ся скоро атамани — скажемо вдарити з пушок.

Атамани кинулись було шукати своїх коний, що би виїхати на розмову, але конї їх були розігнані. Вони всї пять пішки пійшли на стрічу начальникови, Алексієви Басманову, котрий по мові виголошеній його сином виїздив вже наперед з віддїлом. Худяк ішов моторно, як чоловік, котрому завсїгди смерть близка і саме житє не дороге. Лисицю цїлого кидало з боку на бік: він говорив сам до себе недоладні слова. Муха прикладав палцї до чола, розводив руками і тряс головою. Товчений ішов мрачний і не говорив нї слова, а Білий ледви волїк ноги, і коли всї підійшли до Басманова, то він перший кинувсь на землю і простер ся у ніг царського воєводи.

Басманов сказав їм:

— Володар-цар і великий князь всеї Руси, Іван Василієвич велїв вам сказати: вашими лихими, беззаконними і богопротивними дїлами заслужили ви на жорстоку люту кару смерти, але відомо йому, володареви, і се, що ви на таке богопротивне дїло, щоби пійти бунтом проти свого царя, пустили ся не зі своєї розваги, а зі своєї глупоти, слухаючи поганих дорадників всякого зла; тому цар-володар, з огляду на вашу мужичу простоту милосердячись над вами, прощає вам: які є між вами боярські дїти і другі військові люди, ті одержать надїли, де володар вкаже, а які є між вами бувші боярські люди і збігцї-селяни, тих володар велить помістити в своїх царських волостях, а ваші попередні прови-

ни будуть забуті. І така велика ласка вам дає ся під тим услівєм, щоби ви зараз, без найменшої проволоки, звязали і привезли до нас живого Юрка Кудеяра, зрадника і всякого зла дорадника і першого нашого великого володаря ворога. А привівши сюди до нас Кудеяра, поскладайте всяке оружє, яке в вас є, заберіть з собою коні, в кого вони цілі лишили ся, прийміть в дарі житє і ходіть з нами. А по поводу вашої розбишацької минувшости слідства не буде, тому що з царської ласки всему похорон і вам за всї ваші попередні лихі діла опрощенє сталось. А не схочете хто з вас всего оружя віддати і не положить, а потім воно в кого знайде ся, хоч би се був малий ніж, тоді такий чоловік буде покараний смертію без найменшої пощади. От вам царська воля виявлена. Ідіть і приведіть сюди Кудеяра, а я буду тут ждати.

Атамани пійшли в табор і вдарили в тарабан, що його роздобув Кудеяр при ограбленю каравани на Муравськім шляху. Зібрав ся круг.

Васька Білий, що перед Басмановим не смів язиком рушити, тепер став голоснїйше ніж хто говорити:

— Прогрішились ми тяжко перед Богом і перед царем-володарем, пустились на лихі, богопротивні діла, много людий грабили і вбивали, а найбільше прогрішили ся тим, що послухали підступного єретика, чарівника, зрадника Кудеяра і пішли бунтом против царя. Я думаю, братя, що все то стало ся в наслідок його єретичних чарів, що він спровадив на всїх поману і нерозум, і тому ми повинували ся йому та згодили ся на його лукавий намір. Та бачите: який милосерний наш цар-володар! Що лише заслужили ми нашими провинами, він нам все те прощає, і не лише прощає, а ще й землями обіцює наділити, тільки жадає і велить, щоби ми зараз-же без всякої проволоки видали зрадника Кудеяра його царського величества воєводі.

— Боже, спаси царя! — заревіла товпа. — Що тут надумуватись! Віддати Кудеяра, песього сина! Беріть, вяжіть його, ведіть до воєводи!

— Та де він? — закричали другі.

— Давно кинув ся в озеро і поплив на ту сторону, — сказали треті.

— А ви чого витріщували очи? — понеслись крики. — Що вам, баньки вилїзли, чи що? Чому не кричали, чому не кинули ся в воду за ним і не зловили його? От ми вам, сяких-таких синів, випаримо самих за те!

— Вибити, вибити! — кричали розбишаки хором. — Чому вони, бачивши, не кричали?... значить, вони йому помогли втїчи!

Як бішені кинули ся одні на других... Чекайте, чекайте! — кричали ті, на котрих нападали: — а ми чим винуваті? Ми не бачили! Що ви на нас? Ви, може бути, самі його намовили! Нї, брешете песї сини, ви! нї, ви!...

Стали в роботї шаблї, копії; били ся самі не знаючи з ким... Вже кількох людий лежало на земли, обливаючись кровію.

Басманов з сином і товпою жовнїрів вїхав вже прямо в розбишацький табор і кричав:

— Що за бійка? З якої причини! Дурнї! Схаменїть ся, віддавайте мерщій Кудеяра!... Де він? Віддавайте, а то я прикажу помирити вас пушками.

Колотнеча стала втихати. Атамани вийшли до Басманова, впали на землю і благали пощади:

— Кудеяр втїк без нашої вини, без нашого відома. Он ті злодії бачили, як він поплив озером... Їх то стали бити! — Так говорили атамани оден перед другим, стараючись зєднати собі Басманова земними поклонами. Тілько Товчений не скорий був показувати воєводї свою покірність.

— Ви всї пять невинні, — сказав Басманов: — а тих злодіїв, що з ним були у змові при його утечі, ми викриємо. Кудеяр не може скрити ся перед нами в лїсї. Там поставлена наша піхота; най він лише туди пустить ся, певно на них наскочить. Складайте всї оружє, яке, в кого є, і йдїть в наш табор. Скорше без опору!

Розбишаки оден по другім поскладали оружє, жовнїри забрали його, а другі серед згірдливих примовок почали гнати безоружних опришків з табору.

— Бояринє, позволь конї взяти! Позволь житє спасти. Ти сам обіцяв, — говорили розбишаки.

— Нїчого не позволю брати, — кричав у відповідь їм Басманов: — колиб ви віддали Кудеяра, то взяли би

все своє, а не віддали Кудеяра, то тепер так, без всего йдіть. Буде против вас слідство, а коли з слідства викаже ся, хто бачив, як Кудеяр кинув ся в озеро і не хотів його притримати, того прикажу покарати смертію.

Опришків пригнали на місце; Басманов їхав за їх товпою. Потім вояки стали розбишак вязати.

— Яж же так! — негодували розбишаки, — нам обіцяли царську ласку, а тепер вяжуть.

— А ви чому Кудеяра не видали? — кричав Басманов: — будете звязані, поки не знайде ся зрадник, говорив я вам: буде против вас слідство; той, хто не буде винен в його утечі, буде помилуваний, як було обіцяно.

Безоружні розбишаки, в виду пушок, окружені військом, дали себе вязати без опору.

Басманов вислав вояків в ліс на поміч піхоті, уставленій там раньше, і приказав шукати Кудеяра. Але скоро настала ніч. Басманов, не діждавшись вістий про Кудеяра, післав воякам приказ вертати ся, а піхоті велів лишити ся цілу ніч в лісї, не спати, наслухувати, як буде скрадати ся Кудеяр і зловити його.

Скоро світ Басманов сам вибрав ся в ліс і їздив там з трудом поміж корчами до вечера. Цілий той ліс був не ширший як на шість верст: вояки переїхали понім вздовж і поперек, але Кудеяра не відшукали.

Басманов сердив ся на піхоту:

— Ех, непотріби, сякі-такі сини! — говорив він: — позїхаючи продрімали добичу!... Шкіру зняти би з вас за те. Тілько я так не лишу того діла! Ставити шатра! Станемо тут постоєм і будемо ждати, поки знайде ся Кудеяр. Без него як явити ся перед царем-володарем!

Після приказу Басманова поставлено шатра. Він посадив у своїм шатрі писаря і велів йому писати в кільканайцяти примірниках окружник до всїх людий сусїдних сіл, щоби всї покидали свої роботи і йшли ловити великого царського противника; потім написали друге письмо до старостів, щоби вони взивали людий з цілого округа, без розбору, до облави на того-ж злочинця, котрого в грамоті докладно описано. З тими письмами вибрали ся воєнні люди в ріжні сторони. Письма приказано прочитати в церквах; всякому, хто скривав

би або пропустив свідомо Кудеяра, загрожено жорстокою карою смерти, а тому, хто його спіймає і приведе живого, обіцювалась в імени царя така нагорода, що й помислити годі; позвалялось навіть в разї конечности, коли годі буде спіймати злочинця живцем, принести його голову, та за неї не обіцювалось вже невимовних нагород, а просту.

По всій земли давного рязанського княжества, а також і по близьких українських містах вчинив ся рух; всї шукали Кудеяра; декого манила царська нагорода за доставленє Кудеяра, хоч більше було таких, що бояли ся царського гнїву, котрий може постигнути без розбору і правого і виновника, коли Кудеяра не відшукають.

Двайцять днів стояв Басманов з військом коло озера. Що дня ждав він — от-от приведуть Кудеяра, або, по крайній мірі, принесуть його голову. Але Кудеяра не приводили, голови не приносили й вісти про него не було.

— Що-ж се таке! — говорив Басманов. — Та чи не пійшов він на дно озера, пливучи?

І він велїв поробити човни, плавати по озері і нишпорити дручками по днї: чи не знайде ся де людське тїло.

Нїчого не знайшли.

Майже місяць минав від часу приходу Басманова до озера.

— Нїчого робити! — сказав Басманов: — треба вертати назад. Видко, Кудеяр чарівник і нечиста сила йому помагає. Нехай володар-цар осудить нас, як Бог йому звелить.

Басманов вернув назад. Розбишак, звязаних разом ланцами, гнали як стадо, кормили одним хлїбом. Переїздячи через Коломну, Басманов лишив половину їх шайки в підземних тюрмах, а другу половину разом з пятьма атаманами, пігнав дальше в Александрівську слободу. Коли Басманов явив ся перед царем і заявив йому, що всїх розбишак переловлено, а Кудеяр втїк, Іван Василієвич попав в такий гнїв, що мало не вбив власноручно своєю булавою Басманова. Пожалованя гідний вид Басманова, що лежав у ніг пана, збудив

в серци Івана коли не жаль, то чувство тої погорди, якій мимохіть уступає місце звірська жорстокість. Іван Василієвич лише викопав його ногами по зубах аж до крови і дав йому булавою два удари по спині, від котрих Басманов пролежав дві неділї. Та вже з того часу Басманов перестав належати до числа царських любимців; цар не хотів дивити ся на него і не казав допускати до себе нї його, нї його сина.

Цар приказав взяти розбишак і випитати. Вони розповіли все, що їм наговорив Кудеяр о тім, будьто би многі земські бояри змовили ся з ним, щоби скинути царя Івана і посадити на престол Володимира Андрієвича; розбишаки не могли назвати тих бояр по імени і лишали буйній фантазії царя творити ріжні припущеня і здогади. По слїдстві цар вилив на розбишак свій гнів за те, що Кудеяр вихопив ся йому з рук. Всїх, так оставлених Басмановим в Коломні як і привезених в слободу, та держаних в тюрмах двірця, цар велїв вибити палицями і викинути на жир собакам. Погода була лїтна, тепла; смрід гниючих трупів і скавулене роздираючих їх собак, доходячи до вікон царської палати, приятно дразнили слух і нюх Івана.

Пригода з Кудеяром побільшила царську дикість до крайних границь і час, здавало ся, не усмирював її, а скріпляв. Цар побачив, що не одні бояри можуть робити заговори проти него: і простий нарід спосібний до бунту в тій простій цїли, щоби скинути його з престола і поставити иншого царя. Він побачив надто, що перед заговорами і інтриґами ворогів його не спасає опричнина, в котрій сподївав ся знайти для себе опору: люди вивисшені ним, обсипані його ласками, ті люди роблять йому пакости. Кудеяр, що посягав на житє царя і самим царем засуджений був на голодову смерть в двірци, висвободжений опричником, та ще яким? шурином царя!

Давно вже злив ся цар Іван на свого свояка, князя Володимира Андрієвича, давно підозрівав його о бажанє засїсти на престолї... Неприхильність царя для Володимира Андрієвича не знаходила собі явного оправданя; тепер бунт Кудеяра, що зробив своїм гаслом імя

князя Володимира, давав Іванови нагоду видумати таке оправданє. В голові його утвердила ся певність, що Кудеяр ділав не без бажаня і не без відома самого князя Володимира. Доля останного була порішена.

Підчас як Кудеяр збирав опришків і намавляв їх на службу Володимира Андрієвича, сам князь Володимир Андрієвич, нічого про се не знаючи, готовив військо в Нижнім в цїли оборони полуднево-всхідних границь перед Турками і Татарами що збирали ся йти походом на Астрахан. Довідавшись від Жихаря, що в користь князя Володимира Кудеяр готовив заговір, цар Іван не посмів зараз же зачепити того князя; він навіть бояв ся його, хоч князь Володимир своїм умом і вдачею так само мало надавав ся до того, щоби спасати вітчину перед царем-гнобителем, як і до того, щоби боронити її перед внїшним ворогом. Коли намір Кудеяра не вдав ся, а розбишак переловлено і покарано смертію, цар Іван Василієвич не панькав ся вже з своїм двоюродним братом: він любязно запросив його до себе і убив його разом з жінкою, а відтак казав втопити його матїр і не знати вже чому, невістку свою, іменно вдову по своїм браті Юрію, що жили в монастири на Шекенї. Але убитє свояків не усмирило злоби царя. Йому здавало ся, що заговір в цїли оголошеня царем Володимира, котрий вийшов на яву в намірі Кудеяра, глибоко і широко запустив корінє. Йому хотїло ся викорінити зраду так, щоби вона в будучности не пускала паростків.

Підприємство Кудеяра, що зложив собі ватагу з людий незнатних, простих, звернуло гнїв царя против простого народа. Під конець, 1569 р. Іван знущав ся над народом в Клині; в Торжку його опричники били людий кождого стану нї за що, нї про що; але підозрінє Івана падало найбільше на давні самоуправні землї — на Новгород і Псков; вони провинили ся були перед московським деспотизмом вже тим, що на їх ґрунтї колись процвитала народна воля. Навгород ненавистний був для Івана ще й тому, що нагадував йому Сильвестра, котрий з Новгорода прийшов був в Москву, щоби опанувати волю царя на кілька лїт з ряду. Цар з початком 1570 року приїхав до Новгорода і тут то довершили ся нечувані варварства... „Була у гнобителя

якась хитрість огненна", як говорили сучасники; він називав то піджаром; була то вигадка Бомелія: збитим палицями Новгородцям натирали спину чимось, що причиняло невимовні муки; відтак привязували їх до саний і везли з Городища топити в Новгород; до саний привязані були споневіряні женщини; руки їх привязувано з заду до ніг, а до узла, що сполучував руки і ноги причіплювано їх немовлят: Іван їхав з тим походом і тішив ся риданєм страдальців. Волхов був загачений людськими тілами і з того часу, як оповідає народ, перестав замерзати в найбільші морози, щоби люди, дивлячись на него не забували, як колись грізний цар велів прорубати на нім лід і наповнив його води Новгородськими трупами. Оставшим ся в живих було гірше ніж утопленим. Христолюбивий і богобійний цар приказав знищити всї припаси хлїба, які були в Новгородї; а між тим вже в попереднім роцї був слабий врожай, в наступуючім також, ба надто повторило ся ще лихо, знане вже на Руси: полки мишви знов нищили хлїб і по полях, і по гумнах, і по шпихлїрах — все разом було причиною, що в 1570 р. цїни хлїба піднеслись до неімовірних висот. Бідні люди мерли з голоду, а цар не переставав шукати довкола себе зради, Бомелій не переводив ся.

Нараз приходить до царя вість від Атанасія Нагого, з Криму, що Кудеяр находить ся в Криму при дворі хана Девлєт-Ґірея, тїшить ся його ласкою і бунтує його против Москви.

Іван Василієвич світа не бачив зі злости, коли до него наспіла вість. Йому так хотїло ся замучити того ворога, що він готов був помилувати многих, котрих вже покарав, колиб тільки Кудеяр перше попав ся в його руки: много кар довершив він з досади, що не міг покарати смертію Кудеяра. І що-ж? При всїй самодержавній власти Івана, при всїй могучости його — Кудеяр йому не давав ся, два рази, як змия, вислизнув ся з його кігтїв і тепер відпочиває на воли і сміє ся з немочи московського самодержця. В досадї Іван Василієвич казав покликати до себе Басманова з сином: було се перший раз після того. як володар власноручно побив його за недоставленє Кудеяра.

— Альошка, — сказав йому цар постукуючи своєю острокінчастою булавою: — кілько ти рублів взяв від Кудеяра, щоби його випустити?

— Царю-володарю! — взивав Басманов, качаючись у ніг царя, — Бог всевидющий бачив невинність душі моєї!

— Брешеш собако! — кричав цар. — Брешеш! Ти разом з другими такими собаками сприяв і добра хотів братови Володимирови; ти хотів нас з престола зсадити, а його висадити; ти, хамське кодло, випустив Кудеяра, боячись, щоб він, коли ти приведеш його, під питкою, не видержавши мук, зі всім вас не зрадив. Я післав тебе, щоб ти привів до мене Кудеяра а ти привів шайку злодюг, котрі нічого не знали і подавали ся лише на те, щоби ними собак погодувати. Міг же ти привести з собою три сотні такої зволочі, а одного не міг. Чому? Тому, що ті три сотні нічого про вас сказати не знали, а той оден сказав би про вас всю правду! Не всї-ж ви присягали, вступаючи в опричину: присягали рідного батька не жалувати за нашу царську честь і за наше царське здоровлє. Федьку! і ти присягав так само! А! Присягав? Ха, ха, ха! Покажи-ж тепер, що бережеш присяги не лише устами, але і ділом. Твій батько зрадив царя, заколи його!

IV.

Відступник.

У хана Девлет-Ґірея в Бакчисараю велике свято. Його спаситель, Кудеяр, котрого він відпустив від себе з лихим прочутєм, знов при нім в його двірци, сидить за його столом разом з найпершими вельможами і розказує про свої чудні вандрівки.

Розповівши все, що з ним було після виїзду з Криму і дійшовши до фатальної пригоди з його розбишацькою шайкою коло озера, Кудеяр продовжав:

— Перепливши озеро, я опинив ся в лїсї, а там вже була поставлена против мене засїдка: тількиб я побіг, а мене би зловили. Я побачив близько берега дуба з

дуплом, влїз в дупло і сиджу: чую по лїсї шум, гомін, крик, мене глядять і много їх. Сидїв би я подальше в лїсї, мене би знайшли, а то я сидїв над самим берегом і нікому в голову не приходило шукати мене так близько. Сиджу я день, другий, третий, в мене був у кишени кусень хлїба, я зїв, а більше не було, голод став мене мучити. В ночі лучилась буря; пітьма така, що хоч око вибери; виліз я з дупла і пійшов по лїсї, пройшов з чотири версти: сил нема, ноги підкошені голодом, я ляг під деревом, а тут свитає; нараз біжить заяць, я пустив за ним стрілу і вбив, кремінь і губка були зі мною, та я бояв ся вогонь розкладати, щоби не вздріли, обдер зайця тай так сирого і зїв, покріпив ся і дальше пійшов. Бачу, лїс кінчить ся, гень видко знов лїс; перейшов я поле і ввійшов в той лїс, а той лїс великий; я пійшов по лїсї; день іду, другий, дальше іду і чую тупіт коний, голоси людські. Я зміркував, що мене шукають, та в хащі, а там вовча нора, а з нори вискочила на мене вовчиця; я хватив її за горло і задушив, влїз в яму і вовчат повбивав і викинув. А погоня за мною була, тілько їхали, куди можна було проїхати, а нори незапримітили. Просидїв я там день, не ївши; потім, гадаючи, що погоня минула, виліз на світ, та йшов, та йшов; по дорозї бив дичину та їв, тілько вже не сиру, а печену. Так пройшов я до міста Данкова, на ріку Дон і вступив близько того міста до одного села, що лежить над самим Доном; зайшов я на обійстє, була нічна пора, господарі сплять, я двері виломив, ввійшов до хати і кажу: давайте зїсти що і коня, я вас грабити не буду, гроші заплачу, а гроші при менї були в чересї, як я кинув ся в озеро. Ті догадали ся в чім дїло, дали менї мішок круп, сира, солонини, та казанчик на дорогу і коня вивели осїдланого. Я їм заплатив і кажу: „коли ви кому виявите, що я у вас був і за мною погоня буде з вашої вини, то і ви пропадете, і ваше село з вогнем пійде". Сїв я на коня, переплив Дон і проїхав, пробираючись лїсами та минаючи оселї. Не стрічав нікого, тілько звірини много та птахів, а в ночи бувало, як станеш на нічліг, то і боїш ся заснути, щоби звір коня не задер, а то часом і тебе лапою не зачепив. І вибрав ся я на Муравський шлях. Тут зі мною зустріла ся станиця лю-

дий двайцять. Я собі їду а атаман до мене: що ти за чоловік? — Я йому кажу: я їду за своїм ділом, а ти їдь за своїм. — О, ні, чекай, — крикнув атаман, — в нас царський приказ ловити злодіїв; видиш, намножило ся їх много, а передовсім казано ловити розбишаку Кудеяра, а опись його, який він з лиця, нам прислано; а ти, брате, мені здає ся, щось подобаєш на него. — Ну, кажу їм, шукайте його, а я поїду своєю дорогою. Здорові були. — Тут на мене як кинуть ся два, беруть ся до коня, а я їм одному, другому, як дав кулаком, і попадали; я від них, а атаман як скрикне: „ей, держіть його, — то Кудеяр!" Я бачу, вони всї на мене, коли не вспіють зловити, то застрілять. Скочив з коня, та в ліс. Вони стали зіскакувати з коний, та за мною. Я трох з них положив, і біжу дальше. А тут глибокий яр, я з розгону в той яр, колиб не придержував ся дерев, то й голову зломив би, бо яр був дуже спадистий. Вони поважились за мною, в яр кинули ся, бігають, кричать, глядять приступу до яру, а я тим яром біжу, біжу; побачив скрут у другий яр, туди кинув ся, а потім виліз, та пійшов лїсом, та знов у другий яр спустив ся і так все блукав ся, сподіваючись, що вони на мене нападуть. Однак на мене вже не напали, видко згубили мій слїд; і йшов я дрімучить лїсом і дійшов до ріки: риби там тьма-тьмуща, наловив риби, зварив і попоїв, а потім переплив ріку у всїй одежи, як був і пійшов дальше. Йду сам не знаю куди. Все ліс дрімучий. І так я йшов від ріки три днї аж попав на стежку: видко було, десь оселя є. Зустріло мене вісїм людий, всї обвішані убитою дичиною. „Ти збіглець, — кажуть, то йди до нас, у нас таким місце". — „Так, — кажу їм, я збіглець". — „Ти — кажуть — втомив ся, сїдай на коня". Оден, що був тонший, посадив мене за собою. — „Ми — кажуть — з нашої оселї на лови їздили."

Під вечір ми приїхали на ріку Оскол; там стоїть містечко. Збігцї поселили ся, розгосподарились, зажили, худоби наплекали, хлїб сїють, хати собі побудували гарні, — кажуть вони до мене — в нас дуже добре! Най пристануть до нас люди, місця для всїх вистане, ми тодї церкву собі поставимо. А я думаю собі: нї, братчики, не менї доля жити з вами! Я не сказав їм, хто я та-

кий, а сказав, що я збіглець, боярський син, іду на Дон, хочу до козаків пристати. А вони кажуть: турецькі люди пійшли війною на Дон. „Ви — кажу — відки знаєте, живучи тут, про турецьких людий?” — „Станичники — кажуть — говорили”. — „А хиба — питаю — до вас станичники їздять?” — „Їздять, — кажуть — „по двох приїздять торгувати з нами, вони нам купованого дечого привезуть, а від нас поживу забирають. А більше людий до себе не пускаємо.” Я прожив у них з тиждень, а потім загадав плисти долї Осколом, і став у них купувати все потрібне на дорогу. А вони кажуть: „на що нам гроші? — Ми гроший не знаємо. Нам от більше ніж гроші цвяхи потрібні, та в тебе їх нема”. І дали вони менї всего потрібного і припасів на дорогу; я й поплив долї Осколом. Беріг крутий, всюди ліс, нігде ні хуторів, а з Оскола поплив я Донцем, а там на берегах став вже й містечка подибувати і я до них вступав, і там люди русскі, і вони мене годували. А з ріки Донця, порадившись людий, що в містечках живуть, я поплив горі рікою Тором, і плив, поки можна було плисти, а як стало мілко, що плисти годї, я покинув човен і пійшов степом. Лїсів там вже не було; припаси мої вичерпались, так я стріляв вже птахів на степу і тим живив ся. І так ідучи, натрафив на юрту ногайську; там людий було мало, все лише старі та малі, та жінки; всї молоді та здорові пійшли на війну під Астрахан після твого ханського приказу. Я їм кажу: „продайте менї коня”. — „А куди ти ідеш?” — питають вони. — Я їм кажу: „до самого найяснїйшого хана”. — А вони менї: „хто тебе знає, що ти за оден! Коня ми тобі так дамо, але проведемо, тебе до перекіпського бея”. — „Щож” — кажу — для мене й лучше.” Вони мене провели до Перекопу, а перекіпського бея дома не було, в похід з тобою ходив. А в його заступстві всім рядив мурза Кулдик. Привели мене до того мурзи, а він, лихий чоловік, став на мене кричати: „ти — каже - шпігун московський, — я тебе велю повісити”. А я йому кажу: — „коли ти мене велиш повісити, то найяснїйший хан прикаже тобі самому голову зрубати”. — „Та що, — каже, — твій хан, я його знати не хочу: в мене пан перекіпський бей.” А я йому: „І ти, і твій бей хлоши найяснїйшого хана.

Як ти смієш так неповажно говорити про найяснійшого хана!" А він як крикне: „Що! ти ще мене смієш учити! Ей, люди, закуйте його! Він сміє зле виражати ся про нашого бея". А я йому кажу: „Я про твого бея нічого не говорю злого, ми з ним нераз обідали у найяснійшого хана, а тобі я в очи кажу: Ти простак, мужик, не важ ся говорити зле про твого і мого володаря". Тут людий десять до мене приступило скувати мене; я дав ся їм. Вони на мене заложили кайдани. Тоді я засміяв ся і сказав: „мурзо Кулдику! — ти думаєш, твої кайдани кріпкі, гляди: які вони?" Сіпнув і розірвав кайдани. Кулдик очи витріщив, а я йому кажу: „не бій ся, я не втічу. Я Кудеяр, коли ти чував, той сам, що найяснійшому ханови житє і царство спас перед ледарями мурзами. Тебе лишив бей своїм заступником; воли твоїй я покоряю ся, хочеш — відпусти мене до Бакчисараю, хочеш — тут кажи лишити ся, і я лишу ся, буду ждати твого бея; а ти мені не говори нісенітниць про нашого володаря". Тоді мурза сказав: „Коли ти Кудеяр, то нема що з тобою починати. Видиш, я не з власної волї те робив. Бей не казав нікого пропускати без ханського або його письма ,а в тебе нема ніякого". — „Ти добре говориш, — сказав я — держи мене до приїзду свого бея." І я лишив ся. Кулдик-мурза став зі мною обходити ся ласкаво, за стіл з собою саджав і в баню мене велїв водити. А тут приїхав Орабей: так той пізнав мене і приказав провести до тебе, мій найяснійший хане!

— О, великий Аллах! — сказав хан, які нечувані біди ти переживав, мій Кудеяре. Але тепер по всій твоїй біді, ти заживеш у нас в почести і славі. Хочеш — оставай ся при своїй вірі: я, як і перше тобі обіцяв, дам тобі землї і церкву позволю побудувати. А нам би всїм хотїло ся, щоб ти був одної віри з нами чоловік. Тодїб ми посадили тебе в курилтаю і ти би був найяснійшим чоловіком в нашім кримськім юрті. О Кудеяре! Ти мудрий! Розваж. Ти був у християнській вірі, а чого зазнав? Самих злиднів! Правда, християни не погани, вони вірять у правдивого Бога і почитають великого посланника Ісуса, сина Марії. Але християни не пізнали і не хотять пізнати мудрости мудростий —

нашого корану. Прийми нашу праву віру і побачиш, як Бог нагородить тебе за таке богоприятне діло.

— Найяснійший хане! — сказав Кудеяр — твої слова правдиві. Тепер я бачу, що іслам святійший і праведнійший від християнства. Кріпко я держав ся християнського закона, думав тим Богу сподобати ся, а Бог мені щастя не післав: все лише злиднї за злиднями! Я зненавидів Москву, і людий московських, і віру їх, відрікаю ся від них і від їх віри, приймаю іслам і стаюсь вашим Татарином.

Девлєт-Ґірей скочив з місця і закликав:

— О великий пророче! Великі діла твориш ти! Ти навернув серце і ум нашого Кудеяра до твоєї правди. В твоїй книзї сказано: хто оставить для Бога сторону свою, той знайде богаті жерела! Ми повинні засипати Кудеяра всїми благодатями житя! Нинї найщасливійший день в моїм житю.

Він кинув ся обіймати і цїлувати Кудеяра. Мурзи також обіймали його і виявляли радість.

Кудеяр приймив іслам і хан надїлив його гідностію тат-аґаси, начальника над кримськими християнами. А що Кудеяр по татарськи читати і писати не вмів, так само як і по русски, то при нїм був Татарин секретар і все за него робив.

Треба було Кудеярови розстати ся з своїм хрестом. Але Кудеяр привик до того таємничого хреста, дару незнаних родичів. Відцуравшись від християнства в приступі великої злоби, він зберіг забобонне почитанє і страх перед тайною золотою річию. Кудеяр здоймив свій хрест з шиї, але беріг в шкатулї як скарб. „Бог знає, яка віра лучша, — розважав він собі — коли би я остав християнином, менї би тут не було добре; всї мурзи менеб нї за що не мали. А тепер я з ними в радї сидїти му”.

І от Кудеяр став засїдати в курилтаю. Знаючи, як хан йому сприяє, всї підлещувались йому, особливо імами і мулли, вдоволені його відступництвом. Вони вихваляли його на всї лади, обсипали цвітами арабської краснорічивости. Головна і постійна рада, яку Кудеяр давав ханови і його вельможам, була — йти на Москву, знищити її, знищити царя Івана з цїлим родом

його, поневолити весь московський нарід і підчинити його власти Татар. Кудеяр став татарським патріотом, завзятійшим ніж самі Татари; його пориви очарували всїх; але в квестії про війну з Москвою татарський патріотизм стрічав ся з квестією про вмішанє в ту війну Туреччини.

Торічний похід Турків і Татар був невдачний. Вони не лише не покорили Астрахана, але вертаючись стратили множество Турків в наслїдок ріжних бід, що набавляли їх смертельних слабостий. І Татарам також дістало ся; тому тепер мурзи не дуже рвали ся йти знов на війну. Явлашський бей сказав:

— Московський цар, сподіючись, що Турки і Татари не схотять оставити ся з соромом і пійдуть на него знов війною, — збере велике військо і буде з весною нас ждати. Коли ми пійдемо на него то нам прийде ся бити з великими силами. А ми не пійдемо на будучу весну. Нехай московський цар дожидає нас з військом, нехай даром потратить доволї з своєї каси, і не діждавшись нас розпустить військо або пішле його воювати в другі сторони. Тут то ми на него і нападемо тодї, як він лишить ся без війська.

Та гадка сподобала ся всїм. Кудеяр не міг оден спротивити ся цїлому курилтаєви, хоч дуже се огірчило його і він не скривав своїх чувств. Хан оставшись з ним на самотї, сказав:

— О, Кудеяре, не все можна говорити в курилтаю. А я тобі от що скажу. Колиб ми завоювали Москву, воюючи разом з Турками, то для нас, Татар, мало вийшло би користи з того. Турки нашою татарською кровію побідили би Москаля, а нам Москви не віддалиб. Турецьке царство скріпить ся над міру, а нам то на гірше вийде: ми тодї станемо зовсїм невільниками Турків. А нам хоче ся самим добути слави й могучости, так щоб вже не бути під рукою турецького володаря. Турки не взяли Астрахану, і добре, що не взяли. Вониб однаково нам не віддали. Почекаймо. Нехай Туреччина помирить ся з Москвою, тодї ми самі вдаримо на Москву, а скоро поконаємо її без помочи Турків, тодї буде нам добре.

Кудеярови було все одно: чи Турки чи Татари за-

воюють Москву — аби лише царя Івана знищити, аби лише як найбільше лиха накоїти русскому народови, якого він ненавидів від часу зради розбишак. Кудеяр не став перечити ханови і випадало йому ждати з терпеливостію. Йому не випадало від разу не йти під лад більшости. Хотїло ся йому, щоби всї беї і мурзи відносили ся до него дружно. І так було справдї. Оден лише явлашський бей був його заклятим ворогом, бувши колись прихильником Москви. Письмо царя Івана до явлашського бея, перехоплене Кудеяром підчас розбитя каравани і відіслане ханови, трохи що не стягло на него біду. Тодїж хан поставив його під суд курилтая. Але явлашський бей впевнив всїх, що він про те письмо нїчого не знав. Курилтай узнав бея невинним, тим більше, що і слова в письмі царя Івана були якісь несмілі і неначе показували, що московський цар не є певний, чи явлашський бей підійме ся горячо ворожої ханови справи. Однак з того часу явлашський бей бояв ся говорити що-не-будь в користь Москви, як робив се передше, і на останних зборах курилтая, виступаючи против Кудеяра, умисне порадив лише згідно з більшостію відложити напад на пізнїйше. Та рада, принята всїми вельможами кримського юрта, піднесла значінє явлашського бея, що вельми олютило Кудеяра; Кудеяр успособлював хана против бея. „Коли — говорив він ханови — той чоловік тепер навіть правду сказав, то все таки твому Величеству не належить йому довіряти, коли прийде пора йти в похід держи в тайні перед ним свій намір, а то він заздалегідь подасть вісти московському цареви.”

Розярений Іван, довідавшись через Нагого о тім, що Кудеяр находив ся у хана, велїв задержати ханського посла Ямболдуя, а його Татар закувати. Хан довідав ся о тім і приказав так само поступити з Атанасієм Нагим і його посольськими людьми, а до царя Івана післав гонця з грамотою, жадав увільненя Ямболдуя, виданя втїкшого до московського царства ворога свого, Акмамбета, присилки великих подарунків в соболях і грошах і відступленя Казаня і Астрахану, а в разї відмови грозив, що розправить ся з русским царством, як розправив ся колись його предок, Бати-хан. Цар,

після того письма, випустив з під сторожі Ямболдуя з людьми його, але задержав ханського гонця, приказав збирати військо на Оці і зволікав з відповідію ханови, ждучи, до якого степеня можуть осущити ся справді погрози хана. Нараз, з початком літа 1570 року принесли цареви вість, що станичники бачили на степу великі товпи Ногайців, бачили й луну від палаючих кострів їх, чули іржанє і тупіт безчисленного множества коний. Цар Іван перелякав ся таких вістий. Він післав гонця до Девлет-Ґірея, обіцяв віддати Астрахан, але з тою умовою, щоби хани, які будуть там посаджені, назначували ся спільно з московським царем і з кримським ханом; цар обіцяв прислати великі подарунки і видати Акмамбета, але за останного просить хана видати Кудеяра.

Грамота царя Івана мала бути прочитана на зборах курилтая. Ханови невмістним здавало ся, коли при Кудеярі будуть говорити на раді, про видачу Кудеяра і він хотів скликати раду тоді, коли Кудеяр поїде в свої подаровані йому ханом посілости.

Але оден мурза, що старав ся о ласку ханського любимця Кудеяра, повідомив його о тім раньше. Кудеяр явив ся несподівано в курилтаю і заняв своє звичайне місце, яке належало ся йому титулом тат-аґаси. Нічого було робити, приходило ся читати грамоту царя при Кудеярі.

Коли читанє скінчено, Кудеяр сказав:

— Гнобитель, неситий кровію моєї невинної жени, жадає моєї голови. Коли вона йому така потрібна, віддайте її, але Астрахану за неї мало; нехай віддасть і Казань на вічну власність нашому найяснійшому ханови і цілому кримському юртови. Нехай надто піддасть ся під руку нашого найяснійшого хана з Москвою і зі всіма своїми землями та городами, назве себе ханським хлопом, так як його предки були хлопами предків нашого всемогучого володаря. Коли він на те згодить ся, віддайте мене, а щоби я не втік до того часу, коли він пришле свою відповідь, посадіть мене в тюрму.

Всї мовчали. Девлет-Ґірей перший перервав мовчанку і сказав:

— Наш достойний тат-аґаси! Ніякий мудрий і

славний стихотворець не міг би прославити твоєї великодушности і твого привязаня до правдивої віри, яку ти приймив з Божої волї, що просвітила твій розум! Ти готов віддати житє своє і потерпіти великі муки за славу татарського народа! Але ми всї, починаючи від мене, вашого володаря, аж до останного Татарина, вміємо цінити нашого приятеля і мудрого достойника. Нї за які скарби Соломонові не віддали би ми тебе в руки ворога. І як моглиб ми довершити таке дїло, скоро воно булоб найстрашнїйшим переступленєм корану. Ми просили в царя Івана видачі Акмамбета, тому що московський цар не є правовірний і правди не знає; ми-ж правовірні, як можемо віддати на погибіль нашого добродїя, тим більше принявшого нашу правдиву віру!

Написали московському володареви грамоту такого змісту, який порадив Кудеяр, тілько про Кудеяра не згадували в нїй. Та хан, висилаючи гонця, велїв тайно сказати кому не-будь з царських людий нехай цар для дружби з ханом видасть Акмамбета, тодї Девлєт-Ґірей подумає, подивить ся до книг і, може бути, видасть йому Кудеяра, тілько треба перше, щоб цар видав Акмамбета.

Кудеяр вибрав ся в подаровану йому ханом посїлість над рікою Качею. Там були в него чотири жени ріжних народностий, а між ними одна Українка, взята в полон Татарами; вона була дочкою священника. Близькість Українки, подарованої йому ханом, зробила на Кудеяра потрясаюче вражінє. Він міг розмавляти з нею її рідним словом і для того одного вона стала йому близша нїж инші женщини. Та Українка, по імени Гануся, своїми гарними чертами пригадувала йому Настю; вона була заєдно сумна і гірко плакала. В серци Кудеяра, твердім, загрудїлім, пробудило ся чувство жалю. Він не міг оставати в таких відносинах до тої землячки, як до других. Одного разу, коли Кудеяр, сидячи на рундуцї свого дому разом зі своїм секретарем, розбирав якусь справу, до него долїтали звуки української пісні:

Нехай батько не турбує
І віночка не готує,
Бо я вже свій утратила

Під зеленим явориком,
І з невірним Татарином...

Спів закінчив ся роздираючим плачем. Пісню ту співала колись Настя. Кудеяра цілого трясло... Він злив ся, що в серци будить ся жаль. Він бояв ся того чувства; прочував, що коли піддасть ся йому раз, то воно заведе його кудись... Він сердив ся на єство, що нарушило спокій його огірченя.

„Що з нею почати? думав він. Вбити її або пустити на волю, до рідних! Але коли він її пустить, то і другі женщини умисне зачнуть плакати, щоби їх пустити. „А чорт з нею!" сказав сам до себе Кудеяр і покликав одного Татарина, що занимав ся лїченєм.

—Дай — сказав Кудеяр — одній з моїх баб такого лікарства, щоб вона перестала плакати, щоб я не чув її плачу і риданя.

— А тобі самому її вже не треба? — спитав Татарин.

— Не треба! — сказав Кудеяр.

Людське зло зробило з Кудеяра злого чоловіка. Нещасна Ганусяя несподївано пробудила була в нїм добре чувство співчутя.

В два днї потім Ганусяя померла: бідну попівну похоронили в чужій земли чужі руки, руки невірних людий.

Нехай би лише був піддав ся тому чувству, нехай би лише був відпустив Ганусю, — стриму тому не булоб! Кудеяр не з таких вдач, що то хитають ся в оден і той сам час, хиляючись то в право то в ліво, то до доброго то до злого. Висвідчивши добро Гануси, Кудеяр на тім би не спинив ся; він пійшов би дальше дорогою добра, пійшов би так певно, як пійшов дорогою зла, коли, ради спасеня Настї, рішив ся сповнювати дїла, незгідні з його моральним переконанєм. Йому трудно було остати ся у хана; він втїк би може куди небудь в монастир — оплакувати свої провини.. Але Кудеяр поконав тим разом покусу добра. Зло взяло в нїм верх.

Скучно було Кудеярови сидїти бездїльно. Йому хотїло ся чимскорше на війну; крови, русскої крови хо-

тів він; пожарів, диму, стонів ранених, зойку полонених і голодних бажав він...

Аж тут, несподівано для самого Девлета-Ґірея, пізною осенню зявив ся московський гонець з товпою воєнних людий, в супроводі Татар, присланих Ямболдуєм зі своєї дружини. Вони привезли скованого на руках і ногах Акмамбета, що одержав був при хресті імя князя Федора. Радість хана не мала границь. Він призвав до себе Кудеяра. Привели Акмамбета. Хан реготав ся, приказував Акмамбетови цілувати ноги Кудеяра, свого давного невільника, приказував своїм царським дворакам і слугам плювати на зрадника, бити його по лици, потім велів посадити в тюрму, в льох під своїм двірцем, обіцявши приготовити йому особливо жорстоку смерть.

В грамоті своїй цар Іван писав:

— „Нам, пануючим, не яло ся держати коло себе зрадників, утікачів-хлопів, що зло на нас промишляючи, будуть втікати — твої до нас а наші до тебе. Я для братерської любови прислав тобі злочинця твого Акмамбета, не дивив ся на те, що він приймив нашу віру: гадаю, що він зробив се з хитрости, в тій цїли, щоби бути в нашім царстві безпечним. Вчини, брате улюблений, і ти менї ласку, пришли менї з нашими і твоїми людьми Кудеяра, нашого зрадника і злочинця.”

Хан, не звертаючись до курилтая, написав таку відповідь московському цареви:

— „Що ти, улюблений брате, царю Іване, прислав нам для своєї братерської любови зрадника нашого Акмамбета, за те ми тобі вдячні, а Кудеяра післати тобі годї. В твоїх книгах, може бути, так написано, щоби віддавати людий, котрі до тебе прийдуть і приймуть твою віру, а в нашім коранї ми того не знайшли і після нашого Магометового закона був би то великий гріх і проступок”. З такою відповідию відійшов русский гонець назад але двох з проводивших його боярських синів не поїхало з гонцем в Москву; вони прийшли до Кудеяра. Оден з них, високий, тонкий, з довгою шиєю і бистрими очима, стоячи перед Кудеяром, відставивши на перед ногу, жваво здвигаючи плечима і потрясаючи кучерами, говорив:

— Я, Федько Лихарев, каширський син боярський, служив в оприччині і твою Милість бачив як у царя бояр душили; я тогді працював і твоя Милість. А коли гнобитель велів твою жінку звести, я гірко плакав і тебе, пане, жалував. Я з Самсоном Костомаровим в дружбі був. Давно хотіло ся мені втічи від гнобителя, та годі було. А тепер, як нас післали сюди, я не хочу вертати ся, хочу служити ханови; пізнасть мою службу, то й нагородить.

Він брехав. З Самсоном Костомаровим він другом не був, а був одним з убійців Насті.

— А я — сказав другий, низький ростом, рудий, з лицем сіменатим і з боязким виразом очий — я з серпухівських боярських дітий, звусь Матюха Русин. Був також в оприччині. Прикро вертати ся домів. Житє наше погане, що хоч у воду, тількиб не при цареви. Прийде ся так йому, захоче, — так ні за що, ні про що нашого брата замучить. Таке житє: коли день пройшов, жив остав ся, слава Богу було, а дня завтрішнього боїш ся. Возьми, пане до себе на службу.

Він кланяв ся до землї.

— Добре, — сказав Кудеяр — найяснійший хан праведний і ласкавий. Коли будете вірно служити, то і вам зле не буде.

Лихарев говорив:

— Ми повідомлюємо ханське Величество, що весною буде відповідна пора до війни з Москвою; такої не діждете скоро. Московське царство нині в крайній нуждї. Торік недорід був і хлїб став надмірно дорогий, війська мало, цар лїпших бояр і воєводів повбивав, остали ся лише невмілі та нехоробрі, а ті повтїкають, скоро лише хан з ордою прийде. Коли то не так як ми говоримо, тодї його Величество хан нехай нас смертію покарати прикаже!

Не минуло й три дни після появи тих двох зрадників, до Кудеяра прийшло двох новохрещених Татар з Урманової шайки.

Вони розповіли йому, як Окул з Урманом і зі своїми ватагами, довідавшись, що другі піддали ся царському воєводї, скитали ся по лїсах, а вкінци скрили ся в Бранськім лїсї і там розтаборились. А нинї, говорили

післанці — Окул з Урманом довідались, що ти живий і пробуваєш в Криму у хана і післали нас до тебе спитати про здоровлє, а колиб ти чого хотів від нас чи що нам приказати зволив, то ми все зробимо після твого приказу, і те ще прийшли ми тобі сказати: колиб хан хотів з тобою вести орду против гнобителя, ми тобі слуги і провідники ві всім. А віднайшли ми на Оці такий брід, що вся орда перейти може скоро. А такий брід є там, де вливає ся в ріку Оку ріка Іцка від того місця півтора версти, а не дальше як верста відтам буде велике поле, зве ся Злинське. І колиб хан з ордою на Москву пійшов, ми ждалиб його там на Злинськім поли та через Оку, а також через Жиздру і Угру і міг би його величество хан, минувши Серпухів, підійти до Москви так, що гнобитель про се й не довідав ся-б.

Кудеяр повторив се ханови. Девлет-Ґірей не міг нарадуватись.

— О, великий пророче! — сказав він — ти помагаєш нам! Коли в нас будуть добрі провідники, ми доберемо ся до Москви і прославить ся племя татарське. Хан велїв Кудеярови взяти в свою опіку прибувших з Руссп. Кудеяр відіслав їх в свою посїлість і там велїв їх удержувати в достатках.

Кудеяр порадив ханови збирати орди, щоби були готові в похід з наближенєм весни, але не говорити про се в курилтаю, боячись, щоб прихильники Москви заздалегідь не подали туди вістку і не дали цареви Іванови можности збирати оборонні сили.

Хан так і зробив. Він не говорив нікому про бажанє йти на Москву; противно, став перед беями і мурзами жалувати ся на Литву.

Він твердив, що козаки непокоять білогородську орду і роблять напади на турецькі землї; і турецький падишах готовить ся післати на Литву свої сили, тому й Татарам треба бути готовим. Мурзи, що одержували подарунки від Литви, стали було переконувати хана, що належить воювати Москву, а з Литвою находити ся в добрій злагоді. Хан доказував, що московський цар тільки і бажає того, щоби Татари напали на границї його держави, тому що в него тепер військо зібране, отже не слїд зачіпати як не будь Москву так довго, по-

ки вона не забуде, що Татари можуть нечайно напасти на неї. Одним словом, хан повтаряв мурзам те саме, що їм говорив перше явлашський бей. Войовничі мурзи, все готові грабити кого-б не було, успокоювались, вдоволяючи ся тим, що коли тепер не можна зачепити Москву, то по крайній мірі їм дають нагоду протріпати Литву. Приїхавшого від короля Жигмонта Августа гонця принято неприхильно; хан не хотів брати подарунків, кричав, сердив ся на козаків, говорив, що король їх умисне не втихомирює і відгрожував ся, що пригадає Литві свого предка Менґлі-Ґірея, покорителя Київа. На Литву пійшла трівога, там заходились коло укріпленя границь, а радні пани старали ся відвернути від себе небезпечепство, та поріжнити Крим з Москвою, вважаючи Девлєта-Ґірея і царя Івана приятелями і союзниками. Щоби ще більше утвердити в тій думці Литовців і приспати Москву надією на союз з нею, пічас побуту литовського посла в Бакчисараю, Девлєт-Ґірей, не запросивши його ні разу до стола, гостив Атанасія Нагого, відказував на Литву, хвалив московського царя, жалував того, що добра згода з московським володарем нарушила ся була походом Турків на Астрахан, впевнював, що Татари йшли поневоли, обіцював на будуче жити з московським володарем в згоді, в дружбі, по братерськи і разом йти війною на спільного їх ворога, литовського володаря.

— Я — сказав тоді Девлєт-Ґірей Атанасієви Нагому в притомности явлашського бея і одного мурзи, що брав постійно подарунки від московського царя — я умисне вів Турків так, щоби їм не вело ся: я так робив з братерської любови до твого володаря, мого наймилійшого брата і найвірнійшого приятеля.

Слова Девлєт-Ґірея були передані Нагим в Москву в грамоті, післаній спеціяльним гонцем; і той гонець повторив, бувши очевидцем, відрадні вісти, що цілий Крим ладить ся на весну до війни з Литвою, а явлашський бей післав від себе до царя і впевнював, що все стало ся його заходом, та просив для себе подарунків від московського володаря.

І справді, в цілім Криму зимою, хоч всї знали, що на весну буде похід, думали, що хан поведе орду вою-

вати литовські землї. В Москві також так міркували, хоч князь Михайло Воротинський, старий ворог Татар, осмілював ся говорити, що не належить вповні успокоюватись довіряючи запевненям хана і вістям, присиланим з Криму.

В цвітню 1571 року хан несподївано скликав свій курилтай і заявив, що похід буде не на Литву, а на Москву.

— Я — сказав він — умисне не говорив того нікому, щоби наш ворог, московський князь, не довідав ся і приготовив ся до оборони. Нападемо на него нагло. В його державі біда і нелад — і голод і помір на людий; лучших своїх воєводів він сам поубивав; тепер в него осталась дрянь. В нас є їхні люди, що поведуть нас бродами і манівцями до самої Москви. Возьмемо Москву, спалимо її, зруйнуємо цїлу московську державу, як ми нїколи ще не руйнували. Тямите, як вони невірні, зачувши, що в нас на хлїб недорід і на людий помір і на худобу зараза, задумували в таку пору йти на нас, хотїли наш кримський юрт покорити як покорили Казань і Астрахан. Але великий пророк затьмив розум їх, помішав мисли їх... Тепер на нас черга прийшла. І в них така тепер біда яка тодї була в нас. Не будьмо-ж ми такі дурні, як вони тодї дурні були. Зробім з ними те, що хотїли з нами зробити, та не вміли.

Мурзи були одушевлені. В цїлім Криму вість о тім, що похід буде на Москву, а не на Литву, принята була з одушевленєм. Пробудила ся зараз стара вражда, старе чувство досади із-за утраченої власти на Росії. Кудеяр вислав своїх новохрещених наперед до Окула і Урмана з порученєм, щоби вони ждали його з ханом на Злинськім поли коло теплого Миколи. В дві недїли потім він вирушив у похід сам, а в слїд за ним ішов хан з ордою. В день самого виїзду Девлєт-Ґірея зі столицї на списї, вбитій в стїну огорожі бакчисарайського двірця, появила ся голова ворога його Акмамбета, після святого хресту Федора. Девлєт-Ґірей, налякавши обітницею передсмертних мук, придержав його в тюрмі до свого виїзду, а потім сказав: „Я не Іван московський, щоб менї тїшити ся муками людий”, і казав відрубати злочинцеви голову.

IV.

Татарський Напад.

Кудеяр, в товаристві двох русских зрадників, з відділом пяти тисячів Татар, йшов вперед через ногайські степи муравським шляхом. Великі товпи Ногайців з'їздили ся зі всїх усюдів на муравський шлях верхом, з сагайдаками і луками за плечима і вели з собою много коний про запас. Похід мали відбути трома дорогами: одні мали були злучити ся з ханською ордою, другі, звернувши з муравського шляху, переправити ся через Донець і дійшовши до заселених місцевостий, нищити середні пограничні землї московські, а треті мали були йти на всхід, через Тиху Сосну, Тотудань до Дону, на рязанські землї. В них був однаковий плян: всї мали були палити русскі оселї, нищити засїви, вбивати людий, а лучших ловити на аркан і вести в полон. Вони не мали назначеного речинця укінченя походу: хто встигне скорше нїж другий, наробить спустошень, нахапає бранців, той і верне ся, коли схоче, домів, в свої степи. Сам хан Девлєт-Ґірей, зі сто двайцятьма тисячами орди, наміряв завернути з муравського шляху на ліво, перейти Оку в горіннім бігу після вказівок русских зрадників, потім перейти Жиздру, Угру і йти до Москви з заходу, в надії, що цар, коли і вспіє зібратись, то буде ждати його з полудня, від Москви, як перше бувало. Хан не турбував ся, чим харчувати-ме свої воєнні сили; кождий Татарин брав собі що хотів, а не взяв, його вина, хоч з голоду вмирай; тільки даний був приказ брати з собою як найбільше ременів, щоб було чим вязати бранців. За ханом не їхав табор; все везли на вючних конях. Хан йшов з незвичайним поспіхом, щоби нечайно напасти на столицю; тому-то шатер, хоч і везли їх за ним, нїколи не розбивали; хан відпочивав під голим небом, на коврі, розстеленім на траві. Лише часом коли треба було довше попасати коні, для хана жарили баранину або яку-небудь дичину;

а то бувало, що він, підганяючи свою орду, їв лише суху вялену конину і давав своїм мурзам приклад повздержности і строгого способу житя.

Кудеяр з Лихаревим і Русином, випередивши хана, прибули до Оки на Злинське поле, що находило ся недалеко впаду ріки Іцки до Оки. Тут застав він вже ждучих його, Окула і Урмана і братів Юдинкових, а з ними було всего на всего лише десять людий.

Коли розбишаки виявляли радість, зустрівши ся з Кудеяром, ханський тат-аґаси поводив ся вже не так, як бувало, і хоч витав ся з ними привітно, то все таки й гордо, як і ялось йому в його шитій золотом одежи. Він поважно і ласкаво обіцяв їм в імени хана великі нагороди, коли вони щасливо переведуть ханську орду через ріки і тут-же через свого секретара видав їм по кілька золотих монет. Окул з Урманом хотіли було на вперейми розповідати свої пригоди, яких зазнали після розбитя розбишацького табору коло озера, але Кудеяр, мов би не бажав навіть згадувати минулого, перебив їм і поважно сказав:

— Говоріть до річи: про що я вас спитаю, те й кажіть мені. Чому вас так мало? Де ви були в останнім часї?

— Ми були в Бранськім лїсї, — почав Окул; — коли ми з Урманом зачули, що хан іде, то стали говорити ватазї, що йти би нам на стрічу Кудеярови і провести хана бродами і манівцями. Ватага так заревіла: як можна, щоби християни бісурманам против християн помагали?

— Я їм кажу, — озвав ся Урман — та-ж нам, братя, лише би ласка була, а тепер буде така нагода, що другої не діждем ся. А вони на мене: ти сам Татарин і своїм Татарам сприяєш: видко, хочеш на давну віру перейти і нас туди-ж тягнеш.

— Я говорив їм, — сказав Окул — та-ж ми йшли против царя-гнобителя з Кудеяром, а тепер Кудеяр хана против того-ж гнобителя веде і нас просить з собою, чомуж нам не йти?... А вони кажуть: то друге діло було: ми тоді сподївались, що замість царя-гнобителя инший християнський цар буде, а тепер хан-бісурман іде воювати нарід. Та тут-же стали кричати на нас:

скинути їх з атаманства. Нас з атаманства скинули; атаманами поставили Захарка Мельницю та Матюху Курощупова. А ті, як стали атаманами, зараз сказали громаді таку річ; пійдемо, братя, просто до царя на поклін, а Окулка з Урманом звяжемо. То і нас володар помилує за те, що ми не пійшли служити кримському ханови. А ватага на те як крикне: „ага! помилує! як помилував нашого брата, того, що коло озера піддав ся. Ади, кажуть, що вигадали сякі та такі сини, рубати їх, а то вони нас видадуть", та тут-же й порубали їх. А ми стоїмо з Урманом, собі смерти ждемо. Тілько ні: вони рубати нас не брали ся, лише все лаяли. „І до царя не пійдемо, — кричать — і до хана не пійдемо, а хто скаже ще хоч слово про те, щоб нам йти чи до хана чи до царя, тому на місци смерть." От ми з Урманом порадились, що нам оставати ся в ватазї годї, та в ночи й повтїкали. А от ті, що з нами прийшли, — сказав Урман — десять люда, всї Татари-новохрещенцї; їм також тяжко було лишати ся тому, що віри їм вже не буде, бо вони Татари; — і вони втїкли з нами, хотячи послужити ханови і тобі.

— А ми — сказав Ждан Юдинків, цїлуючи полу одежі Кудеяра — твої вічні хлопи, твої дїти вірні; як перше з тобою невідлучно їздили, так і тепер поїдемо коло твого стремени.

— Служіть вірно найяснїйшому ханови — сказав Кудеяр — а діждетесь великих ласк.

Він приказав погостити опришків, але сам не засїв з ними.

— Гордий, — замітив Окул, — важним чоловіком став у хана!

— Нї, він ласкавий! — сказав Василь Юдинків.

Прибув хан. Він рішив ся поставити собі на Злинськім поли шатро і наміряв випочити оден день по довшім безперервнім ходї. Кудеяр привів до него русских втїкачів. Вони цїлували руки хана. Урман не витримав і заплакав: національне чувство, придавлене за-молоду пробудило ся на вид володаря того племени, до якого належав Урман, володаря, що говорив мовою, яку чув Урман в дитячім віцї з уст батька і матери.

— Найяснїйший хане, — сказав Урман — я твій

природний чоловік; і ті люди — він показав на новохрещенців — все то, як і я, твої люди; всї ми з роду Татари, нас против волї поробили Москалями. Ти наш правдивий володар. Всї ми хочемо тобі служити по вік!

Новохрещенцї клялись, що будуть вірні ханови. Окул і Юдинків мовчали, не розуміли по татарськи.

— Я рад, — сказав хан — що наші прийшли до нас. Ви — дїти мої, я ваш отець. Московський гнобитель заполонив вас в музулманських царствах і силоміць відвернув від нашої правої віри. Много вас таких. За вас і за них іду я помстити ся на нїм, а ви за себе також помстїть ся. Послужіть менї, а будете в мене близькими людьми. От Кудеяр висвідчив менї добро і тепер він важний чоловік в нашім юртї.

При помочи русских зрадників, що приймили ся бути провідниками, хан з ордою перейшов Оку на Бистрім бродї, перейшов Жиздру в тім місци, де колись то розбишаки втїкли перед Калужанами, вкінци перейшов Угру і звернув ся на всхід. Татари йшли невтомимо, не стрічаючи нїгде опору з русскої сторони; в тім краю русского війська не було; цар довідавшись через станичників, що Ногайцї стали появляти ся в українських землях, та що за ними має йти сам хан, зібрав на борзї військо; воно стояло під Серпуховом, ждучи Татар по дорозї до того міста.

Татари не брали міст, щоби не тратити часу і не дуже нищили край, оставляючи то дїло Ногайцям, тілько, переходячи через оселї, палили їх, зазначуючи тим свою побіду. Вже до Москви лишало ся не більше як сїмдесять верст. Окул, щез; його стала мучити совість, що він служив бісурманам против християн; він втїк, перекрадаючись лїсами в Литву.

Кудеяр покликав до себе невохрещенців, що перейшли на сторону хана з Урманом, а з ними Урмана і сказав:

— От ви почули що ви не русскі, а Татари. Прикро вам стало, що ви служили чужому володареви, московському, природному заклятому ворогови всего вашого татарського племени. Ви побачили вашого правдивого й праведного володаря татарського і серце ваше затремтїло. Відслужіть-же йому велику службу. Наш

володар нагородить вас і ви будете в него як перші мурзи. Служба вам буде не легка, за те й ласка не мала. Ідіть в Москву: всї ви по русски вмієте і вас будуть уважати за русских; тепер-жеж всякого народа много туди втїкає. Скоро ми прийдемо в Москву і ви побачите наших людий і наші конї — підпалїть Москву в ріжних частях. От вам гроші, щоби вижити там. Ідіть, хан велить

Вони взяли гроші й поїхали.

По тім закликав Кудеяр Юдинкових і сказав:

— Ви мої вірні, любі діти. Нема в мене милїйших людий на світї над вас, ви назвали мене своїм батьком; я вам поручу таке важне дїло, якого другим не поручив би. Ідіть в Москву, а як ми пійдемо до неї, підпалїть її в двох місцях. Вважайте, не дайте ся зловити, а то менї без вас тяжко буде.

— Чого давати ся зловити, — сказав Ждан — на то йдемо, щоби дїло зробити, а не дати ся зловити.

— Але нікому, нікому не говоріть! — сказав Кудеяр.

Орда зробила до другого дня трийцять верст. Кудеяр позвав Лихарева і Русина.

— Братчики! — сказав він: — всї ваші втїкли кудись, ви одні остались. На вас надія вся. Хочете, чи не хочете служити ханови? Ми вас не держимо. Не хочете — втїкайте, як втїкли проводирі ваші. А хочете служити ханови — вчинїть потрібне дїло.

— Куди нам йти! — сказав Русин: — хиба до Івана, щоби шкіру здер? Нї, воно болить.

— Все можемо зробити! — сказав Лихарев: — що хан прикаже? Хоч огненного птаха добути звелить, то й того поїдемо добувати.

— Не добувати огненного птаха, а пустити його посилає вас хан, — сказав Кудеяр. — Ідіть в Москву і як ми підійдемо до неї з ордою, ви підпалїть її в двох місцях.

— В двох? — сказав Лихарев. — Я оден в десяти місцях підпалю. Цїлу спалимо до тла: коли Лихарева на те пішлють, то вже Москві цїлій не бути.

— А то... — процїдив Русин. Він поцїлував полу Кудеярової одежі.

— Таке діло важне зробимо, — продовжав він — нехай твоя ласка не оставить нас, щоби найяснійший хан наділив нас землею в себе, в Криму.

— Робіть своє діло, сказав Кудеяр: — а нагорода вам буде.

— Що нагорода? — сказав Лихарев: — Лихар задля одної слави чорт знає що зробить.

— От вам гроші, — сказав Кудеяр: — та нікому не кажіть того. Може бути, що наші провідники зрадили нас і втікли в Москву, то коли стрінете ся, не говоріть з ними і минайте їх.

— Я собі почорню бороду, — сказав Русин.

— Я жовтою глиною намажу, — сказав Лихарев: — та ще й горб на спині зроблю.

— А я собі ще й лице помалюю, сказав Русин.

Вони відїхали. Кудеяр довідавшись, що Татари наловили русских бранців з жінками і з дітьми, покликав чотирох таких бранців і сказав:

— Що в вас дорожше: жінки і діти, чи Москва?

— Звісно, свої дорожші! — відповіли йому.

Ідіть в Москву і підпаліть її з чотирох сторін, коли ми підступимо до столиці. Вам за те буде нагорода велика. А не схочете того зробити, велю карати жінки і діти ваші лютими муками.

— Бранці мимохіть згодились.

Потім Кудеяр, покликав ще трох і повторив те саме, що другим. Всї згодились, але не всї зважились сповнити такий приказ. Кудеяр поступив так для того, що коли би хто небудь зрадив намір, або з необережности попав ся в русскі руки, то, не знаючи всїх співучасників, не міг би викрити їх.

Зробили ще двайцять верст і задержали ся. Вечеріло. До Кудеяра привели чотирох захоплених Татарами московських вояків.

— Хто ви? Опричники чи земські? — питав їх Кудеяр.

— Ми земські, — відповів оден з бранців.

— Куди ви скрадали ся?

— Нас післали розвідати, де Татари і чи скоро прибудуть.

— Де цар?

— Втік.

— Куди?

— Не знаємо. Нас зігнали під Серпуховим і післали за Оку розвідати, а післані, приїхавши, сказали, що не видали і не знають, де хан. А тут прийшла вість, що хан перейшов Оку в горішнім бігу, а потім вже перейшов і Угру і йде під Москву. Тоді цар з опричниками в ночи втік, покинувши все земське військо.

— Добрий цар ваш, — сказав Кудеяр: — він, видко, відважний тілько між своїми дураками, що як вівці або свині підставляють йому свої горла під ніж. А хто у вас воєводи?

— Князь Білський старший, а під ним князьМстиславський, а в них князь Воротинський, та Шуйський Іван Петрович, а з ними бояри.

— Який то Воротинський, Михайло? — спитав Кудеяр.

— Так.

— То хоробрий чоловік. Він хотів було з нами Кримцями бити ся, Крим наш думав завоювати. Щож ваші воєводи хотять робити?

— В них розлад. Воротинський і Шуйський хотіли йти прямо против вас і зачати бій, а Білський і Мстиславський не згодили ся, стали говорити, що треба йти в Москву і в Москві боронити ся. Нині вони прийшли всі в Москву.

— А війська в них богато?

— Було в нас звиш сто тисячів, але майже половина розійшлась, коли цар втік з опричниками.

— Одного лишити, а другим стяти голови! — закричав Кудеяр Татарам.

— Та за що-ж? Помилуй! даруй житє! ради Христа помилуй! — кричали бранці.

— Що з вами возити ся? — сказав Кудеяр: — стяти їм голови! — повторив він Татарам, а сам пійшов до хана.

— Найяснійший хане! Нам — сказав він — йти би скорше під Москву; язики сказали, що воєводи з своїм військом прийдуть нині до міста, хотять боронити ся, отже нам не допустити би їх укріпити ся і на рано бути в Москві. А я післав наперед, щоби Москву

підпалили, як ми прийдемо.

— Най так буде! — сказав хан. — Дякую мій тат-аґаси.

При всїх прикметах, питомих начальникови диких полків, Девлєт-Ґірей мав в собі щось лицарського; в його души, склонній до поезії, було пошановане для благородного і чесного, без огляду на те, що його вчинки часто суперечили тому пошанованю. Девлєт-Ґіреєви при першім його пізнаню Кудеяра подобало ся те, що Кудеяр не лакомив ся на вигоди і обіцянки, остав ся вірний християнській вірі і русскому цареви. Тодї Девлєт-Ґірей цїлим серцем полюбив Кудеяра. Але тепер, коли Кудеяр, приймивши іслям, лїз, як кажуть, зі шкіри, щоби показати ся Татарином і старав ся вислугувати ханови на шкоду русского народа, хан, хоч цїнив услуги свого тат-аґаси, хоч дякував йому і хвалив його то все таки не мав для него вже давнїйшого сердечного привязаня.

Кудеяр став розпитувати оставленого в живих бранця про Москву: відки можна лучше дивити ся на неї, а довідавшись, що найбільше відповідні до того Воробєві-гори, велїв йому вести хана з мурзами і прибічною сторожею на ті гори, обіцюючи за те відпустити бранця на волю. Провідник той Московець, син боярський Орлов, мимохіть сповнив приказ. Ранком другого дня, 24-го мая, орда явила ся під Москвою і розтяглась доокола Замоскворіча аж до самого Коломенського села, а сам хан з мурзами і з Кудеяром виїхав на Воробєві-гори. Кудеяр відпустив Орлова, приказавши Татарам не зачіпати його.

Хан помістив ся в царськім двірци, в тім двірци, з котрого раз вже цар Іван дивив ся на пожар Москви, де, наляканий негодованєм народа, піддав ся воли попа Сильвестра. Тепер з того самого двірця кримський хан мав дивити ся на другий пожар Москви. Його мурзам стали розбивати шатра. І Кудеярови розбили шатро на самім склонї гори і внесли в шатро його річи.

VI.

Покуса добра.

Вся Москва була як на долони, на небі не було ні хмариночки; весняне сонце обливало світлом пануючі над темно-сірою масою домових криш стіни церков, помальовані на біло, червоно, зелено, сино; проміне його грало на золотих банях і хрестах; миготіла блискучою срібною лентою Москва-ріка, за нею, на всхід, ярко зеленіли широкі луги передміскими оселями і дворами, темна дальше зелень лісів. Співали пташки; несвідома людської злоби природа кінчила свій звичайний празник весни. З вершка гори можна було думати, що на той празник зійшла ся маса народа, яка вешталась тоді по московських вулицях.

Кудеяр дивив ся на той роскішний вид, який мав може за годину змінити ся на страшний вид руїни. Кудеяр спішив сюди з ворожим бажанем налюбувати ся загладою столиці, а тепер, мимо його волї, в серци його стало ворушити ся то чувство жалю, яке він так задавив в собі, коли нещасна Українка в Криму пригадала йому на все страчену улюблену женщину. Кудеярови жаль стало Москви. Кудеяр встидав ся того чувства і всею силою своєї волї старав ся вбити його, але воно, з своєї сторони, неначе добувало всїх сил, щоби поконати його. В уяві Кудеяра уперто ставав образ Настї. Він подивив ся в низ і побачив кримський двір: він згадав як там він знайшов свою погибшу Настю; він глянув на далекий Данилів монастир і пізнав той ліс, де Настя з такою покірливостію пожертвувала йому свою дитину. Настя наче тепер говорила до него: „Юрій! за що ти вбив дитину? Тобі ненавистний був татарський плід, а тепер ти привів Татар на погубу народа християнського! Ти не дав менї охрестити дитину, а тепер сам вирік ся Христа!”

Кудеяр прогнав від себе той влїзливий образ, хотїв тїшити себе надією скорого пожару столиці, а Настя все таки вдирала ся в його уяву і говорила йому: „Юрій! мене вбив гнобитель, а ти мстиш ся на невинних

Московцях; гнобитель розлучив мене з тобою на сім світї; я остала ся вірна Христови, а ти відвернув ся від него!... Юрій! Юрій! нам тепер вічна розлука? Ти сам не схотїв бути зі мною!"

Могуча воля борола ся з тою покусою добра і ніяк не могла побороти її; вона брала на себе невідступний вид улюбленого колись єства і вривала ся в серце, в мозок Кудеяра. Кудеяр кликав на поміч свою злість, насилуючи себе, удаючи сам перед собою, що бажає крови, знищеня, пожарів, стонів, терпінь, нужди, — а йому було жаль Москви, жаль незвичайного множества народа, засудженого на погибіль під її руїнами. Нараз по всїх московських церквах задзвонили у дзвони: було свято Воскресеня. Товпи народа плили в церкви, але не в святочних уборах йшли вони, щоб на радощах душі славити торжество Спасителя; вони йшли готовити ся на смерть і приймати смерть серед церковних стїн від вогню і диму. Дзвін став різати, рвати, печи Кудеярови серце. Знов появила ся в його уяві Настя і говорила йому: „Чи тямиш Юрій, як, бувало, ти вчуєш той дзвін, здіймеш шапку і перехрестиш ся. А тепер — ти не смієш зняти своєї шапки і перехрестити ся! Чи тямиш, як, з православним народом стоячи в храмі, тілько вчуєш, що читають про побіду і перемогу, зараз бєш земні поклони і просиш Бога, щоби хрест святий переміг бісурманство, а тепер ти чуєш дзвін, та вже не входиш до церкви і ждеш згуби християн від бісурман, яких ти спровадив на них!"

„Проч, проч!" твердив сам собі Кудеяр. „Проч Настя! До чорта жаль! Проч християнство! Я музулманин, я не вірю в Христа, я не хочу знати Його. Менї треба християнської крови! Пожару! Диму! Смерти!"

Та все було даремне. Голос Настї роздавав ся в його души: „Юрій! Юрій! не будь впертий! Бог милосердний навіть для таких грішників, як ти: надїнь свій хрест, втїкай в Москву! гинь там разом з православним народом. Бог простить тобі!"

А Кудеяр все таки не піддавав ся тому голосови, Кудеяр все таки стремів до злого, до погуби християнства — мало того: до заглади людий всїх без розбору.

Воздух став ворушитись. Тишина нарушилась, під-

нимав ся вітер, природа готовилась помагати злобі Кудеяра. А голос Настї взивав дальше його душу, тяг її за собою. „Скорше! скорше! квап ся. Пізно буде, бачиш, який вітер: запалає Москва — не пройдеш; жалувати-меш, не вернеш. Юрій! Юрій! Спіши до мене, спіши! Коли любиш Настю, іди до Настї. Вона недалеко, ти пройдеш до неї через вогонь, що знищить православну столицю, дійдеш до неї, коли добровільно згинеш з православними людьми...”

Кудеяр не подавав ся; йому давило груди, стискало горло; він дрожав на цілім тїлі; його ноги, мимо його волї, уносили його з місця. Кудеяр не подавав ся.

В хвили тої внутрішної борби, що відбувала ся в души Кудеяра, прибігають Татари і ведуть старика, лисого, з сивою бородою, одїтого в чорну одежу подібну до сорочки, босого, з великою палицею. То був той самий юродивий, що підчас приїзду Кудеяра з Вишневецьким в Москву даром старав ся оповіданями про візію спонукати царя Івана Василієвича до війни з Кримом.

— Тат-аґаси! — кричали Татари — се той московський старик прийшов сюди і кличе тебе по імени... Він чогось хоче.

— Хто ти, — спитав Кудеяр.

— Хочу говорити з тобою одним.

— Говори, — сказав Кудеяр — Татари по русски не знають.

— Нї, відповів старик — кажи їм відійти геть. Я прийшов тобі сказати, хто ти такий?

— Я і без тебе знаю, дурню! — сказав Кудеяр. — Я ханський боярин і з тобою, мужиком, що менї говорити? От я велю тобі голову зняти за те, що ти прийшов до мене без дїла.

Кудеярови здавало ся, що той старик прийшов докоряти йому.

— Здійми менї голову, — сказав старик — тілько вперед вислухай мене а то будеш жалувати, та не вернеш. Оден я знаю, чий ти син, якого ти роду, другий нїхто того не відає. Я прийшов для того тілько, щоби тобі сказати.

Кудеяр дав знак, — Татари відійшли.

— Цїлий в тебе золотий хрест, що тобі дала не-

знана тобі мати? — питав юродивий.

— Я вирік ся христіянства! Я пізнав правду! — сказав Кудеяр, на перекір внутрішному голосови, що говорив йому инакше.

— То твоє діло! — сказав юродивий: — я не прийшов тебе навертати. Цілий твій хрест? Коли цілий, покажи мені його, а я назву тобі твого вітця і твою матір.

Кудеяр пійшов до свого шатра і виймив хрест з маленької коробочки захованої в однім з мішків. Кудеяр подав хрест юродивому мовчки.

Юродивий пильно поглянув на обі сторони хреста і сказав: „Слухай! Отець царя Івана, великий князь московський Василь Іванович, спокушений бісом, захотів віддалити свою законну жінку і взяти другу, Литовку, Олену Глинську. У великого князя був любимець боярин Шиґона і той боярин, замість відраджувати свому володареви такий незаконний вчинок, забувши Божу заповідь і потуряючи йому, радив зробити після своєї волі, ніби-то тому, що в великої княгині не було дітий. Тоді великий князь Василь казав свою жену, велику княгиню Соломонію, постригти насильно в черниці і поручив то діло бояринови Шиґоні. Велика княгиня не хотіла постригти ся і Шиґона бив її, щоби постригла ся. І князь великий оженив ся з другою за житя першої жени. А після того велика княгиня Соломонія стала вагітна; а боярин Шиґона, довідавшись о тім, великого князя не повідомив, лише сказав про те новій великій княгини Олені і її родині, Глинським; а як велика княгиня Соломонія уродила сина, то велика княгиня Олена веліла Шиґоні того хлопця вбити, але Шиґона того хлопця не вбив: він віддав його одному боярському синови в рязанській земли, не сказавши чий сей хлопець і лишив на хлопцеви благословлений хрест, що дала йому мати після хресту. По кількох роках велика княгиня Олена вродила сина Івана, нинішного царя і в ту пору, як він родив ся, по всій русскій земли були бурі з громами, яких не затямили старі люди і тоді говорили русскі люди: Божа то кара на світ вродила ся, що і стало ся. Невдовзі потім помер великий князь Василь і переймила управу московського

царства, замість дуже малого сина, його жінка Олена і та живучи в блуді склонна була до проливу крови. Тоді боярин Шиґона схаменув ся і пізнав свою провину; хотів він добути царевича, сина Соломонії, і виявити все народови, але довідав ся, що Татари, напавши на рязанську землю, вбили того боярського сина і хлопця з ним не стало."

— А як звали того хлопця? — спитав Кудеяр.

— Тепер я говорю! — сказав юродивий — ти слухай. Боярин Шиґона покаяв ся дуже і сам на себе наложив покуту: постригти ся він не хотів, бо після поганих діл своїх уважав себе негідним ангелського чернечого чина, але став юродивим для більшого приниженя і ходив, скитаючись з міста до міста, з села до села, ніким не знаний, а потім прийшов до Москви і там довідав ся, що син Соломонії живий, тілько Шиґона не виявив того нікому.

— Чому не виявив? — спитав трівожно Кудеяр.

— Потім — сказав юродивий — довідав ся, що цар Іван, довго противившись, хотів вкінци послухати слів мудрих дорадників і став було збирати військо, щоби знищити темне царство кримське; тому Шиґона не хотів будити вражду і роздор поміж християнами, бо в таку пору, ради великого діла, потрібні згода і однодушність між християнами; тай пізнійше Шиґона не говорив нічого, бо бояв ся, щоби цар Іван, довідавшись про сина Соломонії, не задумав зігнати його зі світа з обави, щоби він, первородний, не відобрав від него престола.

— Що сталось з тим княжатем? — спитав Кудеяр.

— Се — сказав старий — ти знаєш ліпше від мене: боярин Шиґона — я; а ти — князь Юрій Василієвич!

Саме в ту хвилю в Москві вибух пожар; рівночасно в пятнайцяти місцях потяглись в гору стовпи диму і трівожний дзвін, замінивши святочний, роздав ся в ухах Кудеяра, як звук труби страшного суду.

— То твоє діло, Юріє Василієвичу? — спитав Шиґона, показуючи на Москву, що нагло вкрила ся густою хмарою диму.

— Моє! — промовив Кудеяр, затремтівши всім

тілом.

— Проклятий же ти від Бога і від людий, князю Юрію Василієвичу! — сказав Шиґона.

Томити ся тобі невимовними муками тілько літ, кілько нині згине людий православного народа в Москві!

Шиґона віддалив ся; Кудеяр стояв як вкопаний, очи його без мисли дивили ся на пожар. Незвичайна фізична сила Кудеяра не могла устоятись проти незвичайної душевної бурі. Нема такої сили, котра могла би витревати в борбі з добром, тому що добро є сам Бог: або покорись йому, або — страшно впасти в руки Бога живого! Кудеяр впав на-ознак без душі.

Москва горіла з поражаючою силою: сонце, крізь покривало диму, лило зловіще буре світло, мов через закопчене вікно. Вітер ставав сильнійший, хитав филями полуміни і розносив на всї сторони снопи іскр; переляканї стаї голубів, ластівок, галок кружили у воздусї, не знаходячи собі захисту. Хан Девлет-Ґірей, стоячи з мурзами у двірци, любував ся тим видом і в поетичнім одушевленю сипав реченями з корану, заправляючи їх реченями власного натхненя.

— О, пророче! які правдиві слова твої! О, пророче! який божевільний дивлячись на се, посміє сумнївати ся в тім, що ти вістив не від Бога. Ось день тяжкий для ворогів наших, синів пекла і заглади! Що-ж, невірний царю Іване! Ти уповав на свої богацтва, гордий був своїми скарбами, помогли-ж вони тобі? О, шалений! Ти не знаєш того, що написано в коранї: горе збираючому скарби і думаючому, що вони вічні. Все богацтво людське порох і марність перед чеснотою. Чи-ж не стали похожі твої скарби на легкокрилих мотилїв, що втїкають від лакомих дїтий. Де-ж ти, божевільний недовірку, царю Іване? Куди-ж ти втїк? Носиш символ орла, а сам став подібний боязкому заяцеви. Прийди до нас, стань поруч нас, подивись разом з нами на свою столицю, заплач над погубою множества своїх високоуроджених бояр і підлих рабів. Ти заплачеш при нас, а ми зрадїємо при тобі! Клянусь бистротою кінських ніг, що добувають вогонь з каміня підчас погонї за невірними, вони не устоять ся против нас. Магомет великий і правдивий! Ми прийшли в сторону невірних, щоби звузити границї невірних: нехай стане ся

по слову корану. День суду постиг ворогів наших. Верстви вогню під ногами їх, верстви вогню над їх головою. Тїнь чорного диму стане їм мракою Еблісу: вона не заступить їх перед стовпом полуміни, вістником вічного вогню Альґотани, призначеного для душ їх по смерти! Ельґавія, місце смутку і муки — їх призначенє. Вони взивають: Господи! відверни від нас вогонь і дим, а Бог посилає вітер, щоби побільшити вогонь і поразити погубою найбільше число їх. О, Господи, побльши в двоє, в десятеро їх муки смерти. Пішли на них дощ каміня. Най буде вогонь викроєною для них одежею, най вони просять роси, а ангел смерти подасть їм кипятку. Най в скажености кусають собі руки, най гризуть дерево смерти, щоб воно стало в нутрі їх розплавленим металем. Глядіть, глядіть правовірні! Небо стало як розтоплена мідь, а гори ніби в коранї. Хвалїть Бога і пророка його, правовірні. Наповнїть ся духом віри і відваги. Бийте, нищіть ворогів, не майже для них ніякого милосердя, бо се не є волею Бога. Вбивайте їх, проливайте кров їх і вяжіть міцно путами бранців, як сказано в коранї. Тим більше, ніж всякими добрими дїлами, заслужите собі в Бога на прощенє і рай, де в садах едемських будемо їсти овочі і мясо і ляжемо на богато прибраних ложах з чорноокими дївами!

Москва-ріка стала виступати з берегів своїх, загачена тїлами тих, що втїкаючи перед вогнем, в непритомности кидали ся в воду.

— А де мій тат-аґаси! — сказав хан. — Покличте його сюди до мене, нехай натїшить ся разом з нами загладою своїх давних краянів, яку він краще ніж ми всї так хитро придумав.

Девлет-Ґіреєви принесли вістку, що його тат-аґаси пожив наглої та несподїваної смерти: приходив до него якийсь старець з Москви, говорив з ним щось по русски; бачили з далека, що тат-аґаси дав йому щось в руки і знов говорив з ним, по тім старець відійшов, а тат-аґаси впав і умер.

Девлет-Ґірей підніс в гору вказуючий палець правої руки, держачи голову звернену на ліво, потім сказав:

— Подайте менї коран. — І коли подали ханови коран, він сїв, заглубив ся в нїм, листував його, неначе-б глядїв там поясненя дивного кінця Кудеяра; вкінци поло-

жив коран і не сказав нічого, не знайшовши, як видко, в корані влучної відповіди на зроджене в його голові питанє.

Минали роки, десятки літ, віки. Москва, відбудована після пожару, нанесеного їй злобою Кудеяра, нераз потім була жертвою і пожарів і нападів чужинців. Важко приходило ся і цілій московській Руси: сильно рвали і руйнували її литовські і русскі злодії підчас лихолїтя; потрясали її ватаги Стєнки Разіна, Булавського, Некрасова, Пугачева і других; много вешталось по її лїсах і дорогах опрошків, лишаючи по собі память в народних піснях, а імя Кудеяра не випало з народної памяти. В цілій нинішній середній Росії, в окраїнних городах давної доби, в даній земли Сіверській, на берегах Оки, Жиздри, Угри, Упи, Дону, Мечі, Бистрої Сосни і в давній рязанській земли — всюди знають імя Кудеяра. Знають про него і на берегах Волги, в саратівськім, в сибірськім, в самарськім краю. Де лише є яр з слїдами землянок якоїсь загадочної оселї — там, кажуть жив Кудеяр-розбійник. Де дикі хащі, де житло вовків, чоловікови робить ся мимохть лячно, де чоловіка, нач ехто з заду хапає — там Кудеяр. Той Кудеяр щось скитаюче ся, страшне, тайне, нї живе, нї мертве, щось таке, чого й пояснити не можна. Дїтий лякають іменем Кудеяра; бігають дїти в ліс, а батьки говорять їм: не ходїть туди, дїти, там Кудеяр-розбійник ходить... там страшно!

КІНЕЦЬ.

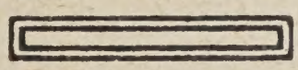

КНИЖКИ, ЯКІ КОЖДИЙ УКРАЇНЕЦЬ ПОВИНЕН МАТИ В СВОЇЙ ХАТІ.

Ілюстрована Історія України, М. Грушевського, доповнена подіями теперішних революційних часів. Близько 600 сторін друку, на добрім папери, в оправі. Київ 1919. **Ціна** — — — **$3.50**

Історія України. Підручник для середних і висших початкових шкіл. Київ 1920. брошурована. **Ціна** — — — — — — — **.75ц.**

Культурно-Національний Рух На Україні. М. Грушевського. Київ 1919. **Ціна** — — **$1.25**

Про Старі Часи На Україні (або коротка Історія України) М. Грушевського. З доповненем найновійших часів. **Ціна** — — — **.60ц.**

Українська Революція: Замітки і матеріяли до історії української революції. Зладив Павло Христюк. Дуже цінна книжка для кождого Українця, том І. і II. Оба разом — — **$1.30**

Всесвітна Історія, М. Грушевського. Часть І. і II. **Ціна** — — — — — — — **$2.00**

Тероризм і Комунізм, причинки до історії революції. — Написав К. Кауцький. — — **75ц.**

Соціяльна Революція. — Написав К. Кауцький. **60ц**

Німецька Селянська Війна. —Написав Ф. Енґельс — — — — — — — — **.50ц.**

Шлях до Влади. — Політичні міркованя з приводу вростаня в революцію. — К. Кауцький. Ціна — — — — — — — **.40ц.**

Український Альманах. — Збірник ріжних творів **Ціна** — — — — — — **$2.50**

Відвдячив ся. — Історичне оповідане для молодіжи. **Ціна** — — — — — — **$1.00**

Сонячний Промінь. — Гарна повість — **.80ц.**

Сї книжки замовляйте в Книгарни „Українського Голосу", висилаючи замовленя на адресу:

UKRAINIAN VOICE
WINNIPEG, — BOX 3026. — MAN. CANADA.

НАРОДНА І НЕЗАВИСИМА ҐАЗЕТА СЕ ДІЙСНИЙ ПРИЯТЕЛЬ ЧОЛОВІКА!

Сотки тисяч Українців в Канаді і Америці зовсім не читає учраїнських часописий — пропросту тому, що до сього ніхто їх не спонукує анї не поясняє конечну потребу читаня. Богато з них навіть не знає, що в Канаді виходить

Найбільша Українська Тижнева Часопись на Цілу Канаду і Америку п. з.:

„УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОС"

на 16 сторін і коштує на рік в Канаді $2.50; а в Америці $3.00.

Ся часопись щиро-народна, независима, не служить жаднiй партії нї секті. Виходить вже 11 літ. Від самого початку заснованя аж до тепер обстоювала фармерські і робітничі справи, чим приєднала собі найбільше число передплатників, а чим не може повеличати ся жадна инша українська часопись нї в Канаді нї в Америці. „УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОС« видаєть ся не для зиску, а для поборюваня темноти і піднесеня просвіти та добробуту Українців на американськім континеті.

Для Власного Переконаня,

як ви ще не є передплатником „УКРАЇНСЬКОГО ГОЛОСУ", зажадайте оказових чисел сеї часописи так для себе як і для своїх знакомих. Порівнавши тоді „УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОС" з иншими часописями, ви побачите, що він дає найбільше матеріялу до читаня, поміщує найновійші вісти з широкого світа, подає поучаючі статї на ріжні теми, а не менше і гарні оповіданя.

Кождому Українцеви потрібна добра часопись, тому ви не зробите помилки, як без дальшого відкладаня зашлете цілорічну передплату на адресу:

UKRAINIAN VOICE

Box 3626, - - - Winnipeg, Canada.

При „УКРАЇНСЬКІМ ГОЛОСІ" є велика Книгарня, де дістанете всї книжки які тільки появились в українській мові. — Пишіть за катальоґом, який висилаємо даром.